

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ფ/
1978 / 2

ფილოსოფიის,
ფსიქოლოგიის,
ეკონომიკისა და
სამართლის სერია

1.1978

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის,
ეკონომიკისა და სამართლის
სერია

СЕРИЯ
ФИЛОСОФИИ, ПСИХОЛОГИИ,
ЭКОНОМИКИ И ПРАВА

26136

თბილისი
ТБИЛИСИ

1.1978

ყურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ნ. ჭავჭავაძე (რედაქტორი),
ა. ბოჭორიშვილი, ვ. გრიგოლავა (რედაქტორის მოადგილე), პ. გუგუშვილი,
გ. თევზაძე, ი. მიქელაძე, ა. ფრანგიშვილი, თ. წერეთელი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Чавчавадзе Н. З. (редактор),
Бочоришвили А. Т., Григолава В. В. (зам. редактора), Гугушвили П. В.,
Тевзадзе Г. Б., Микеладзе И. С., Прангишвили А. С., Церетели Т. В.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ბოჭორაძე
Ответственный секретарь Г. Г. Бочорадзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-95-46

ხელმოწერილია დასაბუქდალ 23/Х-78; შეკვ. № 1834; ანაწყობის ზომა 7×11¹/₂;
ქალაღდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16.8; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 16.22; უე 12678; ტირაჟი 550;
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

●

შინაარსი

ფილოსოფია

აღამიანის პრობლემა

ბ. ბომორიშვილი, ისტორიული მატერიალიზმი და ფილოსოფიური ანთროპოლოგია	5
მ. ტაბიძე, ფილოსოფიური ანთროპოლოგია და აღამიანის შესახებ არსებული კერძო შეცნირებანი	11
რ. ალანჩივაძე, აღამიანის პრობლემა — პარტიისა და მთავრობის ერთ-ერთი მთავარი საზრუნავია	17
ბ. ტაბაბაძე, აღამიანის ფილოსოფიური პრობლემატიკა	23
ბ. ბრეზინი, აღამიანის არსის მარქსისტული გაგების ზოგიერთი საკითხი	29
ნ. შავჭავჭავაძე, ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის შესახებ	34
ბ. პოპიაშვილი, განვითარების საწყისის პრობლემა მარქსისტულ-ლენინურ ფილოსოფიაში	43
ბ. რამიშვილი, ენის ანთროპოლოგიური არსი და ენათმეცნიერება	57
ბ. კორტაშვილი, ლუდვიგ ვიტგენშტეინის „ლოგიურ-ფილოსოფიური ტრაქტატის“ არასციენტისტური ასპექტები	65
მ. ჯიშინი, კულტურის ისტორიის სტრუქტურალისტური გაგების კრიტიკა	77

ფსიქოლოგია

ბ. ხარშილაძე, სოციალური განწყობის გავლენა მცირე ჯგუფში სიტყვების დასხომებაზე	98
რ. საშვილიძე, სემანტიკური ინტერფერენციის ფსიქოლოგიური მექანიზმის საკითხისათვის	105
ბ. ბომორი, წამყვანი სოციოგენური მოთხოვნილებანი მოზარდებთან	117

ეკონომიკა

ბ. ძვარცხელია, ქუთაისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურა თანამედროვე ეტაპზე	129
მ. ფიშინი, შ. ფიჭაშვილი, აგროსამრეწველო კომპლექსი, მისი არსი და ფორმირება	137
რ. ჯამბურაშვილი, ვაქრობის განვითარების ძირითადი ამოცანები თანამედროვე ეტაპზე	145
ლ. გუგუშვილი, საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის მელორაციის განვითარება (1960—1965 წწ.)	157
ბ. ნინუაშვილი, საზოგადოებრივი წარმოების სოციალისტური განლაგების პრინციპები	169
ბ. პაპაშვილი, დარგთმორის ბალანსის გაფართოებული მოდელის მატრიცების ზოგიერთი თვისებების შესახებ	175

სამართალი

ბ. ბომორი, საბჭოთა ავტონომიის ზოგიერთი საკითხი	184
--	-----

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. შუშინი, რ. ბალანჩივაძე, აღამიანი, თავისუფლება, პასუხისმგებლობა. რედაქტორი ა. ბომორიშვილი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1976, 155 გვ.	188
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА

А. Т. БОЧОРИШВИЛИ, Исторический материализм и философская антропология	5
О. И. ТАБИДЗЕ, Философская антропология и частные науки о человеке	11
Р. Г. БАЛАНЧИВАДЗЕ, Проблема человека — одна из основных забот партии и правительства	17
В. Л. ҚАКАБАДЗЕ, Философская проблематика человека	23
А. БРЕГАДЗЕ, Некоторые вопросы понимания человека у Маркса	29
Н. З. ЧАВЧАВАДЗЕ, О философской антропологии	34
А. Д. ПОПИАШВИЛИ, Проблема развития начала в марксистско-ленинской философии	43
Г. РАМИШВИЛИ, Языкознание и антропологическая сущность языка	57
В. В. КОРТАВА, Несциентистские аспекты «Логико-философского трактата» Л. Витгенштейна	65
О. ДЖИОЕВ, Критика структуралистического понимания истории культуры	77

ПСИХОЛОГИЯ

М. ХАРШИЛАДЗЕ, Влияние социальной установки на запоминание слов в малой группе	98
Р. Т. САКВАРЕЛИДЗЕ, К вопросу семантической интерференции психологического механизма	105
В. В. ГООВ, Ведущие социогенные потребности в подростковом возрасте	117

ЭКОНОМИКА

М. С. КВАРАЦХЕЛИЯ, Отраслевая структура промышленности г. Кутаиси на современном этапе	129
О. ЦВИЛАШВИЛИ, К. ЦИКЛАУРИ, Агропромышленный комплекс, его сущность и формирование	137
Р. ДЖАВАХИШВИЛИ, Основные задачи развития торговли на современном этапе	145
Л. ГУГУШВИЛИ, Развитие мелиорации сельского хозяйства Грузинской ССР	157
В. А. НЕНАДЫШИН, Принципы социалистического размещения общественно-го производства	169
В. Г. ПАПАВА, О некоторых свойствах матриц расширенной модели межотраслевого баланса	175

ПРАВО

К. БОКУЧАВА, Некоторые вопросы советской автономии	184
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Гер. ШУШАНАШВИЛИ, Р. Баланчивадзе, Человек, свобода, ответственность, ред. А. Бочоришвили, изд. «Мецниереба», Тб., 1976, 155 стр.	188
---	-----

ადამიანის პრობლემა * ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА

1977 წ. 16—17 აპრილს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტმა გამართა დისკუსია თემაზე — „ადამიანის პრობლემა“. ამ სამეცნიერო დაწესებულების დირექტორმა, პროფ. ნ. ჭავჭავაძემ აღნიშნა რომ საბჭოთა კავშირში ჩვენი სწავლულები პირველთაგანი არიან, ვინც მარქსისტულ-ლენინური პოზიციიდან იკვლევენ მოცემულ საკითხს, ხოლო ინსტიტუტის ბაზაზე შეიქმნა ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის განყოფილება, რომელსაც ხელმძღვანელობს რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის ნამდვილი წევრი, პროფ. ა. ბოჭორიშვილი. საგნის ფუძემდებლური პრინციპების ფართო მასშტაბურობამ და თემატიკის კოორდინაციის აუცილებლობამ განაპირობებს სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ფილოსოფიის ინსტიტუტისა და შურნალ „ვაროსი ფილოსოფიის“ („ფილოსოფიის საკითხები“) რედაქციის წარმოშობადგენელთა მოწვევა ოპონენტებად.

სხდომებს, — რომლებსაც თავმჯდომარეობდა საქართველოს კომპარტიის ცენტრალური კომიტეტის მეცნიერებისა და სასწავლო დაწესებულებათა განყოფილების გამგე, რესპუბლიკის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, პროფ. ე. სენიაშვილი, — აგრეთვე ესწრებოდნენ და დისკუსიაში მონაწილეობდნენ მეცნიერები უმაღლესი სასწავლებლების სათანადო კათედრებიდან და ამ საკითხით დაინტერესებული საზოგადოებრიობა. ა. ბოჭორიშვილის ავადმყოფობის გამო მისი მოხსენება წაიკითხა ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილემ დოც. თ. ბუაჩიძემ.

16—17 апреля 1977 г. в Институте философии Академии наук Грузинской ССР проведена дискуссия на тему — «Проблема человека». Директор этого научного учреждения, проф. Н. З. Чавчавадзе отметил, что в Советском Союзе наши ученые одни из первых приступили к разработке данного вопроса с марксистско-ленинской позиции; а не базе Института создано Отделение философской антропологии, которым руководит действительный член АН республики, проф. А. Т. Бочоришвили. Широкая масштабность предмета исследования и необходимость координирования тематики обусловили приглашение в качестве оппонентов представителей Института философии АН СССР и редакции журнала «Вопросы философии».

На заседаниях, — проводимых под председательством заведующего Отделом науки и учебных заведений Центрального Комитета Компартии Грузии, членом-корреспондентом АН Грузинской ССР, проф. Э. А. Сехниашвили, — также присутствовали и принимали участие в обсуждении ученые из соответствующих кафедр высших учебных заведений и заинтересованная данной проблемой общественность. Из-за болезни А. Т. Бочоришвили его доклад зачитал заместитель директора Института философии, доц. Т. А. Буачидзе.

А. Т. Бочоришвили

ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ И ФИЛОСОФСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ

Диалектический материализм — ученые о наиболее общих закономерностях природы, общества и мышления; исторический материализм — составная часть марксистско-ленинской философии, общее учение об обществе. Образование отдельных философских дисциплин происходит на базе диалектического материализма по принципу дифференциации, на почве чего в особые дисциплины выделяют — теория познания, философские вопросы формальной логики, ди-

алектическая логика, философская антропология, философские проблемы языка... («Философская энциклопедия», т. 5, стр. 344). Как следует представлять соотношение и взаимосвязь между историческим материализмом и философской антропологией? Исторический материализм и, тем более, философская антропология не во всех конкретных аспектах понимаются одинаково. Как мы мыслим философскую антропологию, в чем заключается проблема человека; на какой вопрос следует ответить, чтобы можно было сказать, что мы достигли цели? Таким вопросом считается — что такое человек? И, чтобы подчеркнуть философский характер вопроса, его формулируют в таком виде: в чем заключается сущность человека? — здесь акцент ставится на сущность. Но что значит искать сущность явления? Сама «сущность» нуждается в предварительном разъяснении, т. к. термин часто употребляется в различных значениях и очень важно эти значения уточнить, строго избегая смешивание.

Сущность противопоставляется явлению, непосредственно данному феномену, в качестве объяснительного понятия. При таком понимании он выступает как отличающееся от явления реальность и стоит как бы за спиной явления, обуславливая его понимание и структуру. По Марксу, это обстоятельство имеет существенное значение для бытия науки: «Если бы форма проявления и сущность вещей совпадали, то всякая наука была бы излишня». В. И. Ленин писал: «Явление богаче, многообразнее сущности, но оно есть ее выражение, обнаружение; сущность является, явление существенно». Сущность постигается не простым описанием, а как результат многостороннего научного исследования. С нахождением такой сущности научная работа получает определенную закономерность и необходимую научность. Исходя из этой задачи, предворительное описание явления, установление факта — это первый шаг науки, которая ждет установления реально-причинных обстоятельств открытия сущности. Лучшей иллюстрацией такого познания сущности является шестой тезис К. Маркса о Фейербахе: «Сущность человека... совокупность общественных отношений». Конечно, о непосредственном тождестве человека и общественных отношений и речи не может быть: определение Маркса — не тавтологическое суждение; здесь одно объясняется другим, человек — общественными отношениями. То, чем определяется природа человека, — это общественные отношения. Как начинается вообще познание человека? Большинство философских направлений, если не все, скажут, пожалуй, что оно начинается с описания фактических данных, характерных свойств «вещи», которая названа «человек» по-русски, по-грузински — «адамиани», по-немецки «Mensch»... Такое начало исследования человека многим кажется вполне обоснованным и прямо приступают к делу. Но это решается не так просто, если вопрос поставлен серьезнее, философски, — с учетом того гносеологического императива, по которому философия не имеет права начинать исследование с некритического, догматического допущения. В данном случае таким могут объявить мнение, что вещь называемая «человеком»... действительно человек. Как доказать, что из трех вещей, носящих названия — камень, ящерица, человек — настоящим человеком является именно та вещь, которую обозначаем словом «человек»? Как известно, вокруг этого вопроса в философии написано немало как положительного в том смысле, что дается попытка решения сути вопроса; так и отрицательного, в том смысле, что сам вопрос в этой форме считается мнимым и исключается из состава научной проблематики. Вопрос нам

кажется серьезным и в том случае, когда относятся к нему отрицательно: чтобы раскритиковать положительные теории, потребуется не мало времени и энергии.

Исследование должно вестись строго последовательно и систематически: сначала описание фактов, а потом их объяснение. Главная опасность, угрожающая этой последовательности, прежде всего, предвзятые мнения мифологического, религиозного и метафизического характера о природе и происхождении человека. Большую помеху создает и очень распространенное мнение: поскольку мы люди, то о себе знаем все существенное, что касается фактических данных свойств; так что первая антропологическая задача считается выполненной. Такой скачок в исследовании, попытка, — не установив фактической определенности человека, прямо создавать генетические и экспликативной теории, — является причиной многих заблуждений и досадных недоразумений. Качества и свойства человека, данные в сознании и доступные методическому описанию, как говорят, разного происхождения. Речь идет о биологическом, природном и общественно-социальном происхождении этих характеристик человека. Много спорят о том — что от чего: что дается личности от природы и что от социальных факторов (см. сборник «Соотношение биологического и социального в человеке», 1975). Эти вопросы формирования человека как человека, установления дифференциального значения разнородных факторов их взаимосвязи, взаимообусловленности в процессе развития человека, конечно, имеют первостепенное значение для создания философии человека. Но, к сожалению, не всегда помнят, что проблемы логически правильно, последовательно ставятся лишь после того, как в основном решена первая дескриптивная задача познания человека. С этим связано и то обстоятельство, что человеческие атрибуты данные в сознании, выступают на одной плоскости и непосредственно о своем происхождении ничего не говорят. Врожденные и приобретенные качества как бы существуют вместе как естественные однородные явления. Лишь с точки зрения истории и развития, окольным научным подходом к фактам можно каждый раз определять — что врожденно и что приобретено индивидом.

Итак, мы говорили о дескриптивной и генетической задачах философской антропологии. Не следует забывать, что две стадии одной науки и здесь даются ответы на два вопроса: первый — из каких свойств состоит человек; второй — как, откуда возникают эти свойства. За этими ставятся еще вопросы: как определить эти свойства аксиологически? Что имеет главное, решающее значение для специфики человека, для человечности человека? Ответы на все это помогут разобраться в логических и реальных отношениях исторического материализма и философской антропологии. Представим себе человеческое общество без человека — это невозможно. Попытка — составить себе такое представление (допустить подобное существование) невозможно даже логически; такой вещи нельзя мыслить, как нельзя мыслить невозможное возможным. Можно ли представить без логического противоречия существование человека вне общества? Сначала спросим: о каком человеке идет речь? Есть человек — произведение природы и есть — продукт общества. В первом случае это человек-животное, во втором — человек-личность. Конечно, если под личностью подразумевать — человек плюс всевозможные нормы, чуждые природе, то (при отсутствии сверхестественных сил) она не может существовать вне влияния общества. Но спрашивается: что из себя представляет человек как часть природы, как творение жизни? Очень трудно в деталях представить такое существо, хотя бы в качестве возможного как необходимое и достаточное

условие человеческого общества. Что общество нельзя составить никакой совокупностью живых существ, кроме как человеческих, убедительное доказательство того, что человек больше, чем он есть. Потенциально он общество, нормативное существо; т. е. такое творение природы, которое при существующих условиях противопоставляет себя природе. Этим условием являются другой человек, другой потенциал и отношение между ними. Причем не следует забывать положение Маркса:» ...свойства данной вещи не возникают из ее отношения к другим вещам, а лишь обнаруживаются в таком отношении» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. 23 и т. д.). Думать, что невероятная сила творчества, присущая обществу, не нуждается ни в каких предварительных условиях природы человека, равносильно происхождению без достаточного основания.

Итак, человек «в себе» — как то, что может существовать вне общества в мысленном эксперименте, выглядит гораздо беднее, хуже, чем — Робинзон; но как потенция, как возможность он принципиально лучше и богаче, чем любое другое живое существо. Непременным условием реализации этой потенции и, что особенно важно, наращивания этой самой потенции целиком и полностью зависит от общества, от характера социального устройства общества. В многочисленных публикациях (см. сб. «Соотношение биологического и социального в человеке» и др.) спорили о том, что имеет большее значение в жизни, в формировании человека — биологическое или социальное, и абсолютное большинство решительное предпочтение отдавало социальному фактору; кое-кто был даже склонен считать для этой цели единственным фактором социальный. Проблема — «биологическое и социальное» правомерная и серьезная проблема, хотя иногда она ставится методологически неправильно. Хорошо то, что, при изучении человека, представители специальных гуманитарных наук, определяя человека, стараются охватить по возможности все непосредственные данные. Этот прием исследования похож на первый подход философской антропологии, когда она занимается дескриптивной задачей описания антропологических данных. Это верное средство против подхода Гуссерля и Хайдеггера, когда они очищают человека от всего телесного, антропологического, земного. Но опасность для исторического материализма существует и со стороны антропологии. Эта опасность сильно чувствуется после критики Марксом антропологизма Фейербаха. Но тут объектом критики и отрицания является не сам антропос по причине его телесности и материальности, как это есть в концепциях Гуссерля и Хайдеггера, а вследствие антропоморфизма и антропологизма. В этом случае сама философия становится релятивистской и субъективистской.

Фейербах освободил человека от божественности. Человек у него стал биологическим, исключительно природным существом, однако — лишенным подлинно человеческой сущности; он — природа, не дошедшая еще до человечности. На долю Маркса выпала задача создать философскую науку об истории, о человеческом обществе. Для этого требовалось найти одновременно и понятие человеческого общества, и понятие общественного человека, и историческую сущность человека, и человека как субъекта истории. В марксистском историческом материализме человек — и объект, и субъект истории; это значит, что человек должен рассматриваться и как объект, и как субъект познания. Вулгарный социологизм в философии человека такой же порок, как антропологизм. Так называемые социологические школы не менее грешат перед наукой, чем — антропологические. Формулу Маркса — «сущность человека это совокупность общественных отношений» — не следует понимать в смысле изъятия человека из игры. К познанию человека следует под-

ходить и «с конца» — человек! История человека в то же время и человековедение, которое имеет такое же право на отдельное существование в качестве философской дисциплины, как — гносеология, этика, эстетика и др. Сам исторический материализм самостоятельной наукой является не в том смысле, что он будто не имеет никакой теоретической основы и абсолютно сам возникает в мире науки, он органическая часть марксистско-ленинской философии. Специальное изучение составных частей предмета исторического материализма дело вполне правомочное. По этому же праву существуют философские дисциплины (гносеология, этика, эстетика...).

Чему нас учит исторический материализм? Маркс доказал, что история человека определяется материальным производством. Все социальное в человеке — результат общественных отношений, отношений между людьми; которые, в свою очередь, определяются материальным производством. Все идеальное, в широком смысле слова, базируется на экономике. Общественное бытие определяет общественное сознание, а не наоборот. В этом заключается материалистическое объяснение истории, применение диалектического материализма к научному объяснению жизни, развития общества. Спрашивают: куда делся человек как индивид, как личность? Марксизм этого не забывает, он индивидуумом интересуется не только в интересах личности, но и в целях объяснения самой истории. Определение развития общества материальным и общественным бытием происходит не механически, не вроде автоматического процесса, а так, как подобает человеческому процессу. Как человек так и субъективная надстройка мыслится не в качестве бесплотного, бездушного балласта истории, а как активная сила. В историческом материализме со времени его возникновения стоит проблема роли личности в истории. Повторяю, это служит не только познанию личности, но и объяснению конкретных форм общественного процесса. Да исторический материализм занимается не только обществом, но и человеческим индивидуумом; и это, не столько ради индивидуума, сколько для истории, для общества. Но это, конечно, не все, этим не исчерпывается контакт исторического материализма с человеческим индивидуумом. Еще вопрос: как существует и как познается общественное соотношение? Как известно, отношение нуждается в субстрате. Этим субстратом является человеческий индивид; общество, в первую очередь — экономические отношения людей. Чтобы видеть, воспринимать эти отношения нужно обратиться к человеку, его поведению и поведению другого человека — к другому и т. д. Социолог постоянно должен находится в процессе познания человека, чтобы достигнуть своей цели и, наоборот: индивид и становится, и познается лишь в людях, в обществе. Общество и человек, личность — один объект познания, который требует двойного подхода: со стороны общества и со стороны личности. Это, так сказать, палка о двух концах, и только соответствующим подходом познается и то, и другое: и человек, и общество.

Спрашивается: нужна ли еще философская дисциплина, кроме перечисленных нами; нужно ли выделит из философии марксизма-ленинизма такую специальную дисциплину, которая занимается изучением человека с точки зрения философии? Подчеркиваю, что речь идет не о создании такой науки в рамках исторического материализма. В буржуазной философии почти все говорят о новой философской антропологии. Мы не имеем никакого основания говорить о новой науке. Марксистское философское учение о человеке существовало всегда как неотъемлемая часть марксизма; можно сказать, что марксистская филосо-

фия возникла именно в таком виде. В своем корне она была и есть реальный гуманизм, тогда как с буржуазной философией гуманизм ничуть не связывается необходимым образом. Дело у нас идет к дифференциации, филиации из общего философского источника. Этому требует рост нашей философии и актуальности науки о человеке; а также — сам факт широкого распространения философии человека в буржуазной науке, острая и неблагоприятная критика, направленная против нас со стороны идеалистического лагеря. Кому сейчас не известно, что идеологическая борьба стоит в центре нашей конфронтации с уходящим мировоззрением, а проблема человека выступает на переднем плане. Чтобы плодотворно бороться с известными уже сейчас буржуазными теориями о сущности человека, нам нужно вооружиться лучше: в широком масштабе привлечь к делу все, что имеется в качестве новых достижений в борьбе за строительство коммунизма и использовать все для понимания и воспитания человека. Наш лозунг — все для человека! — обязывает, ничего не шадить для создания нового человека; для того, чтобы глубже вникнуть в существо так быстро изменяющегося человека. Идеалистическая философия всегда занимается теорией человека, но нынешняя своя работа ей кажется новой антропологией, — настолько много внимания уделяется сейчас философской антропологии в сравнении с тем, что было в прошлом. Чтобы не отстать, а наоборот, опередить буржуазную философию и на этом участке дискуссии, нужно, нам специально им заняться, более энергично и всесторонне.

Как следует понимать шестой тезис Маркса? — здесь он указывает на социальную основу сущности человека. Говорят, звук не что иное как колебание воздуха; конечно, это не значит, будто колебание воздуха и звук одно и то же: одно дается слуху, другое — осязанию. Знание колебания воздуха не достаточно для познания звука, хотя такое знание необходимо. Нам кажется, когда Маркс определяющим моментом человека считает совокупность общественных отношений и вместе с тем отмечает, что это есть сущность не собственно человека-индивида, то под человеком подразумевается отчужденный под влиянием общественных отношений человек капиталистического общества. Не без основания считают, то целью философского изучения человека Маркс считает возвращение человека из самоотчуждения.

Человек — не отношение, а субстанция, которая в нормальных условиях находится в отношениях с природой и людьми. Нельзя самого человека мыслить в качестве отношения, как бессубстратную инстанцию: «Человек обособляется как индивид лишь в результате исторического процесса. Первоначально он выступает как родовое существо, племенное существо, стадное существо...» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., изд. II, т. 46, I, стр. 486). Познание человека остается познанием человека и в том и в другом подходе. Абсолютизировать то, что человек общественное, социальное существо, также недопустимо, как и индивидуализировать его. Начинать с человека — не значит начать с изолированного индивида потому, что в изолированном виде в человеке нет ничего человеческого. Маркс пошел дальше Гегеля, утверждавшего, что человек от животного не отличается органами чувств, и доказал, что человеческие чувства — продукт исторического процесса. Самая грубая ошибка в исследовании философской антропологии — антропологизм. Это значит — представить человека лишь естественно-природной вещью и считать этот абсурд аксиоматической истиной. В процессе исправления этой ошибки иногда допускают аналогичную ошибку — человека представляют в виде чистого отношения без человека. Истина лежит посередине: человек и биологическое, и социальное; и при-

родное, и общественное существо. Основное требование философской антропологии — изучить человека как целого — основывается на этом положении. Когда это обстоятельство не принимают во внимание, то хотя бы представить общество без субстрата, без человека, и тогда впадают в мистику [см. E. Fink. Traktat über die Gewalt des Menschen (Ontologie der Sozialität-Sozialcharakter der Ontologie), 1974].

Развитие философского учения о человеке неразрывно связано с развитием марксистской социологии. Если верить тому, что сказано в журнале «Вопросы философии» (1971, № 1, стр. 139) о состоянии нашей социологии, нужно сказать, что трудности философской антропологии отчасти зависят от неудовлетворительного состояния развития исторического материализма, общей социологии: «Все это зримым образом отражалось на работе наших социологов на конгрессе. Случалось, что нам нечего было сказать об обществе будущего сверх того, что о нем уже сказано 50—100 лет тому назад классиками марксизма-ленинизма». И далее, «Как известно, у нас в стране нет специального социологического образования, как нет и социологического журнала». Развитие философии происходит путем развития философских дисциплин. Дифференциация философских дисциплин — демонстрация роста философии вообще, а развитие философской антропологии в ряду этих дисциплин — указание на развитие исторического материализма.

О. И. Табидзе

ФИЛОСОФСКАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И ЧАСТНЫЕ НАУКИ О ЧЕЛОВЕКЕ

Единый процесс познания человека расчленяется на философское и частнонаучное изучение человека. Каково взаимоотношение между ними? Для ответа на этот вопрос необходимо прежде всего выяснить сущность философской и частнонаучной проблемы человека.

История развития научного мышления не оставляет никакого сомнения в том, что существует целая система специальных наук о человеке. Эти науки достигли определенных успехов и находятся в процессе интенсивного, бурного развития. Известен также как процесс дифференциации, так и интеграции этих наук. Процесс этот, по всей вероятности, будет продолжаться и в будущем. Человек — предмет изучения таких специальных наук, какими являются: биология, анатомия и физиология человека, т. н. медицинская или физическая антропология, психология, социология, культурная антропология и т. д.; не говоря уже о науках, о проблемах, которые возникают на стыке этих наук. Является ли человек особой проблемой философии, т. е. возможно и необходимо или нет философское познание человека — философская антропология? Ответ на этот вопрос, с одной стороны, зависит от общей философской концепции и, с другой стороны, сам определяет эту концепцию. В зависимости от того, каков будет ответ, будет выяснена и природа этой концепции.

Философскую проблему человека отрицает механицизм и вообще всякий такой редукционизм, который считает человека региональным объектом среди других объектов мира, сводит его к явлениям более низкого уровня развития. Для таких направлений человек не представляет собой особую проблему. В человеке как целом можно обнаружить всю действительность, все уровни развития действительности: он является как физическим, так и биологическим, психологическим, социальным, культурным фактом. Однако это не может служить основанием для сведения своеобразия человека к какому-либо из этих уровней. Вопрос о

редукционизме нами подробно рассмотрен в книге — «Философские основы бихевиористической психологии» (Тбилиси, 1968) и здесь мы основываемся на выводе, что редукционизм — это механизм, который не может обосновать особую философскую проблему человека.

Философскую антропологию как особую философскую проблему так же принципиально не в состоянии обосновать и противоположная концепция — т. н. антропоцентризм или антропологизм, считающий человека центром мира и сводящий все к нему. Нельзя смешивать термины: «философская антропология», обозначающую отрасль философии и «философский антропологизм» или «антропоцентризм», представляющий собой направление в философии. В таком случае (философского антропологизма, антропоцентризма) учение о человеке превращается в учение о мире вообще и с самого же начала отрицается законность вопроса об особом месте человека в целостном мире потому, что весь мир сводится к человеку. Как и всякая субъективистская философия, антропологизм или антропоцентризм отрицает возможность любой объективно-научной философской дисциплины и, в частности, философской антропологии. Следовательно, особую проблему человека не может поставить ни механицизм (механический материализм), ни субъективистская философия. Лишь философская концепция, — признающая существование объективного мира и, вместе с тем, своеобразие человека, несводимость его к другим региональным явлениям объективного мира, — обеспечивает и требует постановки философского вопроса о своеобразии человека. Бесспорно, диалектический материализм является именно такой философской концепцией, а все учение К. Маркса, подразумевающее революционный переворот в философии, переход ее от созерцательности к преобразующему характеру, конечно, подразумевало такое своеобразие человека и постановку особой философской проблемы человека.

О каком своеобразии ставит вопрос философия? Ведь и каждая специальная наука о человеке призвана в какой-то мере определить своеобразие человека? Ответ на это мы получим, если выясним, в чем разница между философией и частными науками, вообще. Эту разницу увидим, рассмотрев эти два аспекта познания с точки зрения категорий общности и целостности (здесь не углубляюсь в то, что вопрос с точки зрения обеих категорий в целом обычно не рассматривается и имеют в виду или только категорию общности или только категорию целостности, а их нужно применять одновременно).

В отличие от специальных наук, философия исследует наиболее общие законы мира. Какими бы общими ни были понятия, законы специальной науки, они не доходят до всеобщих категорий и категориальных законов, т. к. в таком случае, согласно вышепринятому определению, вступаем в пределы философии, и выходим за пределы частной науки. Ясно отсюда, что наиболее общий вопрос о человеке — вопрос сущности человека — является философским вопросом. Специальные науки (в том числе гуманитарные, или антропологические) изучают частные закономерности, не выходя за пределы того уровня общности, которая определяет их сферу и их названия. Без подобного разграничения познавательной деятельности, без выделения определенного уровня общности исследуемых закономерностей нельзя обосновать специальные т. е. частные науки и невозможно познание вообще.

Нельзя ли ограничиться специальными науками и объявить философское познание, и философскую антропологию — в том числе, излишним на том основании, что сумма частных законов исчерпывает законы целостного мира и целостного человека. Подобное утверждение характерно для позитивистских теорий, несостоятельность которых можно счи-

тать, по-моему, доказанной в настоящее время. Согласно диалектическому материализму, философию нельзя сводить к одной аналитической задаче (как это доказывается в позитивистской теории), и она имеет свой объект исследования — наиболее общие закономерности. Это суждение распространяется и на философскую проблему человека, на философскую антропологию.

Разграничение естественнонаучной и философской проблем человека вызвано задачей разделения труда ученых, но это разделение имеет объективную основу — различие между наиболее общими и частными аспектами закономерностей. Отсюда требование — не смешивать законы разных уровней общности. Это бесспорно, но в таком случае возникает вопрос о возможности объединения философского и специальнонаучного знаний. Иначе получается непреодолимый дуализм познания между философским знанием и специальнонаучными знаниями, и отвергается принцип единства мира. Не помогает делу простое сложение этих двух видов знания (конечно, подобное разделение происходит и внутри частных наук, поскольку и там противопоставляются друг другу разные уровни общности). С этим вопросом связана проблема т. н. «содержательного общего». Было подмечено, что обобщение, получение «объемного общего» утрачивает содержательность понятий. Не помогает делу предложенная Натюрлом, с целью восстановления содержательности общих понятий, т. н. «реконструкция» или «психология» в специальном понимании этих слов. Вопрос этот решается на основе диалектического подхода. Познание следует понимать не в виде застывшей структуры, как т. н. «здравый смысл» понимает знание, а как процесс, как познание, в данном случае — не как общее, а как обобщение. В логическом процессе обобщения сохранены частные аспекты, составляющие содержательную сторону обобщенного понятия. Специальнонаучные закономерности о человеке в их философском обобщении сохраняются и они необходимы для понимания структуры общей закономерности; как говорят, они сохраняются в снятом своем виде. Распространяться о том, что это значит, а не буду.

Так нам представляется с точки зрения категории общности единство философского и естественнонаучного познания человека, что должно лечь в основу комплексного изучения человека — проблемы, которая стала очень актуальной в настоящее время в нашем обществе, в нашей науке вообще. Там, где фактически осуществляется комплексное изучение человека, думаем, оно действительно происходит по такому принципу; а нашей задачей здесь было только теоретически осмыслить, осознать этот принцип.

К аналогичным результатам приводит нас изучение вопроса в плане категории целостности (мы пока говорили с точки зрения категории общности. Это не одно и то же, конечно, и здесь выявляются другие моменты). Философские и специальнонаучные исследования друг от друга отличаются не только по общности, но и по уровню целостности изучаемой действительности. Вопрос этот, правда — в другом аспекте, подробно рассмотрен в нашей книге — «Философские основы науки о поведении» (Тбилиси, 1974), а здесь коротко укажем на результат исследования.

В отличие от философии, которая стремится к познанию мира как целого, к созданию картины целостности мира, частные науки ограничиваются определенными его участками, моментами, сторонами, аспектами и, согласно их определениям, остаются на уровне этой изолированности, выход за пределы которой означал бы смешение наук, делающее невозможным всякое познание вообще. Являясь первоначальным этапом познания, специальнонаучное исследование должно строго придержи-

ваться этой изолированности и рассматривать свойства вещей только в ее пределах, т. е. в отношениях, выявляющихся в рамках данной изолированной связи (например, математика не должна выходить за пределы изучаемых ею числовых отношений). Но выше этих пределов вещи могут выявить и другие, новые свойства, или участвовать в формировании явлений, которые возникают лишь при определенных, новых отношениях вещей. Философия призвана снять указанную ограниченность, изолированность частных наук и познать целостный мир.

Конечно, и частные науки решают внутри своей сферы подобную задачу, поскольку они тоже стремятся снять изолированность отношений более низкого уровня, которые охватываются ими в качестве составной рассматриваемого целого. Однако, частные науки полностью освободиться от изолированности не могут, т. к., по вышеуказанному разделению труда, это означало бы переход на философское познание. Свойства вещей, обнаруживаемые в пределах частных наук, имеют определенную самостоятельность и не являются фиктивными. Но эта самостоятельность относительна: в условиях новых отношений, на уровне более высокой целостности вещи могут показать новые свойства.

Целое обладает своим новым качеством, которое служит логическим основанием для выделения этого целого. Первоначальная спецификация, существенная дескрипция целого начинается с выявления его нового качества, которое дается в целостном опыте, а не в составляющих это целое частях. Части, как будет указано ниже, позволяют выявить структуру целого, но это возможно лишь после того, как будет установлена качественная сторона целого. Это обстоятельство делает возможным и необходимым философское познание вообще и философскую проблему человека в частности. В противном случае философия и философская антропология сводились бы к сумме специально-научных знаний, как этого взгляда придерживается субъективистская теория позитивизма.

Мы пока говорили о различии между философским и специально-научным познаниями. Но если бы дело исчерпывалось только различием, то получился бы своеобразный дуализм философского и специально-научного познания. Поэтому важен вопрос о том, какова с точки зрения категории целостности взаимосвязь, взаимопроникновение философии и частных наук, в частности, философской антропологии и частных наук о человеке. Конечной целью познания является познание мира, который предстает перед нами в виде определенной структуры. Само собой разумеется, для этой цели требуется соединение философских и специальнонаучных знаний, но простое соединение к цели не приводит. Учитывая данные специальных наук, философия прибегает к своеобразному познавательному акту также, как и частная наука, обращаясь к философскому знанию, для его учета, овладения производит особую логическую операцию.

В чем выражаются акты, приводящие к снятию дуализма философского (целостного) и частнонаучного знаний? Как философия осваивает данные частных наук, в чем заключается познавательная позиция, которую она занимает по отношению к этому материалу? В частности, как философская антропология осваивает материал, предоставленный ей частными науками о человеке? По существу, вопрос касается не только отношения философии (и философской антропологии) к частным наукам, но и отношения между частными науками, где речь идет об освоении наукой данных другой науки, изучающей целое, которое выступает в качестве составной части объекта исследования первой науки. В своем этом общ-

ем виде вопрос можно сформулировать так: какую позицию занимает наука, изучающая целое, по отношению к данным науки о части. Целое и части в этом контексте нами понимаются в широком смысле и они охватывают как части, так и моменты, аспекты, реально изолируемые и абстрагируемые стороны и т. д. Следует отметить, что из этих видов, составляющих объект категорий «целое» и «часть», особое значение имеет противопоставление разных уровней развития действительности или разных слоев, объединяющихся в человеке как целом. Особое значение этого вида отношений для классификации, как показано в работах Б. М. Кедрова, подчеркивал Энгельс. В ряде наших трудов разработаны некоторые аспекты этого отношения, и результаты использованы для решения таких проблем, как психофизическая проблема, проблема места психологии в системе наук, проблема объективной психологии, вопрос о статусе поведенческой науки, проблема понятия бессознательной психики.

Философия (или вообще науки о целостном) рассматривает в новых отношениях части, моменты, аспекты исследуемого целого, — изучаемые другими науками в виде целостностей более низкого порядка, — как именно составные части нового целого по их смыслу, значению для нового качества этого целого. Здесь обнаруживаются свойства частей, которые не наблюдались при их рассмотрении ниже уровня этих отношений и, что самое главное, устанавливается существенная связь между ними: между новым целым и составной частью. Этот своеобразный познавательный акт можно назвать изучением части по ее значению, по ее смыслу для целого. Если рассмотрим историю науки и историю наук о человеке, то можно увидеть, что важнейший прогресс научного познания заключается, прежде всего, в установлении вышеуказанной структуры предмета исследования.

Как осваивает данные философского познания частная наука? Как осуществляется методологическая функция философии? Если на первоначальном этапе познания частные науки не осознают ни своего действительного статуса в системе познания, в системе наук (в действительности они объективно всегда включены в эту систему, хотя не осознают этого), ни значения для себя данных философии, — то на действительно теоретическом уровне они осознают координированность научно-научного и философского исследований и учитывают данные философии, требующей обнаружения в частях таких свойств, которые делали бы понятной, по крайней мере, возможность существования целого более высокого порядка. По существу, в обоих случаях дело касается одного и того же, а именно — выяснению структуры изучаемого явления (человека, мира). Но ввиду того, что познание представляет собой процесс, а не застывшую структуру, это выявление начинается с одного или другого конца: или за исходное берутся данные частных наук и искомым является их смысл для целого, или же начинаем с нового качества целого и ищем составные части, позволяющие осуществить это его свойство. Мы здесь не случайно говорим об «осуществлении», но не утверждаем, будто из частей можно полностью понять целое. Дело в том, что целое содержит новое, не существующее до этого уровня отношение, которое порождает новое свойство; а части могут явиться лишь отдельными членами этого отношения и только в этой мере они причастны к порождению нового свойства. Поэтому нельзя требовать от частей того, чего они не могут дать; диалектический скачок, таким образом, нельзя применить для прикрытия необъяснимости явлений: части, мол, объясняют целое и здесь происходит диалектический скачок. Конечно, этого не нужно делать, нельзя приписывать

вать необъяснимые явления скачку. Этим опровергается утверждение Н. Гартмана, будто в понимании возникновения нового качества всегда имеется некоторый иррациональный остаток в нашем познании. По нашему утверждению, такого остатка не будет, если, конечно, довести объяснительную операцию до конца. Что по своей сути не объясняется частями, то нельзя считать на этом основании иррациональным остатком, ибо объясняется оно новыми отношениями. Вопрос о соотношении философии (марксистской философской антропологии) и частных гуманитарных наук с точки зрения как категории общности, так и категории целостности решается на основе диалектического подхода.

Наконец рассмотрим вопрос, имеющий и теоретическое, и важное научно-практическое значение для развития единого познания человека. Дело в том, что к философии имеют одинаковое отношение специальные науки, вообще, и таковые о человеке. Изучение законов физики и химии может обнаружить в человеке лишь химические и физические процессы, характеризующиеся некоторым своеобразием, но они не вскрывают особенностей человека как живого существа, тем более — как специфического живого существа. Вместе с тем, общая биохимия и общая биофизика, исходя из понятия жизни, улавливают в человеке биологическое существо и биологические функции физико-химических процессов, происходящих в нем. Однако, организм человека — специфического живого существа — пока остается не изученным. Лишь биохимия или биофизика человеческого организма может показать физические и химические механизмы, действующие в человеке. Из этого следует, что науки о человеке опираются на определенное понимание человека, исходя из утверждения о своеобразном свойстве человека и ищут механизмы осуществления этого целого с особым свойством.

В выражениях, употребляемых для обозначения различных видов исследования человека (как: «физиология и анатомия человека», «психология человека», «социология человека»...) слово «человек» употребляется вовсе не в одинаковых значениях. Подобная омонимика опирается или на то, что обозначаемая дисциплина касается не вообще человека, а какой то стороны исследования человека (это вполне оправданная акция по существу, тем не менее, требующая терминологического уточнения); или на то, что исследование исходит из неправильной философско-антропологической концепции, считая сущность человека составленной из физического тела (механицизм), или жизни (биологизм), или психики (психологизм). Но здесь во всех случаях важно то, что специальные науки о человеке опираются на понимании сущности человека и эту сущность усматривают в особенностях, относящихся к более высоким уровням целостности и общности. Это означает, что специальные науки о человеке в этом случае занимаются выяснением общего значения частного, или улавливанием смысла частей для целого; т. е. познавательным актом, о котором говорилось выше. В этом отличие частных наук о человеке от частных наук в неспецифическом их применении к человеку. Осмысление этого обстоятельства, думаем, ставит на правильный методологический путь частные науки о человеке и, конечно, является основанием для успешного развития дела комплексного изучения человека; при этом объединяются усилия частных наук, с одной стороны, и философии — с другой. А эта задача поставлена перед нашим обществом самым актуальным образом. Нетрудно заметить, что в конечном счете эти частные науки о человеке должны быть поставлены в прямую взаимосвязь с философским пониманием сущности человека — с марксистской философской антропологией.

Р. Г. Баланчивадзе

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА — ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ЗАБОТ ПАРТИИ И ПРАВИТЕЛЬСТВА

В своем несколько необычном выступлении буду говорить, во-первых, о работе Сектора научного коммунизма Института истории партии при ЦК КП Грузии — филиала института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, во-вторых, изложу как именно работа нашего Сектора основывается на той теоретической базе, которая вообще разрабатывается советскими философами, исследующими проблему человека и сотрудниками отдела философской антропологии Института философии, в частности; в-третьих, только в конце выступления выскажу свое мнение по некоторым спорным вопросам нашей дискуссии.

Перед КПСС и советским народом стоит важнейшая задача — построение коммунистического общества. Для успешного осуществления этой заветной цели всего прогрессивного человечества необходимо не только создание материально-технической базы коммунизма, но и воспитание нового человека — достойного строителя коммунизма. На XXIV съезде КПСС товарищ Л. И. Брежнев сказал: «Великое дело — строительство коммунизма невозможно двигать вперед без всестороннего развития самого человека. Без высокого уровня культуры, образования, общественной сознательности, внутренней зрелости людей коммунизм невозможен, как невозможен он и без соответствующей материально-технической базы». Съезд еще раз показал, что в центре внимания всей деятельности партии и правительства, объектом их постоянной заботы является человек.

Говоря о деятельности партии в деле идейно-политического воспитания трудящихся, на XXV съезде Л. И. Брежнев подчеркнул: «В отчетный период вопросы идейного воспитания людей, проблемы формирования нового человека — достойного строителя коммунизма — занимали большое место во всей нашей работе». Признавая коммунистическое общество в первую очередь обществом людей коммунистической нравственности, коммунистической сознательности, наша партия сейчас большое внимание уделяет не только нравственному воспитанию людей, но и ведет бескомпромиссную и непримиримую борьбу против всякого отклонения от социалистических норм нравственности. «Чем выше поднимается наше общество в своем развитии, тем более нетерпимыми становятся еще встречающиеся отклонения от социалистических норм нравственности. — Стяжательство, частнособственнические тенденции, хулиганство, бюрократизм и равнодушие к человеку противоречат самой сути нашего строя. Эти слова Л. И. Брежнева указывают, что борьба с негативными явлениями усилилась у нас за последнее время не потому, что они возросли, а в силу того, что каждое из них на современном этапе строительства коммунизма становится явлением, особенно диссонирующим с укладом нашего общества и препятствующим его дальнейшему развитию. Поэтому так болезненно переживала наша партия и весь наш народ положение, создавшееся у нас в Грузии несколько лет тому назад, выражающееся, с одной, стороны, в нарушении ленинских принципов партийного руководства, а с другой стороны — в распространении таких негативных явлений, как взяточничество, стяжательство, частнособственнические тенденции, бюрократизм и др. Сложившаяся обстановка привела к тому, что Центральный Коми-

тет КПСС принял постановление об организаторской и политической работе Тбилисского Горкома партии, которое, по своему глубокому содержанию, было проявлением заботы о грузинском народе и основная цель его заключалась в том, чтобы разъяснить суть и причины создавшегося в республике положения, вызвать в коммунистах Грузии, кстати, всегда выступавших в числе передовых, силу для преодоления негативных явлений в жизни республики и восстановления здорового морально-психологического климата. Сейчас всем ясно: Центральный Комитет Коммунистической партии Советского Союза был твердо уверен, что грузинская парторганизация сможет преодолеть существующие в работе недостатки. Руководствуясь постановлением ЦК КПСС по Тбилисскому Горкому партии, Центральный Комитет Компартии Грузии при поддержке всего народа начал большую работу по преодолению субъективизма и вольонтаризма, стяжательства и спекуляции, бюрократизма и протекционизма и прочих вредных явлений.

В ситуации, когда в центре внимания партии, с одной стороны, стоит вопрос формирования нового человека и — с другой стороны, ведется бескомпромиссная борьба против чуждых нашему обществу явлений, Сектор научного коммунизма счел целесообразным объявить своей стратегической линией и основной проблемой следующее: актуальные вопросы формирования нового человека — строителя коммунизма и дальнейшая борьба за оздоровление морально-психологического климата. Известно, что наш сектор существует всего лишь один год. За этот короткий период научные работники у нас разработали следующие темы: «XXV съезд КПСС о коммунистическом отношении к труду», «XXV съезд КПСС о формировании нового человека — строителя коммунизма», «XXV съезд КПСС о взаимоотношении культуры и личности в системе социалистического общества», «XXV съезд КПСС о возрастании роли рабочего класса в условиях развитого социализма», «XXV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии». Что касается напечатанных трудов, то можно назвать: Р. Баланчивадзе — «Человек, свобода, ответственность», скоро выйдет книга того же автора — «Человек и традиция», где наряду с общими вопросами отношения человека к традициям, анализируется постановление ЦК КП Грузии об усилении борьбы против вредных традиций и подчеркивается значение этого постановления для правильной ценностной ориентации людей. Сотрудниками сектора опубликованы статьи «XXV съезд КПСС и некоторые теоретические вопросы комплексного изучения человека», «XXV съезд КПСС о коммунистическом отношении к труду», «XXV съезд КПСС и актуальные проблемы формирования нового человека», «Развитой социализм и национальный вопрос». «Социалистический образ жизни и как его совершенствовать». «Перерастание развитого социализма в коммунизм» и др. В этом году выйдут в свет книги: И. Кобаля — «Развитое социалистическое общество», проф. А. Иремадзе — «Социалистический образ жизни». В 1978 г. выйдет книга Р. Баланчивадзе — «КПСС о формировании нового человека» и сборник трудов коллектива авторов — «О формировании нового человека», в котором примут участие ученые Отдела философской антропологии Института философии, Института психологии, Института экономики и права АН Грузинской ССР, а также работники Института педагогики.

Формирование нового человека происходит в трудовых коллективах, мы решили изучить их воспитательную роль и все работы нашего Сектора за 1977 г. посвящены им. Собираемся изучить отдель-

ные трудовые коллективы и полученные результаты социологических исследований обобщить в своих годовых работах, которые в будущем году будут опубликованы. Хочу в этой связи остановиться на нашем сотрудничестве с Советом общественного мнения при ЦК КП Грузии: на днях закончили и передали Совету программу исследования и анкету, составленную с целью проверки мировоззренческого воспитания учащейся молодежи; кроме этого, по поручению Совета, мы разрабатываем две темы: «Общественное мнение о причинах живучести бюрократических извращений и путях их преодоления в управленческой работе партийных и государственных органов» и «Общественное мнение о роли трудовых коллективов в борьбе против отклонений от социалистических норм нравственности». Мы уже вплотную подошли к этой работе, пока идет теоретическая разработка программы, после чего перейдем к изучению отдельных трудовых коллективов больших предприятий. Результаты работы, вместе с соответствующими рекомендациями, будут представлены в Секретариат ЦК КП Грузии.

Таковы коротко результаты наших работ и ближайшие задачи. Здесь уместно сказать, и о том, что мы постоянно принимаем участие в партийных мероприятиях: от районной конференции и до пленумов ЦК КП Грузии. Уместно вспомнить и про научные и научно-практические сессии, проведенные нами в г. Тбилиси и районах республики; сказать несколько слов о проблемных семинарах, проведенных нашим Сектором совместно с секцией научного коммунизма Грузинского отделения философского общества СССР; и, наконец, упомянуть не только о выступлениях по радио и телевидению, но и о многочисленных журнальных статьях, которые касались самых острых и актуальных вопросов жизни.

Понимаю, что в повестке дня сегодняшней встречи нет отчета Сектора научного коммунизма Института истории партии, но я все же обратил на нашу работу ваше внимание, чтобы не выглядело голословным мое следующее утверждение: мы знаем, что наша работа — это капля в море по сравнению с тем, что должны еще сделать; но думаю, что проделанная работа подтверждает наши стремления быть верным помощником Компартии Грузии на деле, а не на словах. Без единства слова и дела невозможен успех в нашей работе и на этот принцип прямо указано XXV съездом нашей партии. Из всего сказанного ясно, что проблему человека мы изучаем и теоретически, и практически (в трудовых коллективах). Но по моему глубокому убеждению, нельзя ничего истинно научного и ценного сказать о формировании нового человека без осознания сущности человека, без четкого понимания — что такое человек?

Дело воспитания и формирования нового человека, на наш взгляд, лишь тогда станет на твердый фундамент, когда оно будет основываться на философском знании человека. Чтобы постичь, что такое новый человек, мы заранее должны понять — что такое человек вообще; чтобы воспитывать нового человека, надо знать: подвластен ли в сущности, или в какой степени подвластен он — этот человек — воспитанию. Вопрос формирования нового человека также, как и вопрос о новом человеке, является конкретным по сравнению с философской проблемой человека. Многие думают, будто вопрос формирования нового человека лежит лишь в сфере практической деятельности, но не в сфере теории. Думаю, это ложное предположение надо отвергнуть в самом начале, ибо формирование нового человека если бы ограничивалось лишь практической деятельностью, то им бы занимались толь-

ко школы (как общеобразовательные, так и высшие) и молодежные (пионерские, комсомольские) организации без соответствующей теоретической базы; но школу и молодежные организации нельзя обязывать вырастить нового человека, не снабдив их инструкцией, определяющей, кого можно назвать новым человеком и какими признаками он должен характеризоваться. Как раз поэтому и необходимо теоретическое исследование, которое ведется философскими науками (этикой, эстетикой, философской антропологией...), а также специалистами по научному коммунизму. Эти исследования, таким образом, должны основываться на философско — антропологических исследованиях человека: его свободы и ответственности, его роли и места в мире. Постараюсь изложить конкретнее:

Первое. Когда говорят об особенностях нового человека, в основном указывают на то, что этот человек является всесторонне и гармонически развитой личностью; но об этом говорили и древнегреческие философы, и представители утопического социализма. Тогда в чем же наша заслуга? А в том, что марксизм не только теоретически доказал, что человек свободное существо и, если дадим ему эту свободу, он может проявить свою сущность, может развиваться всесторонне и гармонически, но и практически дал ему эту свободу, соответственно, и возможность всестороннего и гармонического развития. Надеюсь, согласны со мной, что незнание этого положения, неумение разобраться в марксистской концепции человека может стать помехой для специалиста научного коммунизма, работающего над проблемой нового человека;

Второе. Представители современной буржуазной философии утверждают: «существование человека предшествует его сущности» (Сартр). Мы говорим: не существование человека предшествует его сущности, а реальная свобода дает человеку возможность выразить свою сущность в процессе своего существования; только так он может полностью выявить все свои способности и умения. Несвободное, отчужденное существование лишает человека возможности полностью выявить свою сущность.

Нужно ли знание всего этого, когда мы говорим о новом человеке? — разумеется, нужно! Сейчас большое внимание уделяется выработке активной жизненной позиции человека, повышению чувства ответственности. Мы все хорошо знаем, что решить этот вопрос можно лишь с позиции марксизма, потому что, где допускаются такие детерминанты, определяющие человеческое поведение, как: бог, рок, бессознательное — там человек лишен свободы и ответственности. Если то или иное действие не выбрано мной, то за аморальность этого действия я не должен отвечать (вспомним царя Эдипа, который ни в одном из своих поступков не был сам виновен). И другое положение: когда сняты все детерминанты и человеку дается абсолютная свобода, об ответственности вообще нечего и говорить, т. к. такая свобода потому и является абсолютной, что она исключает ответственности перед кем-нибудь. Только марксистская философия опровергает абсолютную свободу и тем самым утверждает, что человек не что иное как совокупность общественных отношений. Знание всего этого необходимо когда мы говорим об ответственности нового человека — строителя коммунизма.

Третье. Одной из особенностей нового человека является новое, коммунистическое отношение к труду. Марксистская концепция человека говорит, что труд — такая человеческая способность, которая выражает сущность человека. Но не всякий труд: не принудительный, а — творческий, или такой, который не вызывает отчуждения

человека. Разумеется, чтобы правильно охарактеризовать новое отношение советского человека к труду, специалисты научного коммунизма должны знать: что такое отчужденный труд, как извращает он сущность человека и, наоборот, что такое творческий труд и как выявляет он сущность человека.

Выше мы коснулись некоторых теоретических вопросов, которые разрабатывает отдел философской антропологии Института философии АН Грузинской ССР и постарались показать, что знание всех этих вопросов необходимо для всех тех, кто заинтересован проблемой формирования нового человека. К сожалению, есть такие работы, которые не основываются на такой теоретической базе и поэтому назначение таких работ пропагандистское, а не научное. Подлинная научная работа, посвященная проблеме нового человека, должна основываться на философской концепции человека, вообще, и, в частности, на такой теоретической работе, которую ведут наши уважаемые коллеги — научные сотрудники отдела философской антропологии Института философии. Поэтому я лично считаю, что работа, которую они ведут, достаточно сильна и интересна, и она требует одобрения и поддержки. Вспоминая принцип деятельности партии — все для человека, для блага человека излишне утверждать, что исследование проблемы человека нужно и полезное дело. Наши товарищи поступили совершенно правильно, когда одними из первых начали разрабатывать философскую проблему человека. Лично я не вижу «греха» в том, что для философской человека выбран греческий эквивалент термина и науку о человеке назвали философской антропологией. Дело в том, что, говоря о философской антропологии, мы безусловно, подразумеваем марксистскую философскую антропологию, а не ту, которая берет начало от Макса Шелера, и которая и сегодня имеет своих последователей в буржуазной идеалистической философии. Буржуазная философская антропология для нас не приемлема так же, как идеалистическая буржуазная философия в целом. Это настолько само собой разумеющаяся истина, что неначе даже заострять на нее внимания. Философская антропология одна из философских наук, поэтому, между ней и философией такое же соотношение, какое имеется между общим и единичным; а это значит — не может быть, чтобы философия была идеалистической, а основывающаяся на ней философская антропология — материалистической; и наоборот. Любая философия не только методология специальных наук, но и методология философских дисциплин; так что, когда мы говорим о правомерности существования философской антропологии как специальной философской науки о человеке, имеем в виду как раз марксистскую философскую антропологию, а не буржуазную. Что же касается того, что мы иногда просто пишем «антропология» или «философская антропология», а не полностью — «марксистская философская антропология», то это так же надо понимать как в случае этики и эстетики. Сегодня многие советские авторы пишут книги, которые озаглавлены как «Этика» или «Эстетика», но все — начиная от автора и заканчивая читателями — в них подразумевают марксистскую этику и эстетику, а не буржуазную. А потому, не выдерживает критики мнение тех, которые говорят, что философская антропология — лишь идеалистическая философия, и говорить в нашей философии о философской антропологии, будто значит оживлять у нас идеализм. Термин — «философская антропология» — сам по себе нейтрален так же, как нейтральны термины: «философия», «этика», «эстетика», «аксиология» и др. Все зависит от того, какое содержание мы в них вкладываем: у представителей буржуазной фило-

софской антропологии в нем содержится идеалистический смысл; наша же задача в том, чтобы наполнить философскую антропологию материалистическим содержанием и тем самым противопоставить марксистскую философскую антропологию — буржуазной. При этом мы должны руководствоваться примером классиков марксизма-ленинизма. Вспомним как они боролись против идеалистической философии Канта и Гегеля но это не мешало им найти рациональное зерно в их учении; они боролись против идеалистической диалектики вообще, но не думали отказываться от понятия диалектики и сделали ее краеугольным камнем своего учения. Великолепный пример научной, принципиальной, смелой борьбы против враждебной идеологии показал В. И. Ленин.

Одна группа ученых, считающих нецелесообразным создание марксистской философской антропологии, исходит из того, что в марксистской философии проблема человека всегда была основной. В общем это правильная точка зрения, но именно потому и думаем о необходимости выделить эту проблему из круга других вопросов марксистско-ленинской философии и объявить ее объектом специальной философской дисциплины. В стране, где все делается для человека, на благо человека — разработка науки, теоретически изучающей человека, не должна вызывать удивления. Против марксистской философской антропологии не может быть использована и такая позиция — сперва заподозрить под ней что-то неприемлемое для нас, а потом бороться с этой искусственно созданной проблемой. Конкретно я имею в виду случаи, когда под философскую антропологию подразумевают или антропологиям Фейербаха, или то философское направление, которое видит в человеке только индивида.

Марксистская антропология, не имея ничего общего с антропологиям Фейербаха и в отличие от идеалистического учения об индивиду, понимает человека как совокупность общественных отношений: причем человек не отождествляется с обществом и, соответственно, философская антропология не объявляется лишней. Как бы гармонично не был связан человек с обществом в условиях социализма, все равно невозможно приравнивание первого ко второму и, следовательно, философскую науку о человеке нельзя объявить ненужной. Нельзя забывать и то положение, что наши идеологические противники и без этого обвиняют нашу философию в растворении человека в обществе.

Несколько слов об абстрактном гуманизме. Как известно, борясь против абстрактного гуманизма, Маркс создал реальный гуманизм; но это вовсе не значит, будто в марксизме нельзя говорить о человеке вообще и нельзя поставить вопрос — что такое человек — потому, что этот вопрос подразумевает абстрактное понимание человека. Имея в виду положение, что Маркс не оставляет без внимания конкретного человека, его интересы и стремления, — надо считать ошибочным вывод, будто бы марксизм отрицает понятие о человеке как таковом; думаю, это слишком упрощенная интерпретация марксистского учения. Требование реального гуманизма, с которым выступает марксизм, не дает основания полагать, якобы здесь нет положительного суждения о человеке вообще; надо понимать так, что буржуазия только говорила о свободе человека, но не представляла ему эту свободу. В ранних рукописях К. Маркс уже боролся против абстрактного понимания человека, но это и тогда не была борьбой против понимания человека как такового; скорее всего это был протест против того, большого несоответствия, которое существовало между обещанием и действительностью. Вот так, а не иначе следует понимать борьбу классиков марксизма-ленинизма

ма против абстрактного понимания человека. Что же касается вопроса, причем основного вопроса философской антропологии — что такое человек вообще? — то наша философия не может его обойти хотя бы потому, что марксизм есть теоретическое учение и в нем есть такие общие определения: «человек есть мыслящее существо», «человек есть животное, которое делает орудия», «человек есть совокупность общественных отношений». Эти определения общезвестны, но тут очевидно и то, что они касаются людей всех времен, человека любой эпохи, а не того или иного конкретного индивида....

Реплика из зала: За исключением некоторых!

За исключением некоторых, — я с вами согласен. Не является исключением и третье определение, что человек любой эпохи и времени является социальным существом, совокупностью общественных отношений. После определения человека как такового, марксизм действительно изучает отдельные общественные отношения, анализирует их и различает отдельные социальные типы людей. Но выделение и разбор отдельных социальных типов людей нельзя принимать за критику абстрактного человека, оно не исключает общетеоретического или философского исследования человека. Подчеркивание этого положения сейчас необходимо потому, что критику теории абстрактного человека нельзя принимать за критику общетеоретического исследования человека.

И, наконец, еще один вопрос. Все ли правильно в работе наших уважаемых коллег? Нет ли каких-либо ошибок, недочетов в решении отдельных вопросов? Наверное есть, но, — как очень точно выразился наш уважаемый гость, проф. Т. И. Ойзерман, в одной из своих статей, — каждое серьезное научное исследование публикуется независимо от редакционных примечаний к нему — «В порядке обсуждения». Их работу, как и работу всех ученых, мы должны принимать в порядке обсуждения. Без этого не развивается наука, без этого и наша работа было бы лишена того постоянного двигательного импульса, который придает ей смысл, а нашим статьям — индивидуальность.

Т. И. Ойзерман: Тот вопрос, который рассматривал Р. Г. Баланчивадзе, — это предмет исторического материализма и научного коммунизма. Причем здесь философская антропология? Это надо объяснить.

Председатель: Это очень большой вопрос, а потому, пока не будут закончены основные доклады, воздержимся от прений. Мы не будем прерывать эту часть. Докладчик выступил определенно и по существу.

В. Л. Какабадзе

ФИЛОСОФСКАЯ ПРОБЛЕМАТИКА ЧЕЛОВЕКА

1. Философская антропология или философское учение о человеке представляет собой рассмотрение человека в философском аспекте. Философская антропология является прикладной философией, она — философское познание человека. Разумеется, марксистская философская антропология не есть ни идеалистическая философская антропология, ни антропологическая философия. Марксистско-ленинское философское учение о человеке основывается на принципиально отличающемся от идеалистической философской антропологии теоретическом положении. Для нас неприемлемо как объявление человека исключительным предметом философского познания, так и правоглашение познания вообще субъективным состоянием. Рассмотрение человека под философским углом зрения подразумевает постановку известных философских вопросов по отношению к реальности человека: что такое сущность человека? Какова форма су-

существования человека? В чем заключается специфика познания человека человеком? Какова природа и особенности структурной целостности человека? Какое место занимает человек в природе, обществе и в мире в целом? Какова диалектика развития человека?..

2. Не подлежит сомнению положение, что человек может стать предметом философского рассмотрения, зато спорными являются конкретные ответы на перечисленные вопросы, а также — философская природа самой философской антропологии, место философской антропологии в структуре философии.

Среди советских ученых, в связи с проблемой познания, две тенденции наблюдаются: одни считают, что познание сущности человека исчерпывается совокупностью познания отдельных сторон человека, поскольку человек — это сумма его составных частей; другие защищают мысль, что человек есть предмет философского познания и частная наука не в состоянии познать его. Нам же кажется, что указанные точки зрения упускают из вида человека как живой, деятельный индивид, деятельного существа, так как живой, деятельный человек не является простой суммой отдельных частей, сторон. Сам человек представляет собой то новое качество, которое объединяет его составные стороны — физиологическую, психологическую и т. д. Предметом философского рассмотрения может стать определенный аспект живого конкретного человека — его сущность, в частности, поскольку поиск вообще сущности — дело философии. Познание живого, деятельного индивида — компетенция особой науки о человеке — человекознания, которое не есть ни психология человека, ни его физиология и т. д. Поэтому в этом случае оправдано говорить о философской проблеме человека, а не о человеке как предмете философии. Не человек является в целом предметом философии, хотя он может стать объектом философского познания в том случае, если будет рассмотрен под философским углом зрения; т. е. в человеке есть и аспект философского познания.

3. Указывают на отсутствие неизменной сущности человека: «Нет неизменной, раз навсегда данной... человеческой сущности (Т. И. Ойзерман. «Размышления о практике» Ярошевского, в книге: Т. Ярошевский. Размышления о практике, Москва, 1976, стр. 297). Действительный исторический человек как реально существующий факт, по Марксу, обладает именно неизменной сущностью человека... «сущность человека есть совокупность всех общественных отношений». С каким бы человеком мы ни говорили, он всегда неизменно будет совокупностью общественных отношений. Формула К. Маркса о человеческой сущности есть философское определение человека; она — наивысшая абстракция, имеющая значимость для всех конкретных человеческих существ — настоящих и будущих. Марксистская концепция человека указала его специфику, закономерность его становления и это является неизменной на протяжении всемирной истории. Люди изменяют общественные отношения и тем самым — свою собственную природу. К. Маркс указывает: «Мы должны знать, какова человеческая природа вообще и как она модифицируется в каждую исторически данную эпоху» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 23, стр. 623; т. 4, стр. 162).

4. Основное направление нашей работы в связи с проблемой человека касается установления нашей работы: «психика», «идеально-духовное», «личность», «структура». Известно, что перечисленные понятия

в марксистской философии не имеют однозначного содержания, что создает трудности в понимании природы человека.

Марксистской философией установлено, что психика — качественно новое свойство мозга, оригинальная онтическая определенность действительности. Психика есть отражение, но не в гносеологическом значении понятия, а в онтологическом. Становится необходимым разграничение психики от сознания, они — разные функции: сознание является органом познания, а «психика» способствует правильной ориентации индивида в реальной ситуации. Сознание и психика — тесно связанные друг с другом функции субъекта. Под психологическим значением понятия «сознание» подразумевается непосредственное, нерелективное, первичное знание, переживание. Психика всегда связана с переживанием: где не подтверждается переживание, там нет и факта психики. Классическая проблема бессознательной психики, существования психики независимо от акта переживания — это теоретическая проблема, которую можно решать на основе философских соображений. Если отвергается субстанциональное существование психики, психика осмыслена как свойство физиологического (как это утверждается в диалектическом материализме), то мы должны отрицать бессознательное существование психики, такой психики, которая не переживается. Вот указание Ленина: «Диалектичен... переход от материи к сознанию» (В. И. Ленин, ПСС, т. 29, стр. 256).

Установление сущности и формы существования психики, конечно, дело теоретической (философской) психологии; но выяснение места психики, ее функционирование и значимость в структурной целостности личности, (так же как и других моментов биологического, социального, идеально-духовного) — это задача философской дисциплины о человеке. Философская антропология ставит целью установить структуру, в том числе и генетико-историческое значение структуры человека. Содержание и характер взаимоотношения структурных моментов живой целостной личности устанавливает не какая-нибудь частная наука о человеке, а именно философия человека, т. к. этот аспект целостной личности входит в компетенцию философии.

5. для понимания сущности личности необходимо усмотрение содержания понятия «идеально-духовного», поскольку сущность личности, по нашему пониманию, принципиально связывается с идеально-духовным аспектом. В советской философской литературе есть несколько удачных попыток установления содержания понятия идеального с точки зрения диалектического материализма. Внутренняя природа идеального хорошо видна в его сопоставлении с психикой. И психика, и идеальное являются содержанием индивидуального сознания, они не существуют независимо от сознания, но идеальное представляет собой не психическое содержание, а объективное содержание сознания, хотя независимо от социальной психики идеального реально нет, т. к. социальная психика — необходимое условие активности идеального. То, что обозначается терминами — «логическое», «ценность», «нормативное», «истина», «красота», «мораль», не имеет психического существования, психического содержания. Психические содержания сознания, т. н. — переживания — конкретные процессы субъекта, существование и значение которых исчерпываются измерением здесь и сейчас. Психика — это во времени изменяющееся, прерывистое, проходящее явление, которое не идентично с самим собой в двух отрезках времени. В противоположность психике, идеальное — идентичное с самим собой значение для всякого возможного обстоятельства. Идеальное — это значимость, оно выше объективное значение, ценность и именно это есть его

сверхвременность. Для диалектического материализма идеальное — качественно новый продукт и свойство социально организованного мозга. В сознании индивида должно быть разграничено друг от друга само идеальное и духовное. Дух — это реализованное, воплощенное состояние в некотором материале, так сказать «уживание» идеального с физическим или психическим состоянием. Маркс указывает: «на духе с самого начала лежит проклятье быть отягощенным материей» (К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. т. 3 стр 29). Духовный субъект — это тот, кто воспринимает, осознает и воплощает, реально осуществляет значимость и смысл идеального. Объективный дух есть не что иное, как факт человеческой культуры. Культура является объективирующей идеально-ценностного во временном и пространственном мире. Факт культуры имеет принципиальное отношение к духовному субъекту-личности. Факт культуры как таковой не может существовать вне отношения к идеальному содержанию сознания. Объективность произведения искусства определяется объективным значением его идеального содержания. Независимо от сознания существует лишь строительный материал, оболочка произведения искусства, а не его идеальная значимость. Разумеется, суждение об объективном и субъективном духе ничего общего не имеет с понятием духа объективного и субъективного идеализма, его субстанциональным пониманием.

6. Становится необходимым размежевать понятия человека и личности. Возвышение человека до уровня личности, требование — получить из человека личность, говорит о различии этих понятий. Специфику личности создает идеальный, нормативный мир, являющийся не только сознанием высших объективных ценностей, но и их осуществлением посредством актов конкретного поведения. Человек и личность, рассмотренные в аспектах структурной целостности указывают на следующую природу. Структурный строй человека представляет собой единство трех основных функциональных состояний, составных моментов или частей: тело — психика — социальное. Специфичность целостной структуры человека определяется преимущественным функционированием социального. Тело и психика являются необходимыми генетическими ступенями социального. Целостность понятия «тело — психика» — без социальной ступени — это уровень животного существования. Тезис Маркса о социальной природе человека ясно указывает на сущность человеческого существования. Человек может существовать лишь в обществе, поскольку он общественное существо и именно в обществе проявляет и развивает собственную природу.

Личности обладают новым структурным моментом — идеальным. Личность это целостность структурных моментов: тело, психика, социальное, идеальное. Идеальное является центральной функцией структуры личности. Когда указывается, что человек это возможность, от которого можно возвыситься до личности при помощи формирования, воспитания и т. д. подразумевается именно достижение уровня функционирования идеального, осознание высших объективных ценностей, их реальное воплощение, которое и есть деятельность личности, что отличается от действия — такой активности, где исключено участие функции идеально-нормативного. Человек является личностью лишь тогда, когда в нем функционирует идеальный акт, когда он совершает акт деятельности. В противоположность субстанциональному пониманию, личность должна быть понята с функциональной точки зрения, что подразумевает аспект актуальности. Личность существует реально лишь в тот момент, когда осуществляется сознательная духовная активность. О функциональном осмыслении понятия указывается в суждении Маркса: «Пла-

ть становится действительно платьем лишь тогда, когда его носят; дом, в котором не живут, фактически не является домом» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 12, стр. 717).

То же самое нужно сказать относительно других структурно-целостных уровней; о человеке, животном, жизни. Спящий человек, например, является лишь биологическим существом, а не человеком или личностью. Можно говорить о человеке и личности как о возможностях, но следует отметить, что сама возможность осуществления личностной и человеческой активности не есть личность и человек. Человек и личность имеют прерывистое существование. Нужно отметить и то, что на каждом из новых организационных уровней структурные моменты проявляют новые специфические качества; например, психика на животном и человеческом организационном уровнях различна.

7. В советской (и не только в советской) философской и психологической литературе распространена точка зрения отождествления личности и психики. Указывается, что личность — это устойчивая совокупность психических процессов, свойств и состояний: «Система и единство психических процессов и образований» (Проблемы личности, часть I, Москва, 1970, стр. 25,68). Из этого положения, естественно, вытекает, что личность как психическую определенность нужно считать предметом психологического познания. Такое понимание сущности личности является психологизмом, неправильной онтологической точкой зрения: к психике сведено то, что по своей природе не есть психика.

Разграничение личности и психики возможно на основе рассмотрения их под углом зрения структурной целостности, а это есть представление их в виде расчлененной целостности, рассмотрение составных элементов или частей целостности с точки зрения функциональной значимости. Структурная целостность имеется там, где установлено собственно незаменимое функционирование частей целостного, которые, со своей стороны обусловлены этой целостностью и этим же последним они могут быть поняты. Психика, рассмотренная в аспекте структурной деятельности, представляет собой единство однородных моментов. В психике структуре нет места для непсихического. Т. н. подструктуры психики указывают опять таки на психические элементы. Примененные в психологии понятия: «психическое содержание и процессы», «состояния», «образования» и т. д. укладываются в объем психики, несмотря на то, что они разные психические качества.

Иначе обстоит дело в случае личности. Структурная целостность личности подразумевает иерархические отношения гетерогенных моментов. Структурный состав личности есть целостность моментов: тело, психика, социальное, идеальное. Разумеется, личность не является простым конгломератом указанных моментов. Внимание здесь уделяется уровню организации расчлененного целого, где проявляется преимущественное функционирование определенного структурного момента, каковым для личности является идеальное.

Провозглашение психики в качестве онтической определенности личности, которая подразумевается под психологическим пониманием личности, противоречит содержанию понятия целостности личности. Целостность личности, которая охватывает содержание многосторонней действительности личности, не то же самое, что целостность психики. Целостность гетерогенных частей (в случае личности) указывает именно на то, что она не сводима к онтической определенности составных частей. Личность, рассматриваемая в функциональном аспекте, предстает все же такой единой, ведущая функция которой — идеальное; а это является отличной от психики функцией, существенно связанной

с сознанием. Поскольку то, что является существенной функцией личности, само не является психикой, постольку оно не должно интересоваться психологию как предмет познания.

Другой вопрос — аспект участия психики в существовании, в осуществлении идеального. Уровень идеальной организации с необходимостью подразумевают структурную ступень «тело — психика — социальное», поскольку уровень человеческой организации является тем слоем, который порождает более высокую ступень идеального. Психика является необходимым условием существования личности, но недостаточным. Идеальное получено из психики, но несводимо к ней. Это создает почву для обоснования психологии и философской антропологии как различных дисциплин.

Ошибочна точка зрения, когда выдвигается требование — заменить содержание понятия личности в зависимости от того, какая наука использует его, будто бы тем самым личность познается более всесторонне. «Каждая наука... вкладывает в понятие личности свое содержание. Этим самым осуществляется комплексный всесторонний подход к личности» (Проблемы личности, ч. I, стр. 204). Конечно, в определенном смысле познание отдельных членов структурного целого выглядит необходимым условием для понимания природы целого как единого, однако оно все-таки не есть познание этого целостного, единого как специфического и оригинального. Познание всех отдельных моментов личности не может обеспечить понимание личности как таковой. Комплексное изучение личности является изучением комплексных сторон и в этом аспекте таковым останется всегда. Несправедливо также, чтобы отдельная дисциплина — физиология, социология, психология — разработала собственное понятие личности. Правильно отдельные науки изучают стороны личности, но изучают именно отдельные стороны, а не целое как единое. Поэтому они не имеют право распространить знания, полученные при рассмотрении отдельного аспекта, на целое. Физиология личности есть физиология, психология личности — психология и т. д. Понятие личности может иметь только одно содержание и совершенно недопустимо, чтобы различные науки в это понятие вкладывали различное содержание. В противном случае понятие личности не будет именно понятием личности. Поэтому об одной какой-нибудь определенности мы должны иметь понятие, которое отражает именно эту определенность как одно целое, и это понятие должно быть однозначно.

«Психологическое понятие физиологического» также абсурдно, противоречиво, как и «физиологическое понятие психического». Если личность как личность представляет собой некое специфическое существование, то сущность личности должна быть отражена в понятии той дисциплины, которая познает эту специфическую сущность — личность. Если это положение не вызывает сомнения, то неоправдано понятие — «физиологическое понятие личности», «психологическое понятие личности»; также как — «личностное понятие физиологического» и «личностное понятие психики».

Часто используются понятия «психология личности» и «психологическая проблема личности», но на двусмысленность этих понятий обращается мало внимания, что во многих случаях является источником недоразумений и неправильного понимания. Термин «психология личности» осмысливается двояко: в одном случае личность неправильно представляется психикой и выдвигается требование познания этой психики-личности, в другом случае личность совершенно правильно осмыслена как непсихическая определенность, которой приписыва-

ются свойства психики и ставится вопрос о постижении этой одной из ее сторон. В этом случае личность указывает на ту сферу, где предполагается существование психики, подлежащей познанию. Аналогично понимается и «психологическая проблема личности». Недопустимо отождествление понятия «психика личности» с «психологическим понятием личности».

Ойзерман: Тов. Какабадзе, из вашего доклада не совсем ясно, чем с вашей точки зрения философская антропология отличается от социологии личности; поскольку вы подчеркиваете, что исходным пунктом философской антропологии является понятие совокупности общественных отношений. Но социология личности тоже исходит из понятия совокупности общественных отношений. Где же различие этих двух дисциплин? Социология по вашему получается частной дисциплиной, а в общем-то особого различия не видно.

Председатель: выступающие товарищи на вопросы ответят во время обсуждения докладов. Сейчас послушаем товарища А. Брегадзе.

А. Брегадзе

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПОНИМАНИЯ ЧЕЛОВЕКА У МАРКСА

Проблема человека относится к числу вечных вопросов, в отношении которых всегда существовал определенный интерес. Она имеет почти такую же продолжительную историю, как и сама философия. В Древней Греции вместе с возникновением философии была поставлена проблема человека. В домарксистских воззрениях о человеке наряду с ошибками, встречается много интересных и рациональных мыслей; но существенный перелом в познании природы человека начинается после того, как К. Маркс, на основе критики философии Гегеля и Фейербаха, выработал истинное понимание сущности человека. Противопоставление идеализма материализму, которое имело всюду, где только развивалась философская мысль, содержало в себе и противопоставление другого рода, ставшее наглядным из противопоставления Гегеля и Маркса. Противопоставление касается отношения небесного к земному. Человек должен был освободиться от влияния чуждых ему сил, которые неоправданно и необоснованно господствовали над ним, оставляя впечатление скорее слепой традиции, чем разумного начала. Знание высшего начала — теология — должна была дать человеку понимание того, что налагало на него оковы и представлялось ему чуждым элементом. Эта тенденция достигла своей законченности в философии Гегеля, где свобода была понята как познание того, что мировой закон, являющийся в отчужденном его одеянии, есть проявление абсолюта, который называется духом. Человек, согласно Гегелю, становится свободным только в результате абсолютного познания абсолюта, т. е. философия есть то же, что и свобода человека.

К. Маркс защищает то положение, что целью философского познания является свобода человека, но для него первая, критическая задача возникает именно здесь: что дала прежняя философия для освобождения человека? для Маркса несомненным фактом является то, что человек не имеет свободы, что он и теперь ищет свободу. Следовательно, философия Гегеля не принесла свободу человеку. В чем же заключается причина этого? В том ли, что философия не смогла найти своего призвания и делала то, что не могла привести к свободе или же освобождение человека не есть вообще дело философского познания? Это последнее положение для Маркса неприемле-

мо, поскольку он стоит на точке зрения, что призвание философии — освобождение человека. Остается один путь: в философии должна совершиться революция, результатом которой должна быть человеческая свобода. Задача Маркса требует действия и результат его будет действующим, реальным. Философия должна стать дееспособной, реальной и осуществление этой задачи вообще возможно только посредством действия, на основе человеческой деятельности.

Гегель весь объективный мир превратил в мыслящую сущность. Поэтому описанный им процесс отчуждения и путь его снятия есть чисто логический, а не реальный процесс. Человек, согласно Марксу, должен достигнуть того, чтобы действительно, реально уничтожить это отчуждение. В отличие от Гегеля, К. Маркс на место духа, самосознания, абстрактного мышления ставит реального человека, который является непосредственно природным существом и поэтому обуславливается предметным миром, природой. Существо, которое вне себя не имеет природы, не есть природное существо. Оно не принимает участия в жизни природы. Непредметное существо Маркс называет невозможным, нелепым, существом — Unwesen (К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 631). В учении Гегеля об универсальном духе человек есть один из моментов этого духа. Где человек подчиняется закономерностям абсолюта, там он не может быть свободен. Философия, которая направляет нас к абсолюту с той целью, чтобы подчинить нас ему, есть западня, направленная против свободы. Абсолютность идеи Гегеля обусловила теологический характер его философии. Фейербах боролся именно против этой теологии для того, чтобы философия приняла земной вид.

Фейербах и Маркс так называемую онтологическую проблему нового вопроса философии разрешают материалистически: обе боролись для того, чтобы противопоставить теологической точке зрения Гегеля земную исходную точку; оба попытались поставить человека, потерянного в системе Гегеля, на свое место. Но все это не значит, что воззрения Маркса и Фейербаха о человеке не отличаются друг от друга. Здесь, как и в других вопросах, К. Маркс глазом истинного ученого рассматривает отрицательные и положительные стороны антропологического принципа Фейербаха, творчески перерабатывает и усваивает все положительное из его учения, критикуя и отвергая ложную постановку и решение проблемы. Фейербах поставил своей целью дать критику понятий бога и теологии. Он основательно доказал, что те религиозные верования и таинства, которые противопоставляются человеку и якобы управляют его судьбой, не имеют никакой силы; они выдуманы самим человеком и сам бог есть человек, созданный самим человеком. Фейербах пытается предметом антропологии, земным человеком объяснить небесное. К. Маркс разделяет это воззрение, но на этом не останавливается; поскольку это есть только начало дела, а не окончательный результат его. Если до сих пор мир рассматривался, исходя из божества; то теперь, согласно Фейербаху, он должен быть рассмотрен, исходя из человека. С точки зрения Маркса, этим только смещаются места, меняется интерпретация мира — место теоса занимает антропос. Эта реформа философии оставляет нас в пределах философии, она ничего реального не дает для освобождения человека. Поставленная задача вполне реальна, и ее разрешение должно быть реальным, а не только теоретическим.

Фейербаховский пассивный, только созерцательный человек никогда не сможет вернуть себе гипостазированные силы. Он не способен вызвать революцию и сделаться революционером. Согласно Марксу, человек должен осознать величие своих сил. Он должен убедиться в

том, что тот идеальный мир, который он так далеко представлял от себя, может быть создан в действительности. Человек должен понять, что он в силах осуществить это и что для этого не надо действия чуждых сил, ожидания милости сверху. Человек не должен чувствовать себя чужим в созданном им мире вещей. Он должен вернуть себе свою отчужденную сущность. Необходимо действие, нужна революция. Точку зрения Маркса можно кратко сформулировать так: для действия необходима свобода, а реальная свобода достигается только действием.

Существование факта отчуждения лишает человека его специфических признаков — свободы, личности. Человек, находящийся в состоянии отчуждения, не соответствует своей сущности, своей действительной природе. Правда, существует отчужденный человек, который живет и действует, но он не имеет своего действительного, специфически человеческого облика. В таком состоянии деятельность человека не есть творчество. Поскольку при отчуждении облик реально существующего человека и его действительная сущность не соответствуют друг другу, постольку отчуждение какую бы форму оно не имело, вредно для человека. Самоотчуждение человека означает такой тип жизни, когда человек становится чуждым по отношению к самому себе и не является больше властелином, центром своих действий, против своих стремлений подчиняется чуждым ему силам, когда вещи, созданные им же, подчиняют своего творца, когда предмет производимый его трудом, его продукт противостоит труду как некое чуждое существо, как сила, не зависящая от производителя (К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений, стр. 560).

При капитализме основным видом отчуждения считается отчуждение труда. Этот вид отчуждения является первичным и основным. На нем основываются все другие виды — как политическое, так и идеологическое. По марксизму отчуждение не является феноменом, необходимо связанным со всяким трудом, с любой формой человеческого бытия. (Совершенно противоположную точку зрения развивает экзистенциализм, по которому отчуждение носит сверхисторический характер). Отчуждение, по марксизму, имеет не фатальный характер (хотя оно таково в условиях антагонистического строя), а присуще определенному типу производства. Отчуждение характерно для определенных периодов истории, но не есть всеобщий специфический признак истории и поэтому его преодоление возможно. Это будет осуществлено тогда, когда будут преодолены породившие его экономические условия.

У отчужденного человека имеется способность возвращения отнятых сил. Но это возможно только на основе преобразования жизни, изменения ее экономического базиса. Как раб осознавший свое рабство и восставший против него становится революционером (В. И. Ленин), также и каждый человек и эксплуатируемый класс в целом, осознавший свое бытие, свое социальное положение и борющийся за свое освобождение, создает условия для свободы. С точки зрения марксизма человек должен не только осознать свою отчужденность, но и убедиться в своих собственных возможностях и действовать для преодоления этой отчужденности, чтобы он соответствовал своей природе и существование человека совпадало с его сущностью. Не каждая форма существования человека совпадала с его сущностью. К. Маркс этот факт увидел самым наглядным образом в современной ему жизни, где, вследствие господства буржуазии положение рабочего не соответствовало человеческой сущности. Маркс не только охарактеризовал отчужденность человека, но и научно установил причину этого отчуждения. На

этой основе Маркс указал на единственно правильный путь возвращения человека к самому себе.

Исходя из марксистской характеристики факта отчуждения и опредмечивания, мы приходим к заключению: сущность человека заключается в том, что он не должен быть отчужденным. Человек должен опредмечивать свои человеческие силы, при этом его деятельность должна быть творческой. Как для существования человека необходимо его появление на свет (рождение), так и для человеческого существования необходимо освобождение от отчуждения. Это освобождение предполагает вообще стремление к человеку и ко всему вообще истинно человеческому. Это есть такая идея человечности, реализация которой возможна и до которой, в конечном счете, дойдет каждый человек. Определение общей сущности является оружием деятельности конкретного человека. Каждый конкретный субъект должен подчиниться общему правилу — возратить себе отчужденную сущность.

В истории человеческого мышления существует многообразие интерпретаций человека. К. Маркс согласен с Франклином, что человек есть животное, производящее орудия труда. В этом определении освещены аспекты — происхождения и места человека в органическом развитии природы. Если из этого определения исключить три последние слова, тогда у нас останется «человек есть животное». В определенном смысле можно сказать, что человек есть и животное. Со своими предками он прежде всего имеет то общее, что у него, как и у животного, имеются витальные потребности. Но человек есть не только это, — удовлетворение витальных потребностей есть лишь условие жизни, а наличие высших потребностей сделало его человеком. Человек — высшее существо. Его действия отличаются от действия животного тем, что он является свободным творцом и не подчиняется силе физических потребностей. Стремление к удовлетворению актуальных потребностей представляет специфику более животного, чем человека. Человек активно производит и тогда, когда он не испытывает физических потребностей. Маркс учит, что для человека специфична свобода от физических потребностей. Мы должны строго отличать друг от друга: активность по необходимости и свободную активность. Принудительная активность характерна для животного мира, а свободная активность — для человеческого рода.

Человек является свободным творцом, а «царство свободы начинается в действительности лишь там, где прекращается работа, диктуемая нуждой и внешней целесообразностью». Человек является свободным тогда, когда «развитие человеческой силы является самоцелью» (Маркс. Капитал, т. III, стр. 833). Специфический признак человека заключается в производстве орудия. Это связано с необходимостью предварительного определения цели, плана; чему, как известно, служит сознание, разум. Этого свойства не имеет ни одно животное, оно имеется только у человека. Следовательно, человек есть разумное и творческое существо. Для творчества необходима свобода. Такое существо не может жить изолированно, в одиночестве; оно должно находиться в определенном отношении как со средой, так и с другими людьми — быть социальным существом. Здесь Маркс дает еще одно новое определение человека: «...сущность человека не есть абстракт, присущий отдельному индивиду. В своей действительности она есть совокупность всех общественных отношений» (К. Маркс и Ф. Энгельс, соч. т. 3, стр. 3). Человек не должен замыкаться в себе, а его возможности должны раскрываться в общественных отношениях. Человек не есть абстракт

ция, поскольку его определяют общественные отношения. Человек втянут в эти отношения, он изменится с изменением этих отношений. На вопрос, — почему человек не одинок, — самый лаконичный и правильным ответ звучал бы тавтологически: «потому что он человек!» Сущность человека не проявляется в робинзонадах. Раз существует человек, значит находится во взаимоотношениях с другими. Для существования человека необходима как окружающая его природа, где он живет как физический организм, так и общество, где индивид реализует возможности и формируется сам как человек. Человек живет в обществе и посредством общества. Это вообще не значит, что человек затерян, лишен индивидуальности, как это утверждают современные фальсификаторы марксизма. Гениальность Маркса выразилась в том, что он создал такую теорию взаимоотношения индивида и общества, где не угнетается ни один член этой сложной организации, один не сводится к другому, каждый сохраняет свою специфику.

Для Маркса человек представляет самую высшую ценность, для него нет ничего более высокого. Маркс боролся за свободное, сознательное, всесторонне развитого человека, боролся за такой общественный строй, где каждый человек будет возвышен до личности. Это есть главная тема как его ранних, так и позднейших произведений. Личность, рассматриваемая с марксистских позиций — это реальное, общественное существо. Ее сущность заключается в социальности. Все это ее доводит Маркса до фетишизации общества, где была бы забыта личность или она имела бы второстепенное значение. Маркс боролся за такое состояние, где эгоистический индивидуализм будет преодолен общечеловеческой солидарностью и общий интерес будет связан с интересами личности.

Ни один великий мыслитель не смог дать такую новую интерпретацию мира, как это сделал Маркс. Нужно особенно подчеркнуть, что то истинно новое, революционное, что внес К. Маркс в понимание закономерности развития природы, общества и мышления, в полной мере касается и понимания человека, его отношения к миру. Нельзя найти такого принципиального вопроса, касающегося проблемы человека, который в полной мере не был бы представлен в творческом наследии Маркса, Энгельса, Ленина. На данном этапе развития философии и науки — рядом с философской дисциплиной, изучающей сущность человека — можно выделить целый ряд естественных и общественных наук, претендующих на изучение отдельных аспектов человека. Возникает вопрос: раздробление человека на объекты изучения целого множества частных наук не ставит ли философскую антропологию в положение шекспировского Лира, аннулировав специфический предмет исследования? Многие науки обладают возможностью изучать те или иные стороны человека, но ни одна из них по призванию не может исследовать целостный феномен человека, установить его сущность. Эту проблему призвана решить философская антропология. Нельзя впасть ни в крайность позитивистского (частнонаучного) подхода, ни в крайность чисто философского изучения человека. Одинаково ошибочны как универсализация естественнонаучного подхода, так и голая философская спекуляция. Данные частных наук о человеке надо ввести в философскую антропологию так, чтобы не терялось то целое, о частях которого говорят частные науки.

Философскую антропологию можно рассматривать как одну из философских дисциплин, изучающих человека. В связи с этим особенно нужно подчеркнуть неправомерность отождествления философской

антропологии с антропоморфизмом и антропоцентризмом. Исходя из общеприятных философских принципов, философская антропология пытается установить место человека в мире, структуру его бытия как части мирового целого. Марксистская философия, диалектический и исторический материализм является единственно верным учением о мире. Именно в ее недрах возникла отрасль философии — марксистско-ленинская философская антропология, именно она представляет собой методологическую основу исследования сущности человека.

Председатель: слово для заявления предоставляется проф. Т. Какулия.

Проф Т. Какулия: по-моему мы должны востребовать от наших философов-антропологов изложения сущности философской антропологии, предмета философской антропологии, законов философской антропологии; а также требуется ответ на вопрос — существует ли философская антропология внутри марксизма или рядом с марксизмом? Мы собрались именно ради того, чтобы разобрать этот вопрос, а не послушать цитирование Маркса по проблеме человека. Это лекция и в данный момент этим мы не интересуемся. Конкретно нас интересует сущность науки: занимающаяся сущностью человека наука, сама тоже должна иметь свою сущность. Сущность науки — это ее предмет и ее законы. Ответьте на вопрос, пожалуйста.

Председатель: пока выступали докладчики, мы воздержались от прений. Теперь надо высказать конкретные замечания по высказанным здесь основным положениям. В этой части я согласен, что в некоторых докладах не освещена дискутируемая проблема, а ее надо в ходе дискуссии выявить, поправить и дополнить. Итак, начнем прения.

Слово предоставляется директору Института философии АН Грузинской ССР, проф. Н. З. Чавчавадзе.

Н. З. Чавчавадзе

О ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Хочу зарезервировать за собой право выступить еще раз, т. к. сейчас выступаю не как личность, не как ученый, а только как администратор, как директор института, ответственный за то, что делается в институте. Хочу, во-первых, дополнить сказанное, для того, чтобы мы хорошо уяснили, о чем собственно собираемся спорить; ведь мы выслушали только маленькую часть того, как наш отдел философской антропологии представляет себе дело, которым он занимается и о котором мы будем судить. Во-вторых, хочу обратить ваше внимание на то, что наша дискуссия имеет не только чисто научное, но и большое мировоззренческое, идеологическое значение.

Прежде чем перейти к характеристике этих аспектов нашей проблемы, я позволю себе напомнить историю возникновения этого отдела и начала работы в этом направлении в нашем Институте. Я имею к этому непосредственное отношение не только как директор Института.

Дело было так. В октябре 1968 года «Литературная газета» начала широкую дискуссию с участием общественных деятелей, мастеров искусства, ученых самого разного профиля — философов, историков, антропологов (не философов-антропологов, а физических антропологов) и т. д. Дискуссия проходила за «круглым столом» под названием: «Нужен ли институт человека?» Тема дискуссии была сформулирована таким образом, что, мол, в наш атомный, кибернетический, космический век, когда мы очень много знаем о том, как устроен внешний мир, выяснилось, что мы почти ничего не знаем о самом человеке, о самих себе; что в мире нет

ни одной науки, ни одного ученого, которые могли бы ответить на вопрос о том, что такое человек и как его отличить от чего угодно — от машины, от обезьяны, от пчелницы, от кустика мела; что нет точного научного критерия для такого различения. «ЛГ» спрашивала: а может быть создать новый, необычный институт, в котором соберутся люди самых различных профессий (и не только ученые) и сообща решать, что же это такое—человек? Меня тоже попросили принять участие. Я согласился. Правда, я нигде не ездил, ни за круглым, ни за каким другим столом не сидел (ни чаю, ни других напитков не пил), а просто послал в «ЛГ» статью и она была напечатана. Я писал, что необычный «Институт человека» создавать не нужно, а надо разрабатывать марксистскую философскую антропологию. Я может быть бахвалюсь, но, насколько я знаю, это была первая в советской литературе статья, призывавшая развивать и разрабатывать марксистскую философскую антропологию.

В то время у нас в Институте под руководством академика А. Т. Бочоришвили работал отдел под названием отдела философских проблем естествознания. Но, хотя он назывался так, занимался он только философскими проблемами психологии по той простой причине, что других специалистов в нем не было; занимались они философскими проблемами психологии потому, что все они по «научному происхождению» были психологами. Отдел перешел к нам из Института психологии имени Д. Н. Узнадзе; мы этот отдел взяли к себе потому, что его работа имела больше общего с нами, чем с работой Института психологии — он, как известно, занимается экспериментальной психологией. Мы действительно намеревались создать на базе этого отдела отдел философских проблем естествознания, — но, к сожалению, из-за недостатка специалистов не смогли; так что занимались в этом отделе, как я уже сказал, только философскими проблемами психологии. Но, занимаясь этим, они вплотную подошли к тому рубежу (рубежу очень относительному, о нем я скажу ниже), где работа над проблемами психологии кончается и начинается работа над проблемами философской антропологии. Так что, ко времени опубликования моей статьи в «ЛГ» (которая, кстати, никаких возражений не вызвала и даже создалось очень лестное для меня впечатление, что ею «ЛГ» и закрыла «круглый стол», подытожила его — ну я, конечно, шучу, вы понимаете) наш отдел философских вопросов естествознания фактически занимался философской антропологией. Бочоришвили обратился ко мне с официальным заявлением, что, мол, раз вы считаете эту отрасль философии нужной и необходимой, то будьте добры, переименуйте нас в отдел философской антропологии. Я поддержал это заявление, обратился в Президиум АН ГССР. Нашу инициативу поддержали тогдашний вице-президент АН ГССР, большой ученый Г. В. Церетели и весь президиум, и так был открыт у нас отдел философской антропологии. Я говорю об этом потому, что иногда некоторые наши критики представляют дело так, как будто этот отдел существует у нас чуть ли нелегально.

Началась работа в этом новом отделе, но одновременно началась и возня (извините за грубое слово, но иначе это не назовешь) вокруг отдела, ну и, естественно, вокруг Института. В самых разных кулуарах, и очень редко с трибун, слышались сомнения по поводу того, хорошо или плохо то, что мы делаем; а нужно ли это вообще, нет ли тут какого-то отхода от марксизма; почему это вдруг в Институте философии АН Грузинской ССР открыли отдел, подобного которому в Союзе нет, — что за выскочки такие. Высказывались сомнения и термино-

логические, и теоретические, и мировоззренческие, идеологические. Чтобы не быть голословным, приведу такой пример. В апреле 1973 г., как раз в тот год, когда у нас в Институте работала комиссия ЦК КП Грузии, приехал в Тбилиси Марк Борисович Митин, которого, к сожалению здесь нет (мы очень его просили приехать, но он не смог; а было бы хорошо, если бы он был здесь). Марк Борисович выступал с лекцией в большом зале филармонии, выступал и в этом зале с докладом о том, как он и его группа собираются разработать книгу по теории диалектики; к нам в Институт он, к сожалению, не зашел (времени, видимо, не хватило). Мы с ним после этого встретились в Москве на философском совещании в ЦК КПСС. Там М. Б. Митин, выступив, сказал следующее (если нужно будет, я могу показать стенограмму): вот, мол, я был в Грузии и мне товарищи сказали, что в Институте философии, оказывается, — видите, до чего у нас иногда доходит дело, — открыли не больше не меньше как отдел философской антропологии. Неужели эти товарищи не понимают, что в марксистском институте нельзя открывать буржуазный отдел? Я попросил дать слово, мне его дали и я ответил Митину. Я сказал ему, что меня очень удивило, что будучи в Тбилиси и узнав, что мы открыли буржуазный отдел, он не считал необходимым зайти к нам и хотя бы спросить, не сошли ли мы с ума.

Я привел это в качестве примера того, какие сомнения были вокруг этого отдела. Не скажу, что эти сомнения не имели никаких оснований. Всякое новое дело, конечно, может вызывать сомнения. В связи с этим я хочу выразить большую радость по поводу того, что мы наконец-то собрались обсуждать эту проблему; и одновременно — огорчение, что до сих пор это не было сделано. А ведь я в течение последних шести лет в каждый мой приезд в Москву (а там я бываю минимум два раза в год) ходил и в ЦК КПСС, и в Отделение философии и права АН СССР, и в Институт философии с просьбой — давайте соберем ваших и наших специалистов (где угодно, в Москве, в Тбилиси, в Туле или еще где-нибудь), соберемся и обсудим, решим: существует ли такая особая философская проблема — человек как философская проблема, отличающаяся от таких проблем, как что такое общество, как оно функционирует и развивается, что такое природа, что такое познание и т. д. и т. п.?

Обсудим: нужна ли марксистская философская антропология или не нужна, имеет ли право существования эта наука, годен ли этот термин? Если такая проблема существует, то есть ли специфические подходы к ее изучению, отличающиеся, допустим, от истматовского подхода (я имею в виду узконаучный смысл термина истмат, потому что отличительного от диалект-истматовского подхода у нас вообще ни к чему не может быть. Я попрошу всех прерывать меня, если скажу что-либо непонятное). К сожалению, по многим причинам (и объективным, и субъективным) эта встреча до сих пор не состоялась. Но сегодня эта наша давнишняя мечта — встретиться с коллегами-москвичами — начинает осуществляться. А потому я хочу опять как директор Института выразить большую благодарность нашим московским друзьям, которые наконец-то к нам приехали. Было бы гораздо лучше, если бы эта встреча состоялась раньше. Сейчас у нас уже проделана определенная работа, установились кое-какие навыки и наши споры будут, наверное, более жесткими. Но все равно. слава богу, что наша встреча наконец-то состоялась.

Теперь я хочу коснуться круга проблем, на которые, по моему, нам всем надо обратить особое внимание. Тема нашего обсуждения очень сложная, многогранная и, если можно так выразиться, много-

слойная, многоаспектная. Давайте выделим, разграничим эти аспекты, чтобы не путать их между собой, хотя они, конечно, связаны. Начнем, например, с терминологии. Я очень благодарен Теодору Ильичу Ойзерману не только за его приезд, но и за то, что он дал нам весьма ясную и четкую аргументацию того, почему он и некоторые другие наши товарищи, наши коллеги, считают термин — «философская антропология» неуместным, негодным. В послесловии к книге польского ученого Тадеуша Ярошевского, — считающего, что марксистская философская антропология нужна, и пытающегося доказать это в центральной главе своей книги «Размышления о практике», — Теодор Ильич пишет, что проблематика, рассмотренная Ярошевским, очень важна и правильно им освещена, но называть эту проблематику и применяемый польским философом-марксистом метод ее рассмотрения философской антропологией никак нельзя.

Это, по-моему, первый случай аргументированного спора против применения в марксистской философии термина «философская антропология» в качестве названия марксистского учения о человеке. До сих пор мне приходилось слышать только выражения эмоционального неодобрения применения этого термина. У Теодора Ильича не так, он приводит против употребления этого термина в вышесказанном смысле четкие и ясные доводы. А это дает мне возможность попытаться показать пригодность этого термина (а я считаю его пригодным), опровергая доводы Теодора Ильича, т. е. как бы используя метод доказательства от противного (есть ведь такой способ, вот я и хочу им воспользоваться). Я тем с большей охотой прибегаю к такому способу доказательства, что это даст возможность мне и Теодору Ильичу продемонстрировать, как можно спорить, не обижая и не оскорбляя друг друга. Я постараюсь очень принципиально и очень жестко оспаривать Теодора Ильича и уверен, что на наши с ним (осмелюсь так выразиться) дружеские отношения это вовсе не повлияет. Я говорю об этом потому, что, к сожалению, в наших спорах (и не только по поводу философской антропологии) слишком часто бывает совершенно ненаучный, личный (в плохом смысле этого слова) момент, когда спорят не ради истины, а для того, чтобы показать, что вот, мол, какой я умный, а ты нет. И конечно это оскорбляет, когда пытаются доказать, тебе, что ты не умный; еще хуже, когда пытаются доказать, что в отличие от твоего оппонента ты не правоверный. Вот всего этого с Теодором Ильичем мы избежим.

Значит проблема термина такова. Теодор Ильич прямо говорит, что философская проблема человека в марксизме существует. На тезис Ярошевского, пытающегося доказать необходимость марксистской философской антропологии, в частности, следующим образом (я для точности читаю): «Я не знаю, в силу какой формальной или неформальной логики человек является менее достойным предметом научной философской рефлексии, чем материя, время, пространство, причинность. И это в философии, которая по самому существу своему является революционной, направленной на преобразование всей человеческой жизни» — Теодор Ильич совершенно резонно отвечает: «Нет необходимости доказывать, что человек, в особенности с точки зрения марксистской философии, является наиболее достойным предметом философского исследования. В этом отношении у нас нет и не может быть никаких разногласий с Ярошевским». И у нас в этом пункте нет никаких расхождений с нашими оппонентами. Спор, как и у Ойзермана с Ярошевским, начинается дальше. Теодор Ильич продолжает (я пропускаю высокие оценки книги Ярошевского, прямого отношения к нашей дис-

куссии это не имеет): «Однако, в отличие от Ярошевского мы полагаем, что философское учение о человеке, которое, конечно, необходимая и очень важная часть марксистской философии, учение о человеке и философская антропология отнюдь не одно и то же». Т. е. Ярошевский считает, что это одно и то же — философская антропология и философское учение о человеке, мы тоже считаем так; а вот Теодор Ильич с этим не согласен, для него это разные вещи.

Прежде чем разбирать доводы Теодора Ильича, я скажу почему мы отождествляем философское учение о человеке с философской: антропологией. Мы исходим из самых элементарных соображений: «антропология» — слово греческое и в переводе на русский язык оно означает «человековедение», «учение о человеке»; значит «философская антропология» в прямом и первоначальном смысле означает не что иное, как «философское учение о человеке». Но Теодор Ильич с этим не согласен, для него марксистское философское учение о человеке — это одно, а философская антропология — другое; и потому их нельзя отождествлять. Почему нельзя? Потому, что, по его словам, «Вся материалистическая философия нового времени в значительной мере представляет собой философское учение о человеке, которое, однако, не является философской антропологией, т. е. специфической философской концепцией человека». Мысль совершенно ясная — философской антропологией можно назвать не всякое философское учение о человеке, а только специфическую концепцию человека. Какую именно? У Теодора Ильича есть ответ и на этот вопрос — не прямой, правда, но косвенный. Он приводит пример философского учения о человеке, которое действительно нельзя назвать философской антропологией — пример «Системы природы» Гольбаха. «Может показаться, — пишет он, — что в этом произведении проблема человека занимает второстепенное место. В действительности это не так. Собственно учение о природе, т. е. о независимой от сознания человека природной реальности, составляет содержание лишь первых пяти глав первой части произведения. А все остальное говорится о человеке. Но это не есть философская антропология».

Я совершенно согласен с Вами, Теодор Ильич, что «Система природы» Гольбаха не есть философская антропология. Но к этому выводу мы с Вами приходим исходя из разных предпосылок. На мой взгляд «Система природы» Гольбаха не была философской антропологией потому, что она попросту и не была учением о человеке как таковом; потому, что Гольбах не видел принципиального, качественного отличия человека от других вещей, составляющих «систему природы»; потому, что он рассматривал человека в качестве одного из объектов в ряду других объектов. Учение о человеке становится философской антропологией только тогда, когда на передний план выдвигается специфика человека, его принципиальное отличие от других предметов науки; когда усмотрено его своеобразие, учитывается его особое место в мире, его принципиальная особенность, скажем, такая, как способность свободно-творческого отношения ко всему остальному миру (и к самому себе), или же его субъективность. Всего этого Гольбах не видел и поэтому его учение и не было ни философской антропологией, ни философским учением о человеке.

Первым материалистическим философским учением о человеке было учение Фейербаха, попытавшегося раскрыть специфику человека. И тем самым оно было попыткой создания материалистической философской антропологии. Но только попыткой! — потому, что средства Фейербаха оказались недостаточными. Об этом пишет и Теодор Ильич; так что и у него получается, что философская антропология отличает-

ся от просто философского учения о человеке тем, что вторая не видит специфики человека (т. е. просто не является философским учением о человеке), а первая пытается это сделать. Вот Фейербах попытается разобраться в специфике человека и поэтому у него получилось что-то похожее на философскую антропологию; материалисты до него не делали этого и поэтому у них и не было философской антропологии. Так что, в сущности, Теодор Ильич рассуждает, по-моему, совершенно правильно. Но потом он пишет: «... после Фейербаха философская антропология приняла идеалистический характер...

...Необходимо напомнить, что современная философская антропология, в отличие от философии Фейербаха носит идеалистический характер». Но почему это должно означать, что в наше время возможны только идеалистические философско-антропологические учения? И почему это идеалисты могут создавать много разных философских концепций человека (т. е. по-разному видеть специфику человека), а материалисты вынуждены довольствоваться только феербаховским взглядом на эту специфику? Ведь сам Теодор Ильич пишет, что «в рамках философской антропологии (после Фейербаха — Н. Ч.) совершается закономерная поляризация на главные и радикально противоположные друг другу материалистические и идеалистические направления». Что это за поляризация, если существуют и могут существовать только идеалистические учения? Боже меня упаси приписывать Теодору Ильичу такое пренебрежительное отношение к возможностям материалистической философии в изучении человека, ничего подобного я не хочу сказать. Здесь, по-моему, просто какое-то недоразумение, иначе я никак не могу этого объяснить.

Резюмирую: я согласен с Теодором Ильичем, что о философской антропологии можно говорить только в том случае, когда философское учение о человеке достигает уровня видения специфичности человека, когда философ-антрополог (будь он материалистом или идеалистом) понимает, что человек — это нечто особенное, отличное от всего мира и ищет его специфику. Философская антропология начинается там, где начинаются поиски специфики человека. Но дальше я, как уже сказал, с Теодором Ильичем не согласен. В первую очередь не согласен с его отношением к термину «философская антропология». По-моему, у него этот термин смешивается с термином «антропологическая философия», хотя, разумеется, это вещи разные. Если хотите, я процитирую несколько мест из вашего послесловия, в которых «философская антропология» звучит совсем нелогично; поставлю вместо этого «антропологическую философию» и все встанет на свои места.

А сейчас я перейду к более существенному, более важному, — к терминологическому, а содержательному аргументу Теодора Ильича против возможности марксистской философской антропологии. Возражая Ярошевскому, он говорит: Да, голубчик, все что ты написал в этой книге — очень хорошо, сделано на очень высоком идейном и теоретическом уровне. Но все то, что ты считаешь предметом марксистской философской антропологии, — все это предмет исторического материализма и научного коммунизма, причем же здесь философская антропология? Смысл этого возражения, очевидно, таков: если ты, голубчик, хочешь создавать марксистскую философскую антропологию, то она должна чем-то отличаться от исторического материализма и научного коммунизма. Не отрываться, уважаемый товарищ Какулия, не противопоставляться, а отличаться. Т. е., например, так же как марксистская этика отличается от исторического материализма; ибо, у нее, у этой самой марксистской философской антропологии, должна быть своя проблематика — проблематика, которая в истмате и научном ком-

мунизме не рассматривается. Это очень существенное и важное возражение Теодора Ильича против возможности создания марксистской философской антропологии и, по-моему, каждый, кто эту возможность признает, должен ответить на него, ну хотя бы назвав такие проблемы, не рассматриваемые ни в истмате, ни в диамате, ни в марксистской этике, ни в марксистской эстетике, ни в теории познания и т. д. и т. п. (ведь у нас много философских дисциплин). Конечно было бы лучше не просто перечислить эти проблемы, а разработать их, привести их в систему. Но, сами понимаете, я этим не занимаюсь, и поэтому, с вашего разрешения, просто перечислю несколько проблем, которые не могут решаться без марксистского философского учения о человеке, т. е. без марксистской философской антропологии.

Опять немножко истории. Я уже сказал, что наш отдел философской антропологии раньше занимался философскими проблемами психологии и, занимаясь ими, вплотную подошел к тому относительному рубежу, на котором стало ясно, что в рамках философских проблем психологии, в рамках философии психологии эти проблемы решать нельзя и надо выйти за эти рамки. Куда? Я сейчас постараюсь показать, куда. Вот, например, такая проблема: соотношение психики, сознания и бессознательного. Если вы внимательно слушали выступление Виталия Какабадзе, то не могли не увидеть (это у него очень четко и ясно было показано), что попытки решать эту проблему в рамках психологии и (философии психологии) не увенчались успехом. И не могли увенчаться! И знаете почему? Потому, хотя бы, что эта проблема теснейшим образом связана с психофизической и психофизиологической проблемами. Очевидно, что эти проблемы нельзя решать только на уровне психологии, это не дело психолога. Кому их решать? Психологу и физику, психологу и физиологу? Не знаю. Я ведь сказал, что буду только называть проблемы.

Далее. Очень распространена у нас правильная точка зрения, согласно которой человек — это био-социальное существо; т. е. в человеке есть и биологическое, и социальное. Но как это понимать? Так, что они рядоположены, что человек — это мешок, в который бросаем что-то от биологического, что-то от социального и получаем человека? Очевидно, нет. Биологическое и социальное в человеке очень тесно переплетены. Кому рассматривать эту проблему, кому изучать характер этого переплетения? Биологу? Да. Социологу? Тоже да. И хватит? Вряд ли хватит. Биолог, наверное, очень четко опишет биологическое в человеке, учитывая социальное. Социолог опишет и объяснит социальное в человеке, в связи с биологическим; наверное покажет, как биологическое преобразовано социальным. Но какова подлинная связь между ними, это безусловно, должен решать кто-то другой.

Вот еще аналогичная проблема: человек — существо и телесное, и духовное. Тело человека изучают анатомия, физиология; дух человеческий изучают гуманитарные науки, науки о духе, как их иногда называют, или науки о культуре. А нет ли связи между телесным и духовным в человеке? Кому ее изучать?

Далее. После работ неокантианцев нельзя сомневаться в том, что, например, такие понятия, как психофизический субъект и субъект гносеологический — разные, не тождественные понятия. Конечно, разницу между этими понятиями неокантианцы понимали и объясняли не так, как мы, но разница эта есть, как есть и связь между ними. Не учитывая этого, не учитывая разницы между психофизическим и гносеологическим субъектом и связи между ними, разумеется, нельзя правильно разобраться в вопросах теории познания. Но сама эта проблема выходит за рамки теории познания. Или еще. Я бывший эстетик, специ-

ально занимается этой проблемой и хорошо знаю, что эстетический субъект — это еще что-то третье, отличное и от психофизического субъекта, и от субъекта гносеологического. Понятие субъекта практики тоже, очевидно, отличается от понятия субъекта познания. Иначе говоря, человек как субъект — это очень сложная структура субъектов в человеке — субъекта практики, субъекта познания, субъекта эстетического, субъекта религиозного (правда, не все субъекты бывают религиозными, но ведь то же самое можно сказать и о гносеологическом субъекте и даже о субъекте практики — нельзя же, например, туеядцев считать субъектами практики). Короче говоря, человек как субъект — это сложная структура субъектов разного уровня и профиля. Ко всему этому человек ведь не только субъект, но одновременно и объект (причем он объект не только как физическое тело, — ничего подобного, — но и как совокупность, ансамбль общественных отношений, говоря словами Маркса). Кому же изучать эти сложные структуры в человеке?

Или вот еще такие проблемы. Мы говорим о деятельностной сущности человека: человек отличается от всего прочего еще и тем (и, может быть, главным образом тем), что он есть существо деятельное, творческое, созидающее. А что такое человеческая деятельность? Это акт, или акция, — я не знаю как сказать, — это своеобразный акт, который одновременно причинно детерминирован (ведь иначе в мире ничего не происходит) и свободен; причиннодетерминирован и в то же время целенаправлен, целесообразен. Я вам напомню слова Маркса о том, как самый дурной архитектор отличается от самой хорошей пчелы тем, что он творит сознательно, сообразно своей цели и по своей воле: ставит себе цель и целесообразно действует, телеологически действует (давайте употребим такое «страшное» слово). Короче говоря, человек — существо одновременно телеологическое и причинно-детерминированное. А как это возможно, — кто мне ответит на этот вопрос, — товарищи дорогие? Ответит на все эти вопросы марксистская философия — частично в той своей части, которую мы называем диалогом (я сказал «часть», но это, конечно, грубо, это не часть, а момент, аспект, сторона нашей философии. Марксистская философия это единая, неделимая философия: ее разные аспекты можно выделять или вычленять только условно — из педагогических, административных или каких-нибудь еще соображений. И к этому вопросу надо подходить диалектически). Так вот один аспект, один момент нашей философии — диалектический материализм — дает нам систему категорий (материальное и идеальное, телесное и духовное и т. д.), с помощью которых и можно решать проблемы, о которых я говорил. Другой аспект, другой момент нашего единого марксистско-ленинского философского учения — исторический материализм или, точнее говоря (чтобы не путать с дисциплиной преподавания), материалистическое понимание истории — дает нам социально-философское основание для правильного решения всех этих проблем. Но все эти проблемы (только маленькую часть которых я перечислил) не решаются ни в курсах диалогата, ни в курсах истмата, ни в курсах научного коммунизма. И вот этот круг проблем, т. е. проблематика, связанная с сущностью человека, его структурой, его местом в мире, и составляет предмет марксистской философской антропологии.

И еще несколько слов об идеологическом, мировоззренческом аспекте обсуждаемой нами проблемы. Во избежание возможных недоразумений оговорюсь заранее: я, конечно, знаю, что у нас научное и идеологическое, особенно в философии, теснейшим образом связаны. Но

отличать эти стороны, разумеется, можно и нужно. Вопрос с марксистской философской антропологии — это не только академический вопрос, но и вопрос идеологический, идейно-политический. От того, как мы будем понимать место проблемы человека в марксистской философии, что мы будем понимать под этой проблемой, в чем видеть суть этой проблемы, зависит наше понимание всей марксистской философии в целом, ее идейной направленности. Это мы должны сознавать совершенно ясно. Но это не значит, что мы должны пугаться того, что это идейно-политический вопрос. Если мы, философы-марксисты, будем бояться ставить острые идейные вопросы, то кому такие философы нужны? Никому не нужны. Кстати, и в книге Ярошевского, и в послесловии к ней Т. И. Ойзермана идейно-политическая сторона обсуждаемой нами проблематики показана очень хорошо.

Спор о месте антропологии в марксизме тесно связан, как я уже сказал, с пониманием сущности учения Маркса. В частности, со спором о двух Марксах. Два Маркса или один Маркс, как это понимать? Мы все хорошо знаем, сколько спекуляции по этому вопросу со стороны буржуазной философии, со стороны ревизионистов, да и со стороны догматиков тоже. Скажу вам свое мнение по этому вопросу. С точки зрения марксистской философии все развивается диалектически и было бы более чем странно, если бы высший этап в развитии самой диалектики — марксистское учение — развивался недиалектически. Очевидно, отношение зрелого Маркса к молодому Марксу надо рассматривать как диалектическое развитие, связанное вот с такими законами, которые в последнее время мы как-то не очень любим упоминать — с законами отрицания отрицания, перехода количества в качество, единства и борьбы противоположностей. Конечно, между молодым и зрелым Марксом качественная разница, но в то же время есть и преемственность. А как же может быть иначе?

Эти вопросы связаны с пониманием марксистского гуманизма и с гуманистической функцией, с гуманистической сущностью марксистской философии. Мы, сторонники тезиса о необходимости марксистской философской антропологии, считаем, что марксистская философия есть гуманистическое учение со дня ее создания и по сегодняшний день. Мне кажется, что те, кто отрицают наличие философской проблематики человека у зрелого Маркса, те кто не видят идейного и мировоззренческого единства двух периодов развития учения Маркса, — те, сознательно или бессознательно, превращают марксизм в бездушную доктрину. Не случайно, между прочим, против нас воюют именно догматики, которые — давайте говорить прямо и откровенно — высушили марксистскую философию, выхлостили из нее все гуманистическое содержание до того, что лет тридцать назад даже заикнуться о марксистском гуманизме было опасно, гораздо опаснее, между прочим, чем сейчас писать книги о марксистской философской антропологии. Попробовали бы вы сказать, что существует нечто такое как гуманизм, когда гуманизм считался буржуазным понятием. Кто считал гуманизм буржуазным понятием — Маркс? Нет, не он. Я не буду называть фамилии — вы все их прекрасно знаете. Это те самые люди, которые делали нашу марксистскую философию догматической и сухой, схоластической и начетнической. И поэтому эти люди очень настойчиво сейчас относятся к тому, что где-то в Тбилиси, Варшаве, Москве, или где-то еще, почему-то вдруг человеком заинтересовались. «Мы же, мол, все проблемы решили, мы же всегда занимались человеком!» А как они занимались человеком — это мы тоже помним. Только не теоретически они им занимались, а как-то иначе.

ანკინაზილი კოკიაშვილი

ბანკმითარების საწყისის პრობლემა მარქსისტულ-ლენინურ ფილოსოფიაში

1. სპატიხის დასნა. განვითარების საწყისის პრობლემა უშუალოდ უკავშირდება ფილოსოფიის ძირითადი საკითხის პირველ მხარეს — ცნობიერებისა და ყოფიერების ურთიერთ-მიმართებას, მათი პირველადობის გარკვევის თვალსაზრისით. რამდენადაც ფილოსოფიისათვის ყოველთვის ძირითადია ყოფიერებისა და ცნობიერების ურთიერთმიმართების საკითხი, ამდენად ყოველ ფილოსოფოსთან, ყოველ ფილოსოფიურ სკოლაში (ცხადია, გარდა სუბიექტური იდეალიზმისა — როგორც სექსუალციზმის წარმომადგენლებისა) იდგა და დგას საწყისის პრობლემა; მაგრამ არ შეიძლება ითქვას, რომ საწყისის პრობლემა ყველა ფილოსოფოსთან ისმებოდა როგორც განვითარების საწყისის პრობლემა. ამ საკითხის წამოყენება დაკავშირებულია დიალექტიკის იდეალისტური თეორიის შემქმნელების — ფიხტეს, შელინგისა და ჰეგელის სახელებთან; მარქსისტულ-ლენინურ ფილოსოფიაში კი იგივე პრობლემა მუშავდება მატერიალისტური დიალექტიკის საფუძველზე.

საწყისის, როგორც განვითარების საწყისის პრობლემის დასმა ნიშნავს იმის გარკვევას (გარკვევის ცდას), თუ რას წარმოადგენს და რა პრინციპით მოქმედებს სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენების (მათ შორის ადამიანური ცნობიერების) წარმოშობა-განვითარების საწყისი. განვითარების საწყისის გასარკვევად აუცილებლობით იდგება საერთოდ განვითარების რაობის, მისი შინაგანი მიწევისა (წყაროსა) და კრიტერიუმის გარკვევის ამოცანა. გასარკვევია აგრეთვე ის, თუ რას წარმოადგენს მატერიალური საწყისიდან ადამიანის, მოაზროვნე არსების წარმოშობის კანონზომიერება და როგორ უნდა გავიგოთ მატერიისა და ცნობიერების ერთიანობა.

2. საკითხის ისტორიიდან. ანტიკური ფილოსოფიის პირველ წარმომადგენლებთან — „სტიქიურ მატერიალისტებთან“ (თალესი, ანაქსიმანდრე, ანაქსიმენი) დასმული სამყაროს ძირის, საწყისის („არქეს“) პრობლემა არ წარმოადგენდა განვითარების საწყისის პრობლემის დასმას, რადგან მათ არ ესმოდათ დიალექტიკა, არ ჰქონდათ განვითარების იდეა. ანტიკური პერიოდის მატერიალიზმში და, საერთოდ, მარქსამდელ მატერიალიზმში გაბატონებული იყო მარადიული წრებრუნვის კონცეფცია. ამ თვალსაზრისის თანახმად, სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენები (ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით) წარმოიშობა რალაცა მატერიალური საწყისიდან, პირველნივთიერებიდან (წყალი, ჰერი, ცეცხლი, მიწა, ატომები, აპრონი — განუსაზღვრელი არსი და ა. შ.); შემდეგ ეს მოვლენები კვლავ იშლებიან და უბრუნდებიან პირველნივთიერებას, საწყისს; მერე ხელახლა გამოეყოფიან მას და ასე გრძელდება წარმოშობისა და მოსპობის ციკლები უსასრულოდ. პირველსაწყისიდან სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენების წარმოშობა მის (პირველნივთის) განვითარებას კი არ წარმოადგენს, აღმავალი ხაზი მარადიულ პროგრესს კი არ წარმოადგენს, არამედ მას ცვლის დაღმავალი ხაზი და მთელი ეს ცვალებადობა წრეში ტრიალია. მარადიული წრებრუნვის კონცეფციის კრიტიკაზე ჩვენ საგანგებოდ შევჩერდებით ქვემოთ, განვითარების კრიტერიუმის პრობლემის გარკვევასთან დაკავშირებით; ახლა კი ვნახოთ, თუ როგორ იდგა საწყისის პრობლემა ფიხტემდელ იდეალისტურ ფილოსოფიაში.

ფიხტემდელო, დიალექტიკის იდეალისტური თეორიის წარმოშობისწინა იდეალისტური ფილოსოფია შეიძლება დახასიათდეს ტრანსცენდენტისმის ნიშნით. ამ პერიოდის იდეალისტურ ფილოსოფიაში სამყაროს საწყისად, სუბსტანციად დამკვიდრებულია რაღაც უცვლელი, სრულყოფილი, მარადიული, იდეალური არსი (იდეები — პლატონთან, ფორმის ფორმა — არისტოტელესთან, ღმერთი — შუა საუკუნეების ფილოსოფიაში, აგრეთვე — დეკარტთან, ლაიბნიცთან და სხვ.). ეს იდეალური არსი გრძნობად-კონკრეტული სამყაროსა და ადამიანის წარმოშობის იმანენტური საწყისი კი არაა და, ამდენად, მისგან ადამიანისა და დროულ-ვრცეული სამყაროს წარმოშობა-განვითარებას კი არ წარმოადგენს, არამედ იგი ამ სამყაროს გარეგანი, ტრანსცენდენტური საწყისია და მის საფუძველზე წარმოშობილი გრძნობადი სამყარო არსებითად იდეალური არსის ემანაციის შედეგია. ადამიანთან ერთად მთელი გრძნობადი სამყარო ამ მოაზროვნებთან დახასიათებულია როგორც ნაკლოვანი, წარმავალი, სასრულო. რამდენადაც იდეალური საწყისიდან გრძნობადი სამყაროს წარმოშობა რეგრესადაა მიჩნეული, ამდენად აღნიშნული იდეალური საწყისი არ წარმოადგენს განვითარების საწყისს. ამ მსოფლმხედველობის მიხედვით, სამყაროში საერთოდ არა აქვს ადგილი განვითარებას, პროგრესს. ფიხტემდელო იდეალისტური ფილოსოფიისათვის უცნობია განვითარებადი ღმერთის, განვითარებადი იდეალური არსის ცნება.

განვითარების საწყისის პრობლემის დასმა და (იდეალისტური) დიალექტიკის თეორიის აგება გერმანული კლასიკური იდეალიზმის წარმომადგენლებთან სწორედ სრულყოფილი, ტრანსცენდენტური ღმერთის (იდეალური არსის) ცნების მოხსნისა და განვითარებადი ღმერთის ცნების შემოტანის პირდაპირ შედეგს წარმოადგენდა. სწორედ ამგვარ განვითარებად იდეალურ არსს (ღმერთს) წარმოადგენს ქმედითი მე როგორც განვითარების საწყისი — ფიხტეს II პერიოდის ფილოსოფიაში, ბუნება როგორც არაცნობიერი გონი — შელინგის ბუნების ფილოსოფიაში და ყოფიერება, არსი, აბსოლუტური იდეა — ჰეგელის ფილოსოფიაში.

ტრანსცენდენტური, სრულყოფილი, უცვლელი, განვითარების უნარს მოკლებული ღმერთის ცნების მოხსნა ფიხტეს, შელინგისა და ჰეგელის მიერ, ცხადია, პროგრესული იყო, ათეიზმისაკენ გადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა. ამიტომ სასვებით კანონზომიერი იყო მემარცხენე ჰეგელიანელების მიერ ჰეგელის ფილოსოფიის ათეისტური ინტერპრეტაცია, რასაც, საბოლოოდ მოჰყვა ყოფილი ჰეგელიანელის — ლ. ფოიერბახის ჰეგელის ფილოსოფიისაგან განდგომა და მატერიალისტად გადაქცევა; მაგრამ, როგორც ცნობილია, ფოიერბახმა ვერ შესძლო ჰეგელის იდეალისტური დიალექტიკის კრიტიკული დაძლევა, მისი მატერიალისტურ საფუძველზე გადაამუშავება. ფ. ენგელსის სიტყვით, — ფოიერბახმა, ჰეგელის იდეალიზმის უარყოფასთან ერთად, უარყო მისი დიალექტიკაც, ჰეგელის ფილოსოფიის ეს ღირებული მხარე¹. იდეალისტური დიალექტიკის მატერიალისტურ საფუძველზე გადაამუშავება, ჰეგელის ფილოსოფიის „მატერიალისტური წაკითხვა“ დაკავშირებულია მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსების სახელებთან. დიალექტიკური მატერიალიზმი იდეალისტური დიალექტიკის რაციონალური მომენტების მემკვიდრეა და ამ მომენტების მატერიალურ საფუძველზე განვითარების გზით ქმნის დიალექტიკის თეორიის

¹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩ. თხზ. ტ., 2, თბ. 1950, გვ. 481.

განვითარების ახალ, უმაღლეს საფეხურს. განვითარების საწყისის პრობლემის კვლევასთან დაკავშირებით, საჭიროა მივუთითოთ ფიხტეს, შელინგისა და ჰეგელის დიალექტიკის რაციონალურ მომენტებზე და მის ნაკლზეც.

1) აბსოლუტურ მე-ს, როგორც განვითარების საწყისის, ფიხტე უპირობოდ წარმოადგენს. იგი მიუთითებს, რომ აბსოლუტურ მე-ზე (საწყისზე, სუბსტანციასზე) უკანონოა კითხვის დასმა, თუ რატომაა იგი ასეთი და არა სხვაგვარი. საწყისი თავის თავში შეიცავს თავისი ამგვარად არსებობის მიზეზს. იგი თვითმიზეზია — Causa sui. საწყისის ამ უპირობობიდან გამომდინარეობს მისი განვითარების უნარი: „მე“ როგორც განვითარების საწყისი თვით მოძრაობის უნარის მქონეა, ქმედითი აქტიურობა. ასეთსავე უპირობო, ქმედით საწყისადაა დაშვებული ბუნება როგორც არაცნობიერი გონი შელინგის ბუნების ფილოსოფიაში და აბსოლუტური იდეა ჰეგელთან.

2) განვითარების საწყისი როგორც უპირობო (Causa sui), როგორც თვითმოძრაობის უნარის მქონე, ვითარდება და წარმოშობს მრავალფეროვან სამყაროს თავის თავთან დაპირისპირების, თავის თავში გაორების გზით.

3) განვითარება გაგებულია როგორც ძველის უარყოფა, მოხსნა და ახალი საფეხურების წარმოშობა, მაგრამ ამ ახალ საფეხურებში ხდება ძველი საფეხურების დადებითი მომენტების შენახვა და განვითარება³. ამ საფუძველზე განვითარება როგორც წინსვლა გაგებულია ამავე დროს როგორც უკუწინსვლა, როგორც საწყისის ბუნების გახსნა, როგორც უკან, საფუძველში ჩაღრმავება და იმისი დასაბუთება, რომ მრავალფეროვანი სამყარო მართლაც თავდაპირველად დაშვებული საწყისის განვითარებას წარმოადგენს და არა სხვა რაიმეს. აქ საყურადღებოა ის, რომ იდეალისტურ დიალექტიკაში განვითარება გაგებულია როგორც რაღაც ერთიანი პროცესი, როგორც რაღაც ერთი იდეალური საწყისის განვითარება და ამ საფუძველზე ნაცადა სამყაროს იდეალური ერთიანობის თეზისის დასაბუთება. გასაგები უნდა იყოს, რომ მარქსისტულ-ლენინური ფილოსოფიისათვის იდეალისტური დიალექტიკის ეს მომენტი (ისევე როგორც სხვა მომენტები) მხოლოდ მისი მატერიალისტურ საფუძველზე გადამუშავების შედეგად იქცევა ღირებულებად; სახელობრ, მოხსნა-შენახვა და განვითარების ერთიანი პროცესი აქ სამყაროს მატერიალური ერთიანობის თეზისის ასაბუთებლს, რამდენადაც დიალექტიკური მატერიალიზმი მთელი სამყაროს განვითარების ერთადერთ ჰემმარიტ საწყისად უშვებს მატერიას.

4) მარქსისტული ფილოსოფიისათვის საყურადღებოა იდეალისტური დიალექტიკის კიდევ ერთი მომენტი, რომელიც ასევე მოითხოვს მატერიალისტურ საფუძველზე გადამუშავებას, „მატერიალისტურ წაკითხვას“. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ის ვარიანტი, რომ იდეალისტურ დიალექტიკაში განვითარება გაგებულია რაღაცა (იდეალური) საწყისიდან ადამიანამდე მისვლად, ადამიანური ცნობიერების წარმოშობად და ადამიანი მიჩნეულია ამ (იდეალური) საწყისის უმაღლეს სინამდვილედ, ამ საწყისის ცნობიერებად, ამ საწყისის განვითარების უმაღლეს საფეხურად. აკად. კ. ბაქრაძე წერდა: „მთელი გერმანული იდეალიზმისათვის დამახასიათებელია ერთი მომენტი, რომელიც ამთავრებს უმაღლეს

² I. G. Fichte. Werke, B. I, Leipzig, 1911, S. 290—291.

³ „ღიღილოვანში“ ჰეგელი განსაკუთრებით ჩერდება მოხსნა-შენახვის ცნების განმარტებაზე. იგი მიუთითებს, რომ გერმანული სიტყვა Aufleben ორგვარი აზრის შემცველია: ერთი მხრივ, იგი შენახვას, დაჭერას ნიშნავს, და, მეორე მხრივ, შეწყვეტას, დასრულებას. об. Гегель. Наука логики, т. 1, М., 1970, გვ. 167—168.

დიალექტიკურ სინთეზს: — ეს არის ადამიანური „მე“, რომელიც თავისში აბსოლუტურ სულს (Geist) აღმოაჩენს, რითაც თავისი თავიდან ამოსული აბსოლუტური ადამიანურ მე-ში უბრუნდება თავის თავს. ღვთაება, აბსოლუტი, აბსოლუტური სული ადამიანის გარეშე მოკლებულია ცნობიერებას. მისი ცნობიერება ჩვენშია და რადგან მისი მოქმედება მის თვითცნობიერებაშია, ნათელია, რომ მისი აქტუალობის, მისი სინამდვილის, მისი არსებობის საფუძველი არის ჩვენში, ცნობიერ ადამიანებში⁴. ამრიგად, იდეალისტური დიალექტიკის მიხედვით, „თავისი თავიდან ამოსული აბსოლუტი ადამიანურ მე-ში უბრუნდება თავის თავს“. ამ დებულების „მატერიალისტური წყაიხება“ იქნება შემდეგი: მატერია როგორც განვითარების საწყისი ადამიანურ ცნობიერებად, უმალესად ორგანიზებულ მატერიალ განვითარდება და ადამიანურ მე-ში ისაბუთებს თავის სუბსტანციულობას, თავის საწყისობას. ამ საკითხს ჩვენ კვლავ შევხებით ქვემოთ, ახლა კი მოკლედ მივუთითოთ იდეალისტური დიალექტიკის იმ ნაკლზე, რის გამოც იგი მიუღებელია დიალექტიკური მატერიალიზმისათვის:

1) მარქსისტული ფილოსოფიისათვის მიუღებელია იდეალისტურ დიალექტიკაში აზრისა და არსის გაიგივება და განვითარების საწყისად იდეალური არსის დაშვება;

2) იდეალისტური დიალექტიკა არსებითად ტელეოლოგისტური ხასიათისაა, საწყისის განვითარებას რაღაცა მიზანი (მორალური სრულყოფა — ფიხტესთან, შემოქმედება — შელინგთან, თვითშემეცნება — ჰეგელთან) განსაზღვრავს; მარქსისტული ფილოსოფიის მიხედვით, მიზნობრივი, ტელეოლოგიური ხასიათი აქვს ადამიანთა საზოგადოებისა და სამყაროს განვითარებას მხოლოდ მომწიფებული საზოგადოების, სოციალისტური, კომუნისტური საზოგადოების დროს და არა ადამიანის წარმოშობამდელ სამყაროს.

აქ შეგვიძლია მივუთითოთ იდეალისტური დიალექტიკის სხვა ნაკლოვანებებზეც, მაგალითად — იმაზე, რომ საწყისის თავისთავთან დაპირისპირებას აქვს ხელოვნური ხასიათი, რომ მასში ადგილი აქვს „ცნებათა დიალექტიკას“ და არა „საგანთა დიალექტიკას“, რომ დიალექტიკა საშუალებად, გზად, „ნაკლად“ არის მიჩნეული, რომ დაპირისპირებულთა ერთიანობისა და ბრძოლის კანონში იგივეობის მომენტს ენიჭება პრიმატი⁵ და სხვა; მაგრამ გასაგები უნდა იყოს, რომ ყველა ეს ნაკლი კვლავ განვითარების საწყისად იდეალური არსის დაშვებისა და განვითარების ტელეოლოგისტური ბუნების მქონედ წარმოდგენის შედეგია.

3. საწყისის ცნების გააზრების სიძნელე. იდეალისტური დიალექტიკის დადებითი (რაციონალური) და უარყოფითი მომენტების კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე დიალექტიკურ მატერიალიზმში განვითარების საწყისის პრობლემის გადაწყვეტის გზა ზოგადად ასეთია: მატერია როგორც განვითარების საწყისი უპირობოა, თავისი თავის მიზეზია (Causa sui), იგი თვითმოძრაობის უნარის მქონეა, ქმედითი საწყისია; იგი თავის თავთან დაპირისპირების, თავის თავში გაორების გზით განვითარებს თავისი თავიდან (ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით) მთელ მრავალფეროვან გრძნობად-კონკრეტულ სამყაროს. მატერიიდან, როგორც განვითარების საწყისიდან, (ადამიანური ცნობიერების ჩა-

⁴ კ. ბაქრაძე, დიალექტიკის პრობლემა გერმანულ იდეალიზმში, თბ., 1974, გვ. 238—239.

⁵ იხ. დიალექტიკური მატერიალიზმი, თბ., 1970, გვ. 300.

თვლით) მთელი სამყაროს განვითარება წარმოადგენს ერთიან პროცესს, თვით მატერიალური საწყისის განვითარების პროცესს. ადამიანის ტვინი — ადამიანის აზროვნების ორგანო უმადლესად ორგანიზებული მატერიაა. ადამიანური ცნობიერება, ადამიანთა საზოგადოება მატერიალური საწყისის განვითარების პროდუქტია. მატერიის როგორც განვითარების საწყისის ქმედებას რაიმე მიზანი კი არ უძევს საფუძვლად, არამედ თვით მატერიის შინაგანი თვითმოძრაობის უნარი, თვით მისივე (მატერიის) მატერიალური ძალები. განვითარების საწყისის პრობლემის გადაჭრის გზის ამ ზოგადი დახასიათებიდანაც ნათელია, რომ აქ თავს იყრის მრავალი სიძნელე. ჩვენი ამოცანაა: მხედველობიდან არ გამოგვრჩეს, აღვწეროთ, გავაანალიზოთ საკვლევი პრობლემის გადაჭრის გზაზე არსებული ძირითადი სიძნელეები და შეძლებისდაგვარად შევეცადოთ მათ გადაწყვეტას.

განვითარების საწყისის პრობლემის გადაწყვეტის გზაზე ერთ-ერთ უპირველეს დაბრკოლებას წარმოადგენს საწყისის ცნების გააზრების სიძნელე. დგება საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა მოვიაზროთ საწყისის ცნება მაშინ, როდესაც განვითარება მარადიულია, უსასრულოა დროში. მატერია როგორც განვითარების საწყისი უნდა იყოს ამავე დროს განვითარების დასაწყისი, მაგრამ რა დასაწყისზე შეიძლება ლაპარაკი მაშინ, როდესაც განვითარება დროში უსასრულოა როგორც აწმყოდან მომავლისაკენ, ასევე — წარსულიდან აწმყოსაკენ? სხვა სიტყვებით, სამყაროს ყოველი კონკრეტული საგანი და მოვლენა წარმოშობილია რაღაცა სხვა მოვლენისაგან, ე. ი. არაა პირველადი განვითარების დასაწყისი; ეს სხვა მოვლენაც წარმოშობილია ასევე სხვისაგან და ა. შ. უსასრულობამდე და რომელ განვითარების საწყისზე თუ დასაწყისზე შეიძლება იყოს ლაპარაკი? რა უნდა გვესმოდეს მატერიის როგორც განვითარების საწყისის ცნებაში? — რაღაცა პირველნივთიერება, თავდაპირველი მატერია, რომელიც არაფრისაგან არ წარმოშობილია, რომელიც მარადიულად, დაუსაბამოდ არსებული რაღაცა სუბსტანციაა და მისგან იწყება მატერიალური სამყაროს განვითარების პროცესი? ასეთი პირველნივთიერება, პირველმატერია სამყაროში არ შეიძლება არსებობდეს. ასეთი რაიმეს დაშვება ნიშნავს იმის აღიარებას, რომ მატერიალური სამყაროს განვითარებას დასაწყისი აქვს დროში, რომ განვითარება არ არის მარადიული. გამოდის, რომ განვითარების საწყისის ცნებაში უნდა გვესმოდეს განვითარების პრინციპი, საფუძველია თვითმიზნობრიობა, თვითმოძრაობა, თვითგაორება. ლაპარაკია არა იმ პირველზე, რაც თვითმიზნობა, თვითმოძრაობა, რაც თავდაპირველად გაორდება თავის თავში, არამედ საერთოდ მატერიაზე, როგორც განვითარების საწყისზე, როგორც თვითმოძრავე, თავის თავთან დაპირისპირების, თავის თავში გაორების უნარის მქონე არსზე, თვითმიზნუზე (Causa sui). მატერიალურ სამყაროში ყოველი კონკრეტული მატერიალური მოვლენა წარმოშობილია რაღაც სხვა მატერიალური მოვლენისაგან; მატერიალურ სამყაროში არ არსებობს რაიმე თავდაპირველი ნივთიერება, სუბსტანცია, რომელიც არ იქნებოდა წარმოშობილი რაღაც სხვისაგან, რომე-

⁶ საწყისის ცნების გააზრების სიძნელეებთან დაკავშირებით, იხ. ს. შერტელის, დასაბუთების საწყისი, თბ., 1963, გვ. 8—12.

ლიც თვითმიზეზი იქნებოდა და თვით გახდებოდა თავისი თავისაგან, ადამიანის ჩათვლით, მთელი მატერიალური სამყაროს წარმოშობა-განვითარების საფუძველი. მატერიალურ სამყაროში ასეთი სუბსტანცია, ასეთი პირველნივთიერება, პირველმატერია არ არსებობს, მაგრამ თვით მატერია როგორც სუბსტანცია თავის მთლიანობაში წარმოადგენს (ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით) მთელი მატერიალური სამყაროს განვითარების საწყისს. მატერია, როგორც სუბსტანცია, არ წარმოშობილა არაფრისაგან, იგი მარადიულად არსებობს და მარად ვითარდება, იგი თვითმიზეზია, თვითმოძრაობის უნარის მქონეა.

ამრიგად, განვითარების საწყისის ცნებაში უნდა მოვიპოვოთ განვითარების პრინციპი, საფუძველი; ე. ი. — თვითმიზეზობრიობა, თვითმოძრაობა, თვითგაორება, თვითგანვითარება. განვითარების ამგვარ საწყისს კი წარმოადგენს მატერია როგორც სუბსტანცია.

4. პრაქტიკა როგორც განვითარების კრიტერიუმი. მატერიის როგორც სუბსტანციის (ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით) მთელი მრავალფეროვანი სამყაროს განვითარების საწყისად დადგენით გარკვეულად ვადაწყვედა ფილოსოფიის ძირითადი საკითხის პირველი მხარე: ცნობიერებისა და ყოფიერების ურთიერთმიმართება მათი პირველადობის თვალსაზრისით. განვითარების საწყისის პრობლემის გარკვევის გზაზე ჩვენ აქამდე ვხელმძღვანელობდით იმ არათემატიკურ წინამძღვართ, იმ თეზისით, რომ ადამიანს (ადამიანურ ცნობიერებას) შესწევს ძალა სამყაროს განვითარების საწყისის შესამეცნებლად. ახლა შევეცდებით ფილოსოფიის ძირითადი საკითხის მეორე მხარის გარკვევას — განვითარების საწყისის პრობლემასთან დაკავშირებით. გასარკვევია ის, თუ რა გზით, რა საფუძველზე მივდივართ მატერიის, როგორც განვითარების საწყისის დადგენამდე. რა არის იმის კრიტერიუმი, რომ საერთოდ სამყაროში ადგილი აქვს მარადიულ განვითარებას და რომ ამ განვითარების საწყისს წარმოადგენს მატერია?

როგორც არისტოტელე მიუთითებდა, ბუნებისათვის პირველი — ჩვენთვის უკანასკნელია და, პირიქით: ის, რაც ჩვენს გარემომცველ სინამდვილეს შეადგენს, ის, რაც ჩვენზე ზემოქმედებს (და იწვევს შეგრძნებებს); ის, რაზედაც ჩვენ ვზემოქმედებთ — თვით ჩვენი თავის ჩათვლით — წარმოადგენს ბუნების, სამყაროს განვითარების ბოლო, უკანასკნელ საფეხურს. რა გზით, რა საფუძველზე ვადგენთ იმას, რომ ბუნების, სამყაროს განვითარების როგორც ეს ბოლო (უკანასკნელი) საფეხური, ასევე ყველა მისი წინა საფეხურები მატერიის როგორც სუბსტანციის, მატერიის როგორც განვითარების საწყისის — განვითარების პრობლემა?

ი. გ. ფიხტე თავის ფილოსოფიას („მეცნიერებათმოდგერებას“) აბსოლუტური მე-ს (ადამიანური გონის) როგორც განვითარების ქმედითი საწყისის ისტორიას უწოდებს, ხოლო ფილოსოფოსს (საკუთარ თავს) — ამ ქმედითი საწყისის განვითარების ისტორიის მწერალს, მის ისტორიკოსს, ჟამთააღმწერელს⁷. ამ მხრივ იგივე მდგომარეობაა დიალექტიკურ მატერიალიზმშიც, რომელიც მატერიის როგორც განვითარების საწყისის განვითარების ისტორიას

⁷ Аристотель, Физика, М., 1937, стр. 7, Вторая аналитика (1, 2).

⁸ I. G. Fichte. Werke, B. 1, S. 415.

წარმოადგენს, ხოლო ჩვენ — ფილოსოფოსები ამ მატერიის, როგორც განვითარების საწყისის, განვითარების ისტორიის მწერლები, ამ ისტორიის, ამ განვითარების პროცესის შემეცნებლები, მისი ამსახველები უნდა ვიყოთ. მაგრამ როგორ უნდა აღვწეროთ, როგორ უნდა დავწეროთ მატერიალური სამყაროს განვითარების ეს ისტორია მაშინ, როდესაც ჩვენ ამ განვითარების ბოლო (უკანასკნელ) საფეხურს წარმოვადგენთ, როდესაც ჩვენ არ დავსწრებივართ მატერიის როგორც განვითარების საწყისის დროში განვითარების უსასრულო პროცესს, როდესაც „ბუნებისათვის პირველი ჩვენთვის უკანასკნელია“? ჩვენ — ადამიანებს, სამყაროს განვითარების პროცესის შემეცნებლებს, მის ისტორიკოსებს საქმე გვაქვს უკვე შექმნილ სამყაროსთან, მატერიისა და ცნობიერების უკვე სახეზე არსებულ დაპირისპირებასთან. რა გზა რჩება ფილოსოფოსს ასეთ შემთხვევაში? როგორ უნდა აღწეროს მან სამყაროს განვითარების ისტორია? რა გზით, რა საფუძველზე უნდა გაირკვეს ფილოსოფიის ძირითადი საკითხის პირველი მხარე, ცნობიერებისა და ყოფიერების ურთიერთმიმართება მათი პირველადობის თვალსაზრისით?

ფილოსოფიის ისტორიიდან ვიცით, რომ მრავალი მოაზროვნე ამ სიძნელეს პრინციპულად დაუძლეველად მიიჩნევდა და სრულიად შეგნებულად დგებოდა სუბიექტური იდეალიზმის, როგორც სკეპტიციზმის პოზიციაზე. რაც შეეხება ობიექტურ იდეალიზმსა და მარქსამდელ მატერიალიზმს, ორივე ეს მიმართულება ამოდიოდა მატერიისა და ცნობიერების უკვე სახეზე არსებული დაპირისპირების ფაქტიდან და მისი ანალიზის გზით ერთმანეთის საპირისპოოდ წყვეტდა ფილოსოფიის ძირითადი საკითხის პირველ მხარეს. რა გვიდასტურებს იმას, რომ, ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით, მთელი სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენების განვითარების საწყისია მატერია და არა რაღაც იდეალური არსი? როგორ უნდა მოვიზნოთ პრაქტიკის როგორც ქვეშაობიერების კრიტერიუმის პრობლემა — განვითარების საწყისის პრობლემა თან დაკავშირებით? გასარკვევია აგრეთვე ის, თუ როგორ უნდა მოვიზნოთ პრაქტიკა, საერთოდ, განვითარების კრიტერიუმის სახით.

როგორც ცნობილია, მარქსიზმის კლასიკოსებთან პრაქტიკის ცნება გაგებულია როგორც ადამიანის მატერიალური, რეოლუციურ-გარდამქმნელი მოღვაწეობა. ამრიგად, პრაქტიკის ცნება უშუალოდ უკავშირდება თვით ადამიანის გარკვეულ ვაგებას. აქ წინაა წამოწეული ადამიანის აქტიურობა⁹, მისი, როგორც რევოლუციურ-გარდამქმნელი სროლი და ადგილი სამყაროში. ადამიანი ბუნების, სამყაროს განვითარების ისტორიის მწერალი კი არაა მხოლოდ, სამყაროს დიალექტიკური განვითარების პასიური შემეცნებელი, მისი ამსახველი, მჭვრეტელი კი არაა მხოლოდ, არამედ ამივე დროს იგი სამყაროს გარდამქმნელია. ადამიანი სამყაროს განვითარების ისტორიკოსია, მისი ყამათალმწერელია იქამდე, სანამ იგი თვით სამყაროსა და თავისი თავის როგორც ცნობიერი არსების განვითარებას იმეცნებს. ამ დროს ადამიანი პასიურია, მხოლოდ მჭვრეტელია. ამ შემთხვევაში იგი ამოდის სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენების, სამყაროში არსებული მატერიისა და ცნობიერების დაპირისპირების ფაქტიდან; მისი ანალიზის გზით ადგენს ამ დაპირისპირების

⁹ კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩ. ნაწ., ტ. 2, გვ. 485—487.

ძირს, საფუძველს, განვითარების საწყისს როგორც სუბსტანციას და შემდეგ ამ საწყისის განვითარების საფუძველზე ახსნის (ადამიანური ცნობიერების ჩათვლით) მთელი სამყაროს მრავალფეროვანი მოვლენების წარმოშობას. რამდენადაც ამ შემთხვევაში ადამიანი მხოლოდ პასიურია, მკვრეტელია, რამდენადაც ამ დროს არა აქვს ადგილი საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკის მოქმედებას, — ამდენად ზემოაღნიშნული ანალიზის საფუძველზე დადგენილი განვითარების საწყისი არსებითად მხოლოდ და შევებას წარმოადგენს. სამყაროსა და ადამიანის წარმოშობა-განვითარების გზის პირველ მონაკვეთზე, პირველ საფეხურზე ადამიანი არაა ჩარეული, აქ ყველაფერი ადამიანისათვის გარეგანი აუცილებლობით — ობიექტური აუცილებლობით ხდება. აქ არ ერევა და არც შეიძლება ერეოდეს ადამიანი, რამდენადაც ესაა თვით სამყაროსა და ადამიანის წარმოშობა-განვითარების პროცესი. აქ არა აქვს ადგილი საზოგადოებრივ-ისტორიულ პრაქტიკას, რადგან ჯერ კიდევ არ არსებობს, ანდა ჯერ მხოლოდ ჩამოყალიბების პროცესშია ადამიანთა საზოგადოება. ამიტომაც, მატერიალური სამყაროსა და საკუთარი თავის განვითარების ამ მონაკვეთს ადამიანი მხოლოდ მკვრეტელობითი, ასახვითი, შემეცნებითი თვალსაზრისით შეიძლება უდგებოდეს და არა გარდაქმნულ-შემოქმედებითი თვალსაზრისით.

რევოლუციურ-გარდამქმნელ მოღვაწეობას ადამიანი იწყებს მხოლოდ მას შემდეგ, როდესაც იგი ჩამოყალიბდება როგორც ცნობიერების მქონე საზოგადოებრივი არსება. სამყაროსა და ადამიანის განვითარების ამ ბოლო მონაკვეთზე, მეორე საფეხურზე ადამიანი როგორც „გონიერი ბუნება“, როგორც „ცნობიერების მქონე მატერია“, როგორც „უმაღლესად ორგანიზებული მატერია“, როგორც მიზნობრივი არსი თავის ხელში იღებს თავისი თავისა და სამყაროს განვითარების საქმეს. იგი გარდაქმნის თავის თავსა და გარდაქმნის, განავითარებს სამყაროს. სამყაროში ადამიანის რევოლუციურ-გარდამქმნელი მოღვაწეობის დაწყება წარმოადგენს ამავე დროს საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკის როგორც ჭეშმარიტების კრიტერიუმის მოქმედების დაწყებას. ადამიანის I — მკვრეტელობით-ასახვითი მოღვაწეობის შედეგს პრაქტიკულად ამოწმებს და ადასტურებს მისი II — შემოქმედებითი, რევოლუციურ-გარდამქმნელი მოღვაწეობა; ხოლო რამდენადაც I და II საფეხურები — ასახვა-შემეცნება და გარდაქმნა-შემოქმედება — ერთიან პროცესს წარმოადგენს*, ამდენად პრაქტიკა ჭეშმარიტების საბოლოო კრიტერიუმი: სახელდობრ, საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკა ჭეშმარიტების საბოლოო კრიტერიუმის როლში გამოდის განვითარების საწყისად მატერიის დადგენის დროსაც, რამდენადაც ადამიანი თავისი რევოლუციურ-გარდამქმნელი მოღვაწეობის ყოველი ნაბიჯით ადასტურებს იმას, რაც მკვრეტელობით-ასახვითი მოღვაწეობისას, თეორიული ანალიზის დროს არსებითად მხოლოდ დაშვებას წარმოადგენდა. აქვე უნდა მივუთითოთ, რომ სიტყვა „საბოლოო“ არ ნიშნავს აბსოლუტურს. პრაქტიკა არაა ჭეშმარიტების აბსოლუტური კრიტერიუმი რადგან, როგორც ვ. ი. ლენინი მიუთითებს, „ეს კრიტერიუმი... ადამიანის ცოდნას ნებას არ აძლევს «აბსოლუტად» იქცეს“¹⁰.

რ ა ა რ ი ს პ რ ა ქ ტ ი კ ა რ ო გ ო რ ც გ ა ნ ვ ი თ ა რ ე ბ ი ს კ რ ი -

* ასახვა—შემეცნებასა და გარდაქმნა-შემოქმედებას ადამიანი ერთდროულად იწყებს, ოღონდ, სამყაროსა და საკუთარი თავის წარმოშობა-განვითარების პირველ მონაკვეთს იგი მხოლოდ შეიძლება, ჭერებს.

¹⁰ ვ. ი. ლენინი, თხზ., IV გამოც. ტ. 14, თბ., 1950, გვ. 172.

ტერიუმნი? რა საფუძველზე შეიძლება იმის მტკიცება, რომ სამყაროში მართლაც ადგილი ექნება დაუსრულებელ განვითარებას? რა საფუძველზე უარვყოფთ მარადიული წრებრუნვის ძველ და თანამედროვეობაშიც ფართოდ გავრცელებულ კონცეფციებს? მატერიალურ სამყაროში მართლაც რომ მიმდინარეობდა და მიმდინარეობს განვითარების პროცესი, — ამას ადასტურებს თუნდაც დედამიწაზე სიცოცხლისა და შემდეგ ადამიანის, მოაზროვნე არსების წარმოშობა-განვითარების ფაქტი. მაგრამ რა არის იმის კრიტიკრიუმში, იმის საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ მომავალშიც სამყაროში ადგილი ექნება განვითარებას, რომ განვითარების პროცესი მარადიული იქნება?

მარადიული წრებრუნვის კონცეფციის კრიტიკისადმი სპეციალურად მიძღვნილ შრომაში ვ. ვერბოვსკი მიუთითებს, რომ ეს კონცეფცია ემყარება დებულებას წიფეთების (საგნების) მოსპობის საზღვრის არსებობის შესახებ; რაღაცა აბსოლუტური სუბსტანციის მოუსპობადობის, რაღაცა პირველნივთიერების, პირველმატიერიის მოუსპობადობის შესახებ¹¹. ვერბოვსკის მიაჩნია, რომ „მარადიული წრებრუნვის კონცეფცია ზოგჯერ ზოგიერთი მარქსისტი ფილოსოფოსის შრომებში იჭრება (проникает) ბუნებისმეტყველების გზით, მისი სამოსელით, აქედან კი ეს კონცეფცია უკან უბრუნდება ბუნებისმეტყველს (ბუნებისმკვლევარს) უკვე ფილოსოფიური სანქციის სახით“¹². საერთოდ კი, ვ. ვერბოვსკის აზრით, თანამედროვე ბუნებისმეტყველებაში მარადიული წრებრუნვის კონცეფცია ნატურფილოსოფიიდანაა შემოჭრილი და არა, პირიქით, ბუნებისმეტყველებიდან — ფილოსოფიაში. ვ. ვერბოვსკი წერს, რომ ვ. ა. ამბარცუმიანის საბჭოთა კოსმოგონიურმა სკოლამ კოსმოლოგიაში დაარღვია მარადიული წრებრუნვის თეორია. ამ სკოლის თანახმად, ვარსკვლავთა სისტემები და გალაქტიკები რაღაც დიდუფური, კოსმოსური გაზისაგან კი არ იქმნება და შემდეგ კვლავ ამ გაზად კი არ იშლება, არამედ იგი იქმნება ჩვენთვის უცნობი ფიზიკური ბუნების რაღაც ზემტკიცე (сверхплотного) ნივთიერებისაგან. ამ გალაქტიკამდელი და ვარსკვლავამდელი ნივთიერების წიაღში მიმდინარეობს თვისებრივი ცვლილებები, რომლის დროსაც ხდება ენერჯიის აქტიური გამოყოფა და მისი გადაქცევა ვარსკვლავურ ნივთიერებად, ე. ი. ჩვენთვის ცნობილი ფიზიკური ბუნების ნივთიერებად. ამრიგად, აღმოჩენილი იქნა, რომ ისტორიულად აღმოცენდება არა მხოლოდ ციური სხეულები, არამედ — მათი სუბსტანციაც. მაგრამ, ვერბოვსკის აზრით, ეს აღმოჩენა დღემდე გაჭირვებით (трудом) იკვლევს გზას საყოველთაო აღიარებისათვის; ბევრი საბჭოთა მეცნიერი ამბარცუმიანის ამ აღმოჩენასაც კვლავ მარადიული წრებრუნვის გამოკლებად მიიჩნევს. მაგალითად, კ. რახმატულინი და ი. ლიოფმანი ამბარცუმიანის ამ იდეიდან ვარსკვლავთ ევოლუციის გზას წრებრუნვის სახით წარმოადგენენ: ზემტკიცე პროტოვარსკვლავები — ვარსკვლავები — ზემტკიცე პროტოვარსკვლავები¹³.

¹¹ В. В. Вербовский, Диалектический материализм и концепция вечного круговорота (Автореф. кандид. диссерт.), Киев, 1974, стр. 4—5, 8—9.

¹² იქვე, გვ. 36.

¹³ ვ. ვერბოვსკი, დასახელებული შრომა, გვ. 32—33.

აღსანიშნავია, რომ ვ. ვერბოვსკის არსებითად არავითარი არგუმენტი არ აქვს მოტანილი კ. რაზმატულინისა და ი. ლოიფმანის მეტაფიზიკური კონცეპციის უარსაყოფად. იგი ვერ პასუხობს კითხვას, თუ რად იშლებიან ვარსკვლავთა სისტემები კვლავ ზემტკიცე პროტოვარსკვლავებად, თუ მათგან წარმოიშობა რაიმე ახალი სისტემები. ვ. ვერბოვსკი აღნიშნავს, რომ მარადიული წრებრუნვის კონცეფციის სხვა თანამედროვე ვარიანტთაგანია ე. წ. პულსირებადი სამყაროს თეორია¹⁴, მაგრამ იგი ვერც ამ თეორიის კრიტიკას იძლევა.

მატერიალური სამყაროს განვითარების დასაბუთება და, მაშასადამე, მარადიული წრებრუნვის კონცეფციის საბოლოო მოხსნა შეიძლება განხორციელდეს მხოლოდ განვითარების კრიტერიუმის და რადიკალიზაციის¹⁵ დადგენის საფუძველზე. რას ვუწოდებთ განვითარებას და რა გვიდასტურებს იმას, რომ სამყაროში მართლაც ადგილი აქვს განვითარებას და არა მარადიული წრებრუნვას? ვერბოვსკის, როგორც ჩანს, ავიწყდება ადამიანი და სამყაროს მიმართ მისი რევოლუციური-გარდამქმნელი როლი. ადამიანი ადგენს განვითარების კრიტერიუმს და მისი საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკა, მისი რევოლუციური-შემოქმედებითი მოღვაწეობა წარმოადგენს სწორედ სამყაროს მარადიული განვითარების ამ კრიტერიუმსა და გარანტიას. თავის ევოლუციაში დაშლისა და კატასტროფის პირზეც რომ მივიდეს ჩვენი მზის სისტემა და ჩვენი გალაქტიკა, ადამიანმა როგორც მატერიალური სამყაროს განვითარების უმაღლესმა საფეხურმა უნდა შესძლოს ამ პროცესის შეკავება და თავის ხელში უნდა აიღოს თავისი თავისა და სამყაროს მარადიული განვითარების საქმე. ადამიანმა როგორც სამყაროს ნაწილმა, როგორც „გონიერმა ბუნებამ“, როგორც „უმილღესად ორგანიზებულმა მატერია“ თავის თავში უნდა იპოვოს ძალა თავისი თავისა და მთელი მატერიალური სამყაროს მარადიული განვითარებისათვის. გარეთ, ნივთიერ სამყაროზე მიპყრობილი მხერით ვერ დავადგენთ განვითარების კრიტერიუმს და ვერ უარყოფთ მარადიული წრებრუნვის კონცეფციას. უსასრულო ნივთიერი სამყარო არაფერს გვეუბნება იმის შესახებ, რომ განვითარებას აქვს ადგილი მასში, თუ წრეში ტრიალს. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, პასიურ, მკერეტელობით-ასახვით მდგომარეობაში მყოფი ადამიანი უსასრულო სამყაროს შემეცნების გზაზე არსებითად შეიძლება მხოლოდ ჰიპოთეზებადღე, თამებებადღე მიდიოდეს და არა რაიმეს დადგენა-დასაბუთებამღე. მით უმეტეს, როდესაც საქმე ეხება მარადიული განვითარების იდეის დასაბუთებასა და მარადიული წრებრუნვის კონცეფციის უარყოფას.

5. სამყაროს მატერიალური ერთიანობის თეზისი და ადამიანური ცნობიერება. მატერიის როგორც განვითარების საწყისისა და, საერთოდ, განვითარების კრიტერიუმად ადამიანის საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკის აღიარების დროსაც თავს იჩენს მთელი რიგი სიძნელეები. უპირველეს ყოვლისა, გასარკვევია ადამიანი მატერიალური სამყაროს განვითარების აუცილებელი პროდუქტია თუ შემთხვევითი. როგორ მივიღო უგონო და მიზნის გარეშე მოქმედი მატერია როგორც განვითარების საწყისი სიცოცხლისა და ბოლოს, ადამიანის როგორც მოაზროვნე, მიზნობრივი არსების წარმოშობამღე? თუ ბრმა შემთხვევითობაა ადამიანის წარმოშობა, მაშინ სამყაროში არ ქონია ადგილი

¹⁴ იქვე, გვ. 34—35.

¹⁵ ვ. ვერბოვსკი თავის შრომაში საერთოდ არ სვამს განვითარების კრიტერიუმის პრობლემას.

განვითარებას და, საერთოდ, ფაქტიურ-შემთხვევითი სუბიექტი და მისი პრაქტიკული მოღვაწეობა არც შეიძლება გამოდგეს განვითარების კრიტერიუმად. თუ მატერიისათვის ცნობიერება შემთხვევითი თვისება არაა, მაშინ რა სახისაა ეს აუცილებლობა და, ამ შემთხვევაში, როგორ უნდა გავემიჯნოთ იდეალისტური დიალექტიკის წარმომადგენლების — ფისტეს, შელინგისა და ჰეგელის — თვალსაზრისს? საბოლოოდ, როგორ თავსდება ერთმანეთთან სამყაროს მატერიალური ერთიანობის თეზისი და ადამიანური ცნობიერება? როგორ უნდა ვიაზროთ მატერიისა და ცნობიერების ერთიანობა?

თვით დიალექტიკის, განვითარების თეორიის მოთხოვნა ადამიანი, მოაზროვნე არსება ვცნოთ მატერიალური სამყაროს განვითარების აუცილებელ და, ამასთან, უმალეს საფეხურად. მატერიალური სამყაროსათვის ადამიანის წარმოშობა-განვითარების აუცილებლობის უარყოფა ნიშნავს დიალექტიკის უარყოფას, სამყაროში მიმდინარე განვითარების პროცესის არსებობის უარყოფას და, მამასადამე, ქაოსის, მარადიული წრებრუნვის და ა. შ. აღიარებას. ადამიანის მატერიალური სამყაროს განვითარების აუცილებელ შედეგად ცნობა ნიშნავს ამავე დროს იმის აღიარებას, რომ მატერია როგორც განვითარების საწყისი ამავე დროს აზრის, ადამიანური ცნობიერების განვითარების საწყისიც ყოფილა და არა მხოლოდ არსის, ნივთიერი სამყაროს საწყისი. ხომ არ ჩნდება ამ შემთხვევაში აზრისა და არსის გაიგივების საფრთხე — ე. ი. იდეალიზმის საფრთხე? როგორ უნდა მოვიაზროთ მატერიალური სამყაროდან ადამიანის წარმოშობის აუცილებლობა?

„ბუნების დიალექტიკის“ შესავალში ფ. ენგელსი მატერიიდან მოაზროვნე გონის წარმოშობის კანონზომიერებას „რკინისებურ აუცილებლობას“ უწოდებს¹⁶. სხვა ადგილზე იგი აღნიშნავს: „მექანიზმს (XVIII საუკუნის მატერიალიზმსაც აგრეთვე) არ შეუძლია თავი დააღწიოს არც აბსტრაქტულ აუცილებლობას და. მამასადამე, არც შემთხვევითობას. მისთვის ის ფაქტი, რომ მატერია თავისი თავიდან ადამიანის მოაზროვნე ტენის განვითარებას, წმინდა შემთხვევითობაა, თუმცა სადაც კი იგი ხდება, ყველგან ყოველ ნაბიჯზე აუცილებლად განპირობებულია. მაგრამ ნამდვილად თვით მატერიის ბუნებაა ის, რომ იგი მოაზროვნე არსების განვითარებამდე მიდის და ამიტომაც ეს ყოველთვის აუცილებლად ხდება იქ, სადაც საამისო პირობები არსებობს (აუცილებელი არაა, რომ ისინი ყველგან და ყოველთვის ერთი და იგივე იყვნენ)“¹⁷.

ამრიგად, „თვით მატერიის ბუნებაა ის, რომ იგი მოაზროვნე არსების განვითარებამდე მიდის“, მაგრამ გასარკვევია, თუ სახელდობრ როგორ გავიგოთ მატერიიდან ადამიანური ცნობიერების წარმოშობის აუცილებლობა: უგონო, უმიზნო მატერია თავის განვითარებაში როგორ მიდის მოაზროვნე გონის წარმოშობამდე? რამდენადაც მატერია უგონოა, უმიზნოა, ცხადია, გამორიცხულია ტელეოლოგიური კაუზალობა. უგონო, უმიზნო სამყაროში შეიძლება ადგილი ჰქონდეს ფიზიკურ-მექანიკურ კაუზალობას; მაგრამ როგორ შეიძლება ფიზიკურ-მექანიკური

¹⁶ ფ. ენგელსი. ბუნების დიალექტიკა, თბ., 1954, გვ. 28.

¹⁷ იქვე, გვ. 215—216.

კაუზალობით ორგანული ბუნებისა და მოაზროვნე არსების წარმოშობის ახსნა?

უნდა ვიფიქროთ, რომ მატერიალური სამყარო, მატერია, როგორც განვითარების საწყისი, არც ტელეოლოგიური კაუზალობით ვითარდება და არც მხოლოდ ფიზიკურ-მექანიკური კაუზალობით. წინააღმდეგ შემთხვევაში ან განვითარების საწყისი იდეალური არსი იქნებოდა (რაც ჩვენთვის მიუღებელია) ანდა საერთოდ ვერ ავსხნიდით მატერიიდან მოაზროვნე არსების წარმოშობა-განვითარების ფაქტს. მაშ რას წარმოადგენს ის უცნობი კაუზონომიერება, რომელმაც მატერიიდან მოაზროვნე გონის წარმოშობა გახადა შესაძლებელი? როგორ დავძლიოთ იდეალიზმის საფრთხე? მატერიას, განვითარების საწყისს რაღაც ბნელი, გაუცნობიერებელი მიზანი, არაცნობიერი ლტოლვა, სწრაფვა ხომ არ განვითარებს, როგორც ამას იდეალიზმის წარმომადგენლები ფიქრობენ? — გავისხნოთ შელინგის თვალსაზრისი — ბუნების როგორც არაცნობიერი გონის ადამიანურ ცნობიერებად განვითარების შესახებ; გავისხნოთ ჰეგელის მოძღვრება თავდაპირველად არსის, ყოფიერების სახით დაშვებული რაღაცა საწყისის განვითარების შედეგად მის აბსოლუტურ იდეად გადაქცევისა და ადამიანთა მოღვაწეობის გზით თავისი თავის თვითშემეცნების შესახებ.

უკონო და უმიზნო მატერიიდან როგორც სამყაროს განვითარების საწყისი-დან (სუბსტანციიდან) ადამიანის, მიზნობრივი არსების წარმოშობა-განვითარების კანონზომიერება წარმოადგენს „დიალექტიკურ კაუზალობას“. ადამიანური ცნობიერების წარმოშობა მატერიალური სამყაროს განვითარების თვისებრივად ახალი საფეხურია. ფიხტეს, შელინგისა და ჰეგელის დიალექტიკა, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ტელეოლოგისტურია. ტელეოლოგიაში დიალექტიკის იდეალისტური დამახინჯებაა. ადამიანის — მოაზროვნე, მიზნობრივი არსების წარმოშობამდე მატერიალური სუბსტანცია მიდის ყოველგვარი მიზნის გარეშე. როგორც ფ. ენგელსი მიუთითებს, „თვით მატერიის ბუნებაა ის, რომ იგი მოაზროვნე არსების განვითარებამდე მიდის“. განვითარებას მიზნობრივი ხასიათი ეძლევა მხოლოდ მოაზროვნე არსების წარმოშობის შემდეგ. თვით მოაზროვნე არსება აძლევს თავისი თავისა და სამყაროს განვითარებას მიზნობრივ ხასიათს.

ამრიგად, ადამიანის, მოაზროვნე არსების წარმოშობა არც შემთხვევითი ხასიათისაა და არც ტელეოლოგიური კაუზალობის შედეგი. იგი „დიალექტიკური კაუზალობის“ პროდუქტია, მატერიალური სამყაროს განვითარების პროდუქტია, ადამიანი მატერიალური სამყაროს განვითარების თვისებრივად ახალი საფეხურია. განვითარება, დიალექტიკა, ცხადია, სწორედ ამგვარი, თვისებრივად ახალი საფეხურების წარმოშობის პროცესად უნდა გვესმოდეს, მაგრამ აქ თავს იჩენს ახალი სიძნელე: თვისებრივი სიახლის წარმოშობა წინააღმდეგობაში ხომ არ მოდის განვითარების პროცესის ერთიანობის ცნებასთან? როგორ უნდა დავასაბუთოთ განვითარების პროცესის ერთიანობა, — ის, რომ ვითარდება რაღაც ერთი (და ერთიანი) განვითარების საწყისი (სახელდობრ, მატერია) მაშინ, როდესაც ეს ერთი (მატერია) თავის განვითარებაში გადაიქცევა რაღაც სხვად (მოაზროვნე არსებად)? როგორაა ერთმანეთთან თავსებადი სამყაროს მატერიალური ერთიანობის თეზისი და ადამიან-

ნური ცნობიერების, მოაზროვნე არსების არსებობის ფაქტი?

სიძნელიდან გამოსავალი ის უნდა იყოს, რომ ადამიანური ცნობიერება როგორც მატერიის განვითარების თვისებრივად ახალი საფეხური გაგებული უნდა იქნას არა როგორც მატერიისათვის (როგორც განვითარების საწყისისათვის) რალაც უცხო რამ, არამედ — როგორც სწორედ მისი, ამ მატერიის (როგორც განვითარების საწყისის) განვითარების უმაღლესი საფეხური. ზემოთ ჩვენ იდეალისტური დიალექტიკის რაციონალურ მომენტად მივიჩინეთ, მისი „მატერიალისტური წაკითხვის“ შემთხვევაში, თვალსაზრისი განვითარებადი იდეალური საწყისიდან ადამიანური ცნობიერების როგორც ამ იდეალური საწყისის (აბსოლუტის) განვითარების უმაღლესი საფეხურის წარმოშობის შესახებ. მართლაც, თუ ამ თვალსაზრისს იდეალიზმისაგან გავწმენდთ, თუ განვითარების საწყისად ვცნობთ მატერიას და არა იდეალურ არსს (აბსოლუტურ იდეას, აბსოლუტურ მე-ს და ა. შ.), მაშინ ადამიანური ცნობიერების წარმოშობა გაგებული იქნება როგორც მატერიის განვითარების უმაღლესი საფეხური. ზემოთ ჩვენ მივუთითებდით იმის შესახებაც, რომ ტრანსცენდენტური, სრულყოფილი, უცვლელი ღმერთის ცნების მოხსნისა და განვითარებადი იდეალური საწყისის შემოტანა გერმანულ კლასიკურ იდეალიზმში (ფიხტე, შელინგი, ჰეგელი) პროგრესულ, ათეიზმისკენ გადადგმულ ნაბიჯს წარმოადგენდა. ჰეგელის ფილოსოფიაში კაცობრიობა, ადამიანური ცნობიერება გაგებულია როგორც აბსოლუტური იდეის განვითარების უმაღლესი საფეხური, სადაც ეს აბსოლუტი ახორციელებს თავის საბოლოო მიზანს — თვითშემეცნებას. კაცობრიობა, ადამიანური ცნობიერება ჰეგელთან აბსოლუტური იდეის უმაღლესი სინამდვილეა. მხოლოდ აქ, ამქვეყნად, ამ გრძნობად-კონკრეტულ სამყაროში ახორციელებს აბსოლუტი თავის საბოლოო მიზანს — თვითშემეცნებას. ცხადია, ამგვარი აბსოლუტი, ამგვარი განვითარებადი ღმერთი ტრადიციული ღმერთის ცნების სრულ უარყოფას წარმოადგენს: განვითარებადი ღმერთი არ არის ღმერთი. განვითარებად სუბსტანციას მხოლოდ მატერია წარმოადგენს და ამიტომაც კანონზომიერი იყო ჰეგელის ფილოსოფიის ის მატერიალისტური ინტერპრეტაცია, რაც მისმა შემკვიდრებებმა განახორციელეს. დიალექტიკური მატერიალიზმის მიხედვით, ადამიანური ცნობიერება როგორც მატერიის განვითარების უმაღლესი საფეხური წარმოადგენს ყოფიერების შემეცნებას ანუ „გაცნობიერებულ ყოფიერებას“ (კ. მარქსი). ამრიგად, მატერია როგორც განვითარების საწყისი არა მხოლოდ არსის, მთელი მატერიალური სამყაროს განვითარების საწყისია, არამედ აზრის საწყისიცაა, ადამიანური ცნობიერების საწყისიცაა და, რამდენადაც ცნობიერება გაცნობიერებულ ყოფიერებაა, ცნობიერება ყოფიერების შუქია, სინათლეა, ამდენად ადამიანური ცნობიერება წინააღმდეგობაში არ მოდის სამყაროს მატერიალური ერთიანობის თვისთანა. მატერია და ცნობიერება ერთიანობაშია იმდენად, რამდენადაც ცნობიერება მატერიის განვითარების (უმაღლესი) პროდუქტია; ხოლო რამდენადაც მატერია ცნობიერების განვითარების საფუძველია, საწყისია, რამდენადაც ცნობიერება არ შეიძლება არსებობდეს თავისი საფუძვლის — მატერიის გარეშე, ამდენად სამყაროს ერთიანობა (ცნობიერებისა და ყოფიერების ერთიანობა) მის მატერიალობაში მდგომარეობს.

მატერიის და ცნობიერების ერთიანობა მარტო იმას კი არ ნიშნავს, რომ მატერია ცნობიერების არსებობის საფუძველია, არამედ — იმასაც, რომ, თა-

ვის მხრივ, მატერიისათვისაც აუცილებელია მის წილში ცნობიერების წარმოშობა, მისი განვითარება. კვლავ გაიხსენოთ ფ. ენგელსის დებულება: „თვით მატერიის ბუნებაა ის, რომ იგი მოაზროვნე არსების განვითარებამდე მიდის“. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, მატერიიდან მოაზროვნე არსების წარმოშობის აუცილებლობა „დიალექტიკური კაუზალობის“ მატარებელია. ზემოთ მითითებული იყო ისიც, რომ ადამიანური ცნობიერების წარმოშობის შემთხვევითობად მიჩნევა ნიშნავს დიალექტიკის, განვითარების თეორიის უარყოფას. მართლაც, თუ უმალღესი საფეხურის წარმოშობა, თავისებრივი სიახლის წარმოშობა შემთხვევითია, მაშინ არ შეიძლება ვილაპარაკოთ რაიმეს განვითარებაზე, დიალექტიკაზე; მაგრამ თუ მატერიიდან ცნობიერების წარმოშობა-განვითარება აუცილებელია და ამასთან, როგორც ფ. ენგელსი აღნიშნავს, „რკინისებური აუცილებლობის“ მატარებელია, მაშინ გამოდის, რომ, საერთოდ, პრინციპულად მატერიისათვისაც ისევე აუცილებელია ცნობიერება, როგორც ცნობიერებისთვის — მატერიის არსებობა. ცდება იდეალისტური დიალექტიკა: მატერიის როგორც განვითარების ქეშმარიტ საწყისს ტელეოლოგიური კაუზალობა კი არ ამოძრავებს, არამედ — „დიალექტიკური კაუზალობით“ მოქმედი, „უმზიზი აუცილებლობა“; მაგრამ „დიალექტიკური კაუზალობით“ მოქმედი, „უმზიზი განვითარებაში“ მყოფი მატერია როგორც განვითარების საწყისი საბოლოოდ, თავისი განვითარების უმალღეს საფეხურზე, ადამიანთა საზოგადოების, მოაზროვნე არსების წარმოშობის შემდეგ ამ ადამიანთა საზოგადოების, კაცობრიობის სახით იწყებს სწორედ მიზნობრივი, ტელეოლოგიური კაუზალობის პრინციპით მოქმედებას. როგორც კ. მარქსი აღნიშნავს, სამყარო ულმიზებობრიობაში ამიერიდან (ადამიანთა საზოგადოების წარმოშობისა და ამ საზოგადოების სრულყოფის, კომუნისტური საზოგადოების ჩამოყალიბების შემდეგ) ადამიანური მიზნებიც ჩაირთვება.

6. დასკვნა. განვითარების საწყისის ცნებაში უნდა გვესმოდეს განვითარების პრინციპი, საფუძველი, წყარო; ე. ი. თვითმიზნობრიობა, თვითმოძრაობა, თვითგანვითარება. განვითარების ამგვარ საწყისსა და ამგვარი პრინციპით მოქმედ არსს წარმოადგენს მატერია როგორც სუბსტანცია.

ადამიანი როგორც მატერიალური სამყაროს განვითარების უმალღესი საფეხური, თავის ხელში იღებს თავისი თავისა და მთელი სამყაროს განვითარების საქმეს და ადამიანის საზოგადოებრივ-ისტორიული პრაქტიკა, მისი რევოლუციურ-გარდამქმნელი მოღვაწეობა წარმოადგენს სწორედ სამყაროს მარადიული განვითარების კრიტერიუმსა და გარანტიას.

მატერიალური საწყისიდან ადამიანის როგორც სამყაროს განვითარების უმალღესი საფეხურის წარმოშობა აუცილებელია, კანონზომიერი ხასიათისა. ადამიანის წარმოშობის აუცილებლობა წარმოადგენს „დიალექტიკურ კაუზალობას“. ტელეოლოგიზმი დიალექტიკის იდეალისტური დამახინჯებაა. მატერიალური სამყაროს განვითარების დიალექტიკურ პროცესს ტელეოლოგიური ხასიათი ეძლევა მხოლოდ ადამიანთა საზოგადოების წარმოშობისა და ამ საზოგადოების სრულყოფის შემდეგ. მიზნობრივ, ტელეოლოგიურ ხასიათს თვით ადამიანი, მოაზროვნე არსება აძლევს თავისი თავისა და სამყაროს განვითარებას.

გურამ რამიშვილი

ენის ანთროპოლოგიური არსი და ენათმეცნიერება

ენის ფენომენი, ჩვეულებრივ, მხოლოდ მაშინ იჩენს თავს, როცა ნათქვამი გვესმის ან ნაწერს დავყურებთ; გარდა ამ თვალსაჩინო მოცემულობისა, ენის არსებობის სხვა ფორმაც ნაკლებად ვფიქრობთ. აქედან მარტივი დასკვნა კეთდება: ენა „აზრის გახშიანება“ და ამ აზრის სხვისთვის მიწოდება! ჩვეულებრივ ფიქრობენ, რომ მათ შორის კავშირია: მართლაც, ერთი შეხედვით, თითქოს უდავოა, რომ ჭერ „სათქმელი“ უნდა ჰქონდეს აღამიანს და მერე გამოთქვას; მაგრამ, მეორე მხრივ, თქმა ხომ უკვე აღრესაც გულსახსობს და, ამდენად, გაგვიჩვენებს მოთხოვნილება უსწრებს ან ერთგვარად იმპულსია იმისა, რომ აზრი გამოითქვას. ასე მსჯელობა არ არის საფუძველს მოკლებული, იგი ლოგიკურად ჩანს. საკომუნიკაციო ფუნქცია ფრიალ თვალსაჩინო კმედებაა ენისა და ამასი დაეძვება არ იქნებოდა სწორი. მაგრამ ადვილი დასანახია, რომ ყველა ეს თვალსაჩინო ფუნქცია — საკომუნიკაციო იქნება იგი, საგანთაღმნიშვნელობითი თუ აზრის გამოხატვისა — მიუთითებს ენის ინსტრუმენტულ ბუნებას: რაღაც მიზნით მისი, როგორც საშუალების, გამოყენებაზე. ჩვეულებრივ, ასეთ დროს, ჭერ მიუთითებენ ენის გამოყენების ამ ასპექტებს (ან კიდევ სხვა ამგვარ), რის შემდეგაც ვადაღან საკუთრივ „ინსტრუმენტის“ სტრუქტურის აღწერაზე. მაგრამ მისი ავებულების (სტრუქტურის) ამღავარი განხილვის შედეგებიდან სრულებით არ ჩანს, თუ რატომ და რანაირად არის ენა საგანთაღმნიშვნელი ან „აზროვნების იარაღი“, როგორია მისი „ორგანიზაცია“ იმ ამოცანის თვალსაზრისით, რისთვისაც იგი გამოიყენება.

ფუნქციების შესახებ თვალსაზრისსა და თვითონ ენის ფენომენოლოგიური რაობის შესახებ. თვალსაზრისის შორის უნდა არსებობდეს კავშირი, — სხვაგვარად ვერ აიხსნება საკუთრივ კომუნიკაციისა და საგანთაღმნიშვნის ფაქტი; აღარაფერს ვამბობთ იმაზე, რომ გამოუვლენელი დარჩება ენის სხვა, „არათვალსაჩინო“, თუმცა მიძღვრად „ქმედი“ ფორმები, რომელთა რეზონანსულ ეფექტს ენაზე დაშენებულ ე. წ. მეორეულ ნიშანთა სისტემაში ადასტურებენ. დღეს უკვე კვლევის ისეთ ფაზაში ვიმყოფებით, როცა, გარდა ენის აშკარა ფუნქციებისა, მიგნებულა სხვა არათვალსაჩინო ფუნქციების კვალიც, რომელსაც შეუძლია როგორც თვითონ თვალსაჩინო მექანიზმების კმედების ასხნა, ისე პერსპექტივის დასახვა „უცნობ“ სფეროებში შესაღწევად. ეს არის თეზისი ენის თანამონაწილეობისა საგანობრივი ცნობიერების შექმნასა და კულტურის აგებაში. რა თქმა უნდა, ის მეცნიერება, რომელიც ენის თაურქმედების კვალს ეძიებს საგანობრივი ცნობიერების შექმნასა და კულტურის აგებაში, სულ სხვა სტატუსისა იქნება, ვიდრე — ის მეცნიერება, რომელიც ენის თვალსაჩინო ფუნქციების აღწერით იფარგლება. ამიტომ ენის შესახებ ამ ახალმა ორიენტაციამ დროებით უარი უნდა თქვას ე. წ. „თავისთავად ცხადი“ ფუნქციების გამოკვლევაზე, სახელდობრ, იმაზე, რომ 1. ენა აღქმის შედეგების ბგერითი რეგისტრატორია, ან 2. ენა კულტურის საკრე და რეჟულატორია. არც ერთი ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაგრამ სრულიად არასაკმარისია, რადგან ამ ფუნქციებიდან არა ჩანს, თუ რატომ და რა ძალით მონაწილეობს ენა საგანობრივი ცნობიერების აგებაში; არც ის ჩანს, თუ რა როლს ასრულებს ენა როგორც კულტურის აგებაში თანამონაწილე ფაქტორი. ამიტომ

ენის გარეგანი ფუნქციებიდან ყურადღება გადატანილი უნდა იქნეს ენის შინაგან ფუნქციებზე, რომელთა გამოკვლევა: ერთი მხრივ, ენის საშემეცნებო თვისებებს გამოავლენს და თანაც მას კულტურის ფენომენთა რიგში მოაქცევს; ხოლო მეორე მხრივ, ადამიანური კულტურის მეცნიერულ დასაბუთებაში ლინგვისტიკის როლს უფრო ნათელყოფს.

თანამედროვე ანთროპოლოგიაში* სულ უფრო მეტად დასტურდება და ღრმავდება ის ძველი შეხედულება, რომლის მიხედვითაც ადამიანის ბუნება მიეწერება მხოლოდ მეტყველების უნარის მქონე არსებებს. ენა ადამიანური არსებობის განუყოფელი ნიშანია და ეს იმდენად აშკარაა, რომ იგი იგულისხმება ადამიანის არსის წედომის ყველა შესაძლებელ ცდამში. ასე წარმოგვიდგება ჩვენ ენა, რომელიც ადამიანური არსებობის პირობათა მთლიანობაშია შეღწეული და ყველა სფეროსთან ურთიერთკავშირშია ჩართული (ცოტა ადამიანური აქტივობის ისეთი ფორმები, სადაც ენის მონაწილეობა არ ჩანდეს). მაგრამ ენის ყველგანყოფილების ხაზგასმისას, ისიც უნდა ითქვას, რომ ადამიანი არ არის მხოლოდ ენობრივ არსება, რომ მისი სხეულებრივი და გონითი ძალების ნაირგვარობა შეუზღუდველი უნდა დარჩეს.

ზოგადი ენათმეცნიერება მოწოდებულია გაარკვიოს თავისი დამოკიდებულება ორ თვალსაზრისთან, რომელთაგან: პირველი ვაზიარებულია თანამედროვე ანთროპოლოგიაში (გელენი [3]), რომლის მიხედვითაც, ენა შეიქმნა როგორც, ცხოველთან შედარებით, ადამიანის ბიოფიზიკური ნაკლოვანების კომპენსატორი**; მეორე თვალსაზრისის მიხედვით, ენის გარეშე ადამიანს მოჭრილი ექნებოდა კულტურულ ღირებულებათა გაშლის ყველა გზა და საშუალება. ეს თვალსაზრისები, ერთად აღებულნი, ქმნიან ენისა და ადამიანის გენეზისისა და ფაქტიური ურთიერთმიმართების პრობლემათა დიდ დიაპაზონს.

თეორია, რომელიც ენის გენეზისის შესახებ მსჯელობს, არ უნდა შემოიფარგლოს პრაგმატული ამოცანის დადასტურებით, ან მხოლოდ სიცოცხლის შენარჩუნების (თავდაცვის, საკვების მოპოვების...) საჭიროების აღნიშვნით. ენის გაშლა-განვითარება უფრო მაღალ პრინციპზე აგებულ საზოგადოებას გულისხმობს, ვიდრე ბიოლოგიური ან პრაგმატული პრინციპებით გაერთიანებული კოლექტივია. ადამიანი ენის გაჩენის მომენტში უკვე საზოგადოების წევრია. მეორე მხრივ, მისი სოციალური არსებობის პირველი პირობა სწორედ ენაა! — ეს არ არის ტავტოლოგია. ენისა და ადამიანის გენეზისურ ერთიანობას თუ სხვა-ნაირად აღწერდით, მაშინ კაუზალური მიმართების საეჭვო სქემა უნდა მიგვეღო მისი ორივე შესაძლებელი ვარიანტით: ჯერ ენა, მერე — ადამიანი, ანუ (ასევე დაუსაბუთებელი): ჯერ ადამიანი, შემდეგ — ენა! როგორც ენის არმქონე ადამიანის ცნებაა არა მხოლოდ ნაკლოვანი, არამედ ნაკლებად შესაძლებელი, ასევე ენის ცნებაც ადამიანის გარეშე არ არის თავისუფალი შინაგანი წინააღმდეგობებისაგან („ცხოველის ენა“ — ამ გამოთქმას არა აქვს სხვა შინაარსი, გარდა მეტაფორულისა).

„ადამიანი მეტყველი არსებაა“ — ეს ძველთაგანვე ცნობილი დეფინიცია სწორია, მაგრამ იგი თითქოს ადამიანის პრობლემას უფრო ბუნებისმეცნიერებათა (ბიოლოგია, ფიზიოლოგია) პრობლემების კომპლექსში ჩართავს, ვინაიდან

* იგულისხმება „ფილოსოფიური ანთროპოლოგია“, რომლის შესახებაც იხ. [1], აგრეთვე — [2].

** ეს შეხედულება მომდინარეობს ჰერდერისაგან. ამასთან დაკავშირებით იხ. [4].

მეტყველება (ამეტყველება, აბგერება) მეტწილად ფიზიკალურ წარმოდგენებს აღძრავს და ადამიანის არსებობის ფიზიკურ პირობებზე მიუთითებს.

უმჯობესი იქნებოდა გვეთქვა, რომ „ადამიანი ენობრივი არსებაა“. ენა როგორც ადამიანის არსებობის აუცილებელი სოციალური წინაპირობა „ისტორიულ გონების“ სათაღებთან უნდა ვეძიოთ. ეს არ იყო მხოლოდ აბგერების ფაქტი, ვთქვათ, სიგნალის ტიპისა და ფუნქციისა; ან კიდევ, — ცხოველთა ფიზიკურ უპირატესობისაგან განსხვავებით, — ადამიანის ბიოლოგიური ნაყლის საკომპენსაციო რამ. სულ მარტივად რომ ითქვას, გასარჩევია ერთიმეორისაგან: 1) ენა როგორც სასიცოცხლო (ბიოლოგიური ფუნქციის მქონე ადამიანისათვის და 2) ენა როგორც ადამიანის ცხოვრების აგებაში მონაწილე აუცილებელი პირობა და ფაქტორი. პირველი არის კომპენსატორული ფუნქცია ენისა, მეორე (რამდენადაც ადამიანის ცხოვრება არ არის მხოლოდ ვიტალურ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილება) მოიცავს სულიერი სინამდვილის სფეროებსაც.

ამდენად ენის საყოველთაოდ ცნობილი და გავრცელებული დეფინიცია — ენა არის ნიშანთა ისეთი სისტემა, რომელიც კომუნიკაციის პროცესში გამოიყენება* — აღნიშნული გარჩევის ფონზე უნდა იქნეს გაშუქებული. თავისთავად ეს დეფინიცია არც ნატურალისტურია და არც ანთროპოლოგიური („ფილოსოფიური ანთროპოლოგის“ გაგებით), თუ არ გაიარკვეა რა იგულისხმება „ნიშნში“, ასევე — „კომუნიკაციაში“. განსამარტავია „სისტემის“ ცნებაც, თუ ეს ცნებები არ განიშარტა, საქმეს ვერ უშველის იმისი მითითება, რომ ნიშანთა სისტემა სოციალურ კოლექტივშია საძიებელი და არა ინდივიდთან, რადგან კოლექტივები (და თანაც საკმაოდ ორგანიზებული) ცხოველთა სამყაროშიც გვაქვს.

აქამდე არა მდგარა ასე მწვავედ ამ გარჩევის საჭიროება და აღნიშნული დეფინიცია, ჩვეულებრივ, ადამიანის ენის გავრცელებულ განმარტებად იყო მიჩნეული. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ამდენი გამოკვლევა დაიწერა ე. წ. „ცხოველთა ენის“ საკითხებზე და, საზოგადოდ, ტერმინ „ენის“ გამოყენების არეალი ესოდენ გაფართოვდა (მანქანური ენა და სხვ.), საჭირო შეიქმნა თვითონ ენის ცნების ანთროპოლოგიური შინაარსის დადგენა, რაც, თავის მხრივ, ენის შესახებ მეცნიერების — ენათმეცნიერების — სტატუსის დადგენასაც გავიადვილებს. პირველი, რაც უნდა შესრულდეს: ცხადად გასარჩევია ცხოველური სიგნალი ენობრივი ნიშნისაგან. სიგნალი, როგორც ცნობილია, დეტერმინირებულია ბიოლოგიურად და ემსახურება ცხოველის ვიტალური მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას. მაგრამ ვერავინ იტყვის, რომ ენობრივი ნიშნის გამოყენება, რომლის ყველაზე უფრო რეალური და თვალსაჩინო ფორმა სიტყვაა, ბიოლოგიური თვითშენახვის აუცილებლობით იყო შემოფარგლული. ცხოველისა და ადამიანის ენათა სტრუქტურული შედარებისას დაუშვებელი პროცედურაა როგორც ცხოველთა ანთროპომორფიზაცია, ისე — ადამიანთა ანიმალიზაცია.

მენტალისტური ორიენტაცია, რომლის დამცველადც დღეს ამერიკელი ენათმეცნიერი ნ. ხომსკი [5] გამოდის, ცდილობს აჩვენოს, რომ სრულიად სხვადასხვა პრინციპი უდევს ცხოველისა და ადამიანის ენას საფუძვლად და არა რაოდენობრივი, „მეტ-ნაკლებობის“ ტიპისა***. იგი ვაზნავს სხვაობას ცხოველთა სასიგნალო და ადამიანის საკომუნიკაციო სისტემებს შორის, ადა-

*** „ცხოველთა კომუნიკაციის შესახებ უახლესი გამოკვლევების გულდასმით განხილვა“, ხომსკის აზრით, პირიქით, „კიდევ უფრო მეტორად ავლენს ადამიანის ენის აშკარა უნიკალობას, რასაც ანალოგია არ მოეპოვება ცხოველთა სამყაროში“, (3, 85).

მიანის ენის უნიკალურობის ჩვენების მიზნით. მომავლის პერსპექტივა აქვს ნ. ხომსკის მხედველობაში, როცა ლინგვისტიკის წინაშე ასეთ ამოცანას აყენებს: რა წვლილი შეიძლება შეიტანოს ენის შესწავლაში ადამიანის ბუნების ჩვენეულმა გაგებამ? მაგრამ ეს ამოცანა მოითხოვს, პირველ ყოვლისა, იმ თვალსაზრისების დაძლევას, რომლებიც, ფიზიკური პარამეტრების მიხედვით, ცხოველისა და ადამიანის ენებს შორის უფრო მეტად ანალოგია ეძიებენ, ვიდრე — განსხვავებას. ხომსკის თეორია კი ამის საფუძველს არ იძლევა; მეტიც — იგი მიინც ფიზიკალისტად რჩება, რადგან ასეთ თვალსაზრისს ავითარებს: თანამედროვე ბუნებათმეცნიერებაში „ცნება „ფიზიკალური“ თანდათანობით გავრცელდა ყოველივე იმაზე, რაც ჩვენ გავიგეთ“ და „თუ ჩვენ ბოლოს და ბოლოს შევუდგებით ცნობიერების თვისებათა გაგებას, უბრალოდ... «ფიზიკალურის» ცნება ამ თვისებებზედაც გავრცელდება“. მას არ ეეჭვება, რომ პრინციპულად შესაძლებელია „ცნობიერების ფენომენები“ ახსნილ იქნეს იმ „ფიზიოლოგიური და ფიზიკალური პროცესებით, რაც ჩვენ ამჟამად ვიცით“. ჯ. ლაიონზი ხომსკის ამ ბოლო ციტატების ანალიზით შიღის იმ დასკვნამდე, რომ, თუ ხომსკი თავის თავს მენტალისტს ეძახის, ამას იგი ამბობს მექანიცისტური დეტერმინიზმის და მეტადრე ბიპევიორიზმის საპირისპიროდ; რადგან, თუ მას ისეთ ფილოსოფოსებს შევადარებთ, როგორც პლატონი და დეკარტი, თამამად შეგვეძლო ხომსკისათვის „ფიზიკალისტი“ გვეწოდებინა [6, 107, 108].

მამასაღამე, როცა ხომსკი ცდილობს ენის გზით ადამიანის ბუნებაში შეაღწიოს, ადამიანიცა და ენაც ნატურალისტურ ცნებათა რკალში ჰყავს მოქცეული და არა იმ ცნებათა რკალში, რომელიც დაგვისაბუთებდა ადამიანის ენის ფუნდამენტალურ განსხვავებას ცხოველისა და ცხოველთა სასიგნალო სისტემებისაგან. მაგრამ აქვე, ლაიონზის მისამართით უნდა შევნიშნოთ, რომ დეკარტეს რაციონალიზმი საკმაოდ უმტიკივნეულოდ შეერწყა ხომსკის თეორიაში ფიზიკალისტურ თვალსაზრისს. ამდენად, ორი თვალსაზრისია დასაძლევნი ენის გაგებაში — ნატურალიზმი და ინტელექტუალიზმი. ამ უკანასკნელის სახეობაა თანამედროვე ფსიქოლოგოზმიც (ფაქტორული ანალიზი) და არა მხოლოდ ლოგისტიკა.

ფილოსოფიურ ანთროპოლოგიაში არსებულ თანამედროვე დისკუსიებში ადამიანს ორ განზომილებაში განიხილავენ — როგორც ბიოლოგიური სტრუქტურისა და როგორც კულტურის მქონეს; მიუთითებენ რა, რომ პირველი ნაკლებად ცვალებადია, ხოლო ე. წ. „მეორე ბუნება“ ადამიანისა ქმნის ისტორიას. ენის გლობალურმა თეორიამ პირველი მომენტიც არ უნდა დაივიწყოს: ენა როგორც ბიოლოგიური ნაკლის შემავსებელი. ოლონდ ეს შევსება, როგორც ითქვა, ხდება გონითი ცენტრიდან, სადაც ენა იმთავითვე ივარაუდება, — ჰეგელის მიხედვით, — როგორც „გონების პირველი ქმედება“. ამავე დროს, სხეულისა და სულის სინთეზური ერთიანობა ისე ნათლად, ალბათ, არსად არ არის გამოხატული, როგორც ენის ორგანიზაციაში, რომელიც გონითი და მატერიალური ფაქტორების სწორედ იმთავითვე მოცემულ სინთეზურ ერთიანობას გვიჩვენებს. ეს არის პრობლემა უკვე თვით ენის შიგნით და, თუ სწორი პოზიციის შემუშავება მოხერხდა ენაში მატერიალური და იდეალური ფაქტორების, ანდა, სხვანაირად, ენის გარეგანი ფორმისა და შინაფორმის საკითხებში, გასაგები გახდება ის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რაც ენის ასეთმა თეორიამ შეიძლება შეიტანოს ადამიანის ე. წ. „ორი ბუნების“ ურთიერთობაში გარკვევისათვის. როგორც ითქვა, გარეგნულად ნატურალისტურ თეორიას ენის გაგებაში რაციონალისტური თვალსაზრისი დაუპირისპირდა (ნ. ხომსკი), რომელიც დეკარტეს რაციონა-

ლიზმიდან იღებს სათავეს. მაგრამ, თუ ნატურალისტური თეორია ენას ცხოველთა სასიგნალო სისტემების მხოლოდ გართულებულ ვარიანტად მიიჩნევს, რაციონალისტური თვალსაზრისი, სამაგიეროდ, სათანადო ახსნას არ, ან ვერ უძებნის ენას როგორც კულტურის ფაქტს, მის ისტორიულობას, ენათა შინაარსეულ განსხვავებულობას, ენისა და ენობრივი კოლექტივის კავშირს. ენის ფორმალისადაც ის მოთხოვნიდა, რაც ავტომატების თეორიიდან მომდინარეობს, რაციონალიზმის ამავე სახეობასთან არის თანხმოებაში. ეს არის კიბერნეტული ბიოლოგიზმის სახეობა, რომელიც დეკარტეს ე. წ. თანმობილი ფორმალური სტრუქტურების ბიოლოგიურ ინტერპრეტაციას შესაძლებლად თვლის.

მაშასადამე: არც სიგნალი და კომუნიკაცია, არც სოციუმის ფაქტი, არც ინტელექტუალისმი (ავტომატების თეორიიდან მომდინარე) არ არის თავისთავად ენის ფენომენის ანთროპოლოგიური ახსნა. ასეთი არ არის არც სისტემა, რადგან ფუტკრის ცეკვითი მოძრაობებიც, ბოლოსდაბოლოს, სისტემა!

ენა, თუ მისი ფუნქციების არეალს გავითვალისწინებთ, ჩართული უნდა იქნეს განზილვის უფრო ფართო კონტექსტში — სინამდვილე, ენა, ადამიანი. აი ეს ორი წევრი — სინამდვილე და ადამიანი — არის ორი ძირითადი კომპონენტი, რასთანაც ენა აუცილებელ კორელაციაში იმყოფება. ამდენად: ენის ზოგადი თეორიიდან სრულიად საკმარისი იქნებოდა, ალბათ, იმის აღნიშვნა, რომ ენა არა მხოლოდ ადამიანის ბიოლოგიური არსებობის შენარჩუნებისათვის არის გაჩენილი (როგორც საკომპენსაციო რამ ცხოველთა ფიზიკური ძლიერების საპირისპიროდ), არამედ მოთხოვნილებათა უფრო ფართო სკალას მოიცავს იგი და ე. წ. „თეორიული პლანის“ შემქმნელია, ადამიანის კულტურის აგებაში მონაწილე ფაქტორია. აქედან ამოსვლით: ენობრივი ნიშნის კულტურისმეცნიერული ინტერპრეტაცია — როგორც სიმბოლოსი, რომელიც განსხვავდება სიგნალისაგან. უფრო მეტიც ითქმის, მეტყველების თვით უმცირეს ერთეულში — ნაწევროვან ბგერაშიც — უნდა დაეინახოთ ეს განსხვავება, ვინაიდან ნაწევროვანი ბგერის არსებითი თვისებაა „მნიშვნელოვნობა“ (რაც ჭერ კიდევ არ არის მნიშვნელობა).

ვინც ამ გარემოებას სათანადოდ არ ითვალისწინებს, ის ვერ გაავლებს ზღვარს ცხოველის უტყუობასა და ადამიანის მეტყველებას შორის. ნაწევროვანი ბგერის გენეზისური დეფინიცია გულისხმობს ადამიანურ ფესვს და იგი უნდა ვეძიოთ არა ფიზიკურ პარამეტრებში, არამედ — ადამიანის არსითი ბუნების გენეზისურ დეფინიციაში. ეს არის პრობლემათა ის რკალი, რაც ენის ანთროპოლოგიურობას დაასაბუთებს. შესაძლებელია ენის ყველა ელემენტი იქნეს განზილული ამ თვალსაზრისით — დაწყებული ნაწევროვანი ბგერიდან და დამთავრებული უაბსტრაქტულესი გრამატიკული ფორმებით, — მაგრამ მთელი ანთროპოლოგიური ორიენტაცია სულ ადვილად შეიცვლება წმინდა ფორმალისტური ან ინტელექტუალისტური ორიენტაციით, თუკი არ გავითვალისწინებთ ისევე ფართო კონტექსტს „სინამდვილე — ენა — ადამიანი“ და, კერძოდ, ენის ის ფუნქცია, რითაც ადამიანი სინამდვილესთან პირველ შემეცნების თვითობაშია ჩართული.

ასეთი მიდგომით ენის ენთროპოლოგია თავს დააღწევს არა მხოლოდ ენის აბსტრაქტულ-ფორმალურ ინტერპრეტაციებს, არამედ შინაარსეულ საფუძველს შეიძენს და იმ თვალსაზრისს დაუკავშირდება, რომელიც ენას დინამიკური და ენერგეტული თეორიის ტერმინებში აღწერს.

ვერსად ვიპოვით ამ თვალსაზრისების უფრო ლაკონიურ და თანაც არსში ჩამწვდომ გამოთქმას, ვიდრე ვ. ჰუმბოლდტის ცნობილი ფორმულა: „ენა ენერგიაა და არა ეროზი“.

ენის ენერგეტიკი თეორიის ფუძემდებელი თეზისიც სწორედ ეს არის, საიდანაც, თუ იგი სწორად იქნა ინტერპრეტირებული, პრობლემათა მთელი ზემოხსენებული რკალი შეიძლება ახლებურად გაშუქდეს. ოღონდ, ვიმეორებთ: „თუ იგი სწოვად იქნა ინტერპრეტირებული“ — რადგან ძნელია ვიპოვოთ ორი ავტორი მაინც, რომელთაც ერთნაირად ესმოდეთ ჰუმბოლდტის აღნიშნული გამონათქვამი. ეს არის სწორედ ენის ენერგეტული თვალსაზრისი და ძირითადი მიმართულება, თუმცა ეს ჯერ კიდევ არ არის ენის ენერგეტული თეორია, — მისი აგება მომავლის საქმეა. მაგრამ მომავლის ეს ამოცანა მოითხოვს ჰუმბოლდტის მიერ დასმული ამოცანებისა და პრობლემების ხელახალ ინტერპრეტაციას ზოგადი ენათმეცნიერებისა და ენის ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის თანამედროვე მონაცემების შუქზე.

ენა არა მარტო ანთროპოლოგიურია, არამედ ეს დეფინიცია არის მისი არსის ერთადერთი ყოვლისმომცველი გაშუქება. სხვანაირი დაშვებით, ენა ადამიანის გარეშე არსებულ სისტემად უნდა წარმოგვედგინა, როგორც მხოლოდ ბიოლოგიური ფუნქციის მქონე (მდრ. „ცხოველის ენა“). ანთროპოლოგიურობის გამო აქვს ენას საგანობედვის ასპექტი და სამეცნიერო ფუნქცია. სწორედ ამის გამოა ეს ენერგეტული ფუნქცია ენისათვის ასე არსებითი. „სიტყვა არ არის ეკვივალენტი... საგნისა, არამედ თვალსაზრისია მის მიმართ“ [7, 89]. ჰუმბოლდტის ეს გამონათქვამი ადამიანის გონის შუამავლობას აღნიშნავს ენასა და საგანს შორის. ამვე დროს, ენა თვითონ არის შუამავალი საგანსა და ადამიანს შორის, სწორედ როგორც „საგნების აზრებად გარდამქცევი“, რის გამოც „ადამიანი ცხოვრობს საგნებთან უმთავრესად, ის კი არა და, მხოლოდ ისე, როგორადაც ისინი ენას მოაქვს მასთან“ [7, 60].

თუ ან გაშუალებული უშუალობის პოზიციებზე დავდგებით, მაშინ ჰუმბოლდტის ზემოთხსენებულ გამონათქვამებში აღმოვაჩინებთ უმაღლეს ერთიანობას, მიუხედავად მოჩვენებითი წინააღმდეგობისა. ეს ის ერთიანობაა, რამაც ფუნდამენტურად უნდა ჩაუდგას ადამიანური ენის ზოგად თეორიას.

როდესაც ენისა და აზროვნების ურთიერთობაზე მსჯელობენ, ხშირად ავიწყდებათ, რომ ეს მიმართებაც მესამე განზომილებიდან — ანთროპოლოგიური განზომილებიდან — იქნეს დანახული: ენაცა და აზროვნებაც ცნობიერი არსების ერთიანი უნარია და, თუ მათ ცნობიერების (თუ გონის) საერთო საბურველს მოვცლით და ამით ადამიანის ცნებას ჩამოვაცილებთ, მაშინ ინტელექტუალური ოპერაციებიც შეიძლება იქნეს განხილული ენის გარეშე (მაგალითად, ანთროპოიდებთან) და ენაც — აზრის გარეშე ცხოველის ბგერითი წამოძახილი).

თანამედროვე ენის თეორიაში შეიძლება გამოიყოს ორი ფუძემდებელი მიმართულება: ერთი — მომდინარე ჰუმბოლდტისაგან და მეორე — სოსიურისაგან. არც ერთი მათგანი ჩამოყალიბებული სახით არ გვეძლევა, თუმცა მეოცე საუკუნის ლინგვისტიკაში ჰუმბოლდტი და სოსიური ყველაზე მეტად მოხსენებული და უხვად დამოწმებული ავტორიტეტები არიან (ამ ბოლო ხანებში? განსაკუთრებით — ჰუმბოლდტი). ორივესთან არის მოცემული ენის შესახებ მეცნიერების თეორიულად აგების პროექტი (სოსიურთან — უფრო ექსპლიციტურად); მაგრამ ეს პროექტები, ჩვეულებრივ, ცალ-ცალკე და ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებლად განიხილება (რამაც შექმნა მთელი დარგები: ე. წ.

ჰუმბოლდტოლოგია და სოსიუროლოგია) მეტიც; ბოლო ხანებში დინამიკურ საფუძველზე ფორმალური ლინგვისტიკის აგების საპირობამ (ნ. ხომსკი) მოგვცა ანტინომია: ჰუმბოლდტი — სოსიური. რას ემყარება ეს ანტინომია? ისევ ფორმალისტურად (ლოგისტიკურად) ინტერპრეტირებულ ჰუმბოლდტსა (ნ. ხომსკი) და ასევე ფორმალისტურად ინტერპრეტირებულ სოსიურს (ლ. იელმსლევეი). ორივე ავტორის განხილვისას დავიწყებულია მთავარი: ანთროპოლოგიური საფუძველი, საიდანაც, ჩვენი ღრმა რწმენით, ამოზრდილია როგორც ერთი, ისე მეორე ლინგვისტიური თეორია. ენის ანთროპოლოგიური ასპექტი ჰუმბოლდტთან ნათლად არის მოცემული, სოსიურთან იგი ენის სოციალური ფორმით მოცემულობაში უნდა ამოვიკითხოთ. თავისთავად ცხადია, ორივეს ბუნებრივი ენის თეორიებად მივიჩნევთ (განსხვავებით, შდრ. თანამედროვე სემიოტიკური ინტერპრეტაციები სოსიურის „კურსისა“ და, უპირველესად, იელმსლევისა).

ენის ანთროპოლოგიურობის პოსტულატი პირველი აუცილებელი პირობაა, რაც შესაძლებლობას მოგვცემს ორივე ეს თეორია გაერთიანებულ იქნეს ერთი გლობალური თეორიის ფარგლებში. რომელსაც შეიძლება დაერქვას „ენის ანთროპოლოგიური თეორია“. ენის ანთროპოლოგიური ასპექტის დამუშავება, პირველ ყოვლისა, ენის სოციოლოგიის პრობლემატიკის დამუშავებას გულისხმობს, კერძოდ, ენისა და ენობრივი კოლექტივის ერთიანობის დასაბუთებას.

დასაძლევია სხვა დაბრკოლებაც. სოსიურის თეორია ანალიტიკური ლინგვისტიკაა, ხოლო ჰუმბოლდტი ანალიტიკურ მეთოდს მხოლოდ პროცედურულ ხერხად მიიჩნევს. ენის ფორმა, ჰუმბოლდტის მიხედვით, ენერგიაა; სოსიურისთვის კი უფრო ერგონია, მაგრამ ეს არ უნდა ქმნიდეს წინააღმდეგობას, რადგან არც ერთ შემთხვევაში ენა არ არის წმინდა ფორმა, არამედ შინაარსის ფორმაა, შინაარსი კი, რაშიაც გონითი აქტივობა ვლინდება, მხოლოდ და მხოლოდ ენერგეტული ცნება შეიძლება იყოს. ამდენად, ენერგეტული თეორიის ფარგლებში მოიხსნება ანტინომია: ენერგია — ერგონი. ენის თეორიაში არსებობს ფუნდამენტურ ცნებათა რიგი, რომელთა სწორი ინტერპრეტაცია და მათ შორის კორელაციის დადგენა იმის პირობებს შექმნის, რომ ენათმეცნიერმა თავისი სიტყვა თქვას უადრესად მნიშვნელოვან დისკუსიებში ენისა და აზროვნების შესახებ, რაშიაც ჩართულნი არიან დღეს სხვადასხვა ქვეყნისა და სხვადასხვა დარგის თეორეტიკოსები და ექსპერიმენტატორი-მკვლევარები. ამავე დროს, უნდა აღინიშნოს, რომ ფორმალური ლინგვისტიკიდან მომდინარე ნოკიეროთი თანამედროვე თეორია, რომელიც ამ პრობლემებს ეხება (მათ შორის ნ. ხომსკისა, შდრ. მისი ნაშრომი „ენა და აზროვნება“ [5]) ამ ქმნის ენათმეცნიერისთვის ასეთ პირობებს ამ დიდ დიალოგში მონაწილეობისათვის. ენერგეტული და სტრუქტურული თვალსაზრისების გაერთიანება ვახდინდა ამას შესაძლებელს. ვფიქრობთ, რომ ამ მიზნით გამოდგება ენობრივი სინთეზის პოსტულატი***.

ენა — თ ა ნ ა მ ო ნ ა წ ი ლ ე სა გ ნ ო ბ რ ი ვ ი ც ნ ო ბ ი ე რ ე ბ ი ს ა გ ე ბ ა ს ა და კ უ ლ ტ უ რ ი ს შ ე ქ მ ნ ა შ ი. თუ ამ თეზისის ფაქტობრივი დასაბუთება საკუთრივ ენათმეცნიერების რესურსებით თანამედროვე პირობებში ძნელი განსახორციელებელია, ეს არ უნდა წარმოადგენდეს დაბრკოლებას, ყოველ შემთხვევაში, თეორიისათვის; მეტიც: კურსი სწორედ აქეთვე უნდა იქნეს

*** პირველად იგი გამოიყენა ენობრივი ფორმის ცნების დასადგენად და ფორმა-სუბსტანციის საკითხში ჰუმბოლდტის თვალსაზრისის დასაცავად იმ ხანგრძლივი ფსიქოლოგიური ტრადიციისაგან, რასაც სათავე ჰ. შტაინთალმა დაუდო [8]. მეორედ გამოვიყენეთ ენობრივი ფორმის უნივერსალურ-ფორმალურ სტრუქტურად გაგების (ნ. ხომსკი) საპირისპიროდ [9].

აღებული და ეს არა მხოლოდ იმიტომ, რომ ენის ამ ახალ რაკურსში განხილვა გაზრდიდა თვით ენათმეცნიერის პრესტიჟს, არამედ — პერსპექტივის თვალსაზრისითაც, ვინაიდან ასეთი ორიენტაცია პირობებს შეამზადებს იმ ფენომენების კომპლექსური შესწავლისათვის, რაშიაც უკვე აღუწინავეთ ენის მონაწილეობა (ან მასთან კავშირი) ენათმეცნიერების მომიჯნავე დარგებში. რაც მთავარია, ეს ტენდენცია არა თუ ეწინააღმდეგება, არამედ ასაბუთებს კიდევ თვით ენათმეცნიერული აზრის განვითარებას; თანაც კი არ არღვევს, არამედ განამტკიცებს მის შინაგან მთლიანობასა და კიდევ უფრო ნათელს ხდის საკუთრივ ენობრივი საზომების მომარჯვების საჭიროებას, რადგან: რაც უფრო ღრმად ენათმეცნიერულია პოზიცია, მით უფრო მეტი საშუალება არსებობს პერსპექტივის გაშლისა და იმ ფენომენთა გლობალურად შესასწავლად, რაშიაც ენის კვალი დადასტურდა.

მაგრამ დღევანდელ ეტაპზეც კი ენათმეცნიერს არ მიუღწევია იმ მდგომარეობისათვის, რომ კომპლექსური თანამშრომლობის ფაქტორ კვლევაში იყოს ჩართული. თანამშრომლობის მკაფიო მაგალითი არც დღესა გვაქვს, თუმცა სულ უფრო მეტად გაისმის ხმები ამის აუცილებლობისა. მეტიც: მომიჯნავე დისციპლინებში უკვე აღნიშნავენ ენობრივი ფაქტორის გათვალისწინების საჭიროებას, რაც მთავარია, სათანადო დარგების სწორედ იმანენტური ინტერესებიდან ამოსვლით. ბევრი პრობლემა დგას ფსიქოლოგიაში ენასთან დაკავშირებით, რომ არაფერი ვთქვათ ტრადიციულ „მეტყველების ფსიქოლოგიასა“ და იმ ახალ დარგზე, რასაც „ფსიქოლინგვისტიკა“ ეწოდება (რომელიც ასე სწრაფად ვითარდება); ენის არაენობრივად მოცემულობისა და ფუნქციონირების გამოკვლევამ, ფსიქოლოგთა აღიარებით, შესაძლებელია შუქი მოჰფინოს თვით „არაენობრივს“ ბუნების მთელ რიგ ასპექტებს. მაგრამ ენა თუ არაენობრივად ეძლევა ინდივიდს, ცხადია, ეს იმას არ ნიშნავს, რომ იგი თავისი არსით ინდივიდუალურია; ისიც ცხადია, რომ არაენობრივი ქმედება ბგერის მიღმაც უნდა ვეძიოთ. მაგრამ „ბგერის მიღმა“ არ არის უთუოდ „ენის მიღმა“. ყოველი ბუნებრივი ენა (ქართული, რუსული, ფრანგული) შედგება ბგერათფორმებისა და ენობრივი შინაარსებისაგან; ეს შინაარსები, რომლებსაც ინდივიდი ბავშვობიდან ითვისებს და ვაუცნობიერებლად მიჰყვება, მნიშვნელობებს გარკვეულ ენობრივ კოდექტებში და, ამდენად, მას აქვს სოციალური განზომილება.

თანამედროვე ფილოსოფია მიადგა ენის პრობლემას და ენის ფილოსოფია დღეს იქცა ფილოსოფიის იმ უმნიშვნელოვანეს დარგად, საიდანაც მოვიღოთ როგორც ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის, ისე გნოსეოლოგიისა და თვით ონტოლოგიის პრობლემათა ახლებურად გააზრებას.

ლიტერატურა

1. ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის საკითხები, I—IV, თბილისი, 1977.
2. Philosophische Anthropologie, Neue Anthropologie, B. 7, Hrsg. von H. G. G a d a m e r, Stuttgart, 1973.
3. A. G e h l e n. Der Mensch, Seine Natur und seine Stellung in der Welt, Frankfurt am Mein, 1962.
4. გ. ჰერდერი. „გამოკვლევა ენის წარმოშობის შესახებ“, შესავალი და თარგმანი ლ. რამიშვილისა, „მაცნე“, ფილოსოფიის... სერია, 1973, № 1, 2, 3.
5. Н. Х о м с к и й, Язык и мышление, М., 1972.
6. I. L y o n s. Chomsky, London, 1972.
7. W. v o n H u m b o l d t. Gesammelte Schriften, B. VII Berlin, 1903 (68).
8. გ. რამიშვილი, ჰუმბოლტის ენის თეორიის ზოგი საკითხი, თსუ შრომები, ტ. 73, 1959.
9. Г. В. Р а м и ш в и л и. К вопросу о внутренней форме языка, Бухарест, 1969.

В. В. КОРТАВА

НЕСЦИЕНТИСТСКИЕ АСПЕКТЫ «ЛОГИКО-ФИЛОСОФСКОГО ТРАКТАТА» ЛЮДВИГА ВИТГЕНШТЕЙНА

«Весь смысл книги можно выразить приблизительно в следующих словах: то, что вообще может быть сказано, может быть сказано ясно, а о чем невозможно говорить, о том следует молчать».

ЛЮДВИГ ВИТГЕНШТЕЙН (ИЗ ПРЕДИСЛОВИЯ К «Т»¹)

«Т» Витгенштейна оказал ни с чем не сравнимое влияние на всю философскую литературу трех последних десятилетий, — писал в 1960 году американский исследователь истории философии Т. И. Хилл. — Тот факт, что его автор впоследствии отказался от многих своих основных положений, не помешал этому произведению стать исходным пунктом для других типов философского анализа; поскольку впоследствии Витгенштейн стал ведущей фигурой школы философского анализа обыденного языка, «Т» остается неоценимым источником для уяснения как корней анализа обыденного языка, так и тех моментов, в которых этот анализ отличается от других типов анализа, разработанных на основе идей этой книги»².

«Т» состоит из пронумерованных десятичными числами афоризмов. Система нумерации обуславливает «древообразную» структуру «Т»: так, афоризм 6.422 комментирует афоризм 6.42, тот 6.4, а этот последний — 6. В книге семь таких основных положений. Все остальное является комментарием к ним.

В «Т» можно выделить «онтологию» и «гносеологию» (теорию образов или символизма)³, «философию философии», философию логики, математики, естествознания, добра и, проходящую красной нитью через всю книгу проблему невысказываемости. При их интерпретации следует постоянно иметь в виду афоризм 6.54 (предпоследний): «Мои предложения поясняются тем фактом, что тот, кто меня понял, в конце концов уясняет их бессмысленность, если он поднялся с их помощью на них — выше их (он должен, так сказать, отбросить лестницу, после того, как взберется по ней вверх). Он должен преодолеть эти предложения, лишь тогда он правильно увидит мир»⁴. Именно это обстоятельство имел в виду Бертран Рассел, когда писал во введении к английскому изданию «Т»: «...положения, которые надо высказать, чтобы помочь читателю понять теорию м-ра Витгенштейна, являются такими, которые сама

¹ В тексте вместо названия «Логико-философский трактат» мы будем пользоваться принятым в философской литературе сокращением «Т».

² Т. И. Х и л л. «Современные теории познания», М., 1965, стр. 466.

³ «Ошибочно говорить о какой-либо онтологии в учении Рассела и Витгенштейна. Последние искали надежное логическое начало и обнаружили его, как им показалось, в «логическом атоме». «Логический атом» — элементарное высказывание, которое не может быть распространено за пределы «объектов» и «атомарных фактов». Ведь Витгенштейн несколько раз предупреждал, что расчленение на факты, а фактов на объекты, это лишь логическое требование». В. Гогобершвилли, Попытки преодоления метафизики в современном позитивизме, Тб., 1973 (на груз. яз.). Резюме на русском языке, стр. 108. Подробнее эта тема рассматривается на стр. 42—43.

⁴ Русское издание «Т», М., 1958, стр. 15.

5. „მაცნე“, ფილოსოფიის... სერია, 1978, № 1

эта теория осуждает как бессмысленные. С этой оговоркой мы попытаемся избраться картину мира, которая, по-видимому, предполагается его системой», Мотивы, побудившие Витгенштейна объявить свои предложения лишёнными смысла, мы постараемся выяснить в ходе изложения. А теперь мы коротко изложим суть тех частей «Т», понимание которых необходимо для понимания несциентистских аспектов «Т». Поскольку атрибутом этих аспектов является невысказываемость (по Витгенштейну), то мы сравнительно много места отведем разъяснению этого понятия.

Начнем с логики, так как от нее, трактуемой и как формальное исчисление, и как система формальных закономерностей, которым подчиняется мир, существенно зависит разграничение сфер высказываемого и невысказываемого. Витгенштейн исходит из того, что «разговорный язык есть часть человеческого организма, и он не менее сложен, чем этот организм. Для человека невозможно непосредственно вывести логику языка. Язык переодевает мысли. И притом так, что по внешней форме этой одежды нельзя заключить о форме переодетой мысли, ибо внешняя форма одежды образуется совсем не для того, чтобы обнаруживать форму тела. Молчаливые соглашения для понимания разговорного языка чрезвычайно усложнены» (4.002). В частности, «в повседневном языке чрезвычайно часто бывает, что одно и то же слово обозначают совершенно различными способами, следовательно, принадлежит к различным символам, или что два слова, которые обозначают различными способами, употребляются в предложении на первый взгляд одинаково. Так появляется слово «есть» как связка, как знак равенства и как выражение существования (3.323). Поясним сказанное примером: слово «есть» имеет несколько смыслов: 1. «есть» как знак равенства (« $2+3=5$ » или «человек есть существо, производящее орудия» — homo faber); 2. «есть» как связка, указывающая на наличие свойства или принадлежность к классу, множеству (например, «камень твердый» или «Декарт есть француз»); 3. «есть» как выражение существования («я ем», «бога нет» и т. д.).

Смещение этих значений может привести к такому утверждению: этот стол есть красный, а красное есть последний цвет видимой части спектра, следовательно, этот стол (есть) последний цвет видимой части спектра.

Конечно, допускаемые фактически смещения такого рода не всегда так тривиальны и часто ускользают от непосредственного наблюдения. Но Витгенштейн убежден, что разговорный язык, составляющий основу языка философии, кроме только что указанной, таит в себе много других опасностей и что их надо каким-то способом устранить. Он констатирует: «3.324. Таким образом легко возникают самые фундаментальные заблуждения (которыми полна вся философия)». Далее, «3.325. ...для того, чтобы избежать этих ошибок, мы должны использовать такую символику, которая исключает их, ...т. е. символику, подчиняющуюся логической грамматике — логическому синтаксису. (Логическая символика Фреге и Рассела является таким языком, который, правда, исключает не все ошибки)».

Эта символика должна быть свободна от всех недостатков естественных языков. Синтаксис каждого языка предполагает существование тех единиц, к которым применяются правила синтаксиса. Таковыми единицами как в обычной, так и логической грамматике являются предложения. Структурные единицы языка и такие же единицы мира находятся во взаимно-однозначном соответствии (т. е. изоморфны). Приведем соответствующие параллельные места из первоисточника:

I. «I.1. Мир есть совокупность фактов...»; «2.063. Действительность, взятая в ее совокупности, есть мир»; — «Предложение — образ действительности. Предположение модель действительности, как мы ее себе мыслим»;

II. «2. То, что имеет место, что является фактом, — это существование атомарных фактов». — «4.21. Простейшее предложение, элементарное предложение утверждает существование атомарного факта»;

III. «2.061. Атомарные факты независимы друг от друга»; «5.134. Из одного элементарного предложения не может следовать *никакое* другое»: (Эта независимость является одним из многочисленных допущений Витгенштейна и влечет за собой, как это легко видеть, отрицание причинности. Вслед за Юмом он повторяет: «5.1361. События будущего не могут выводиться из событий настоящего. Вера в причинную связь есть предрассудок»);

IV. «2.03. В атомарном факте объекты связаны друг с другом подобно звеньям цепи». — «4.22. Элементарное предложение есть связь, сцепление имен».

Поскольку теоретико-познавательный статус предложения заключается в том, что оно есть образ, то «4.03. ...предложение высказывает нечто лишь постольку, поскольку оно есть образ» и «4.06. Истинным или ложным предложение может быть только будучи образом действительности».

Здесь необходимо остановиться и рассмотреть внимательно следствия из двух последних, очень похожих на принцип верификации постулатов. Рассмотрим нормативное суждение (известное в истории этики под названием «Золотого правила»): «Поступай со всеми так, как ты желаешь, чтобы с тобой поступали». Образом чего является это предложение и что высказано им? Очевидно, ничего. Нормативные суждения вида «если ты хочешь быть счастливым (или сильным, богатым, выносливым, сообразительным и т. д. и т. п.), то поступай так-то и так-то», можно перевести в предложения «о фактах» (по крайней мере, тут нет принципиальных препятствий к этому), в то время как приведенное выше предложение нельзя перевести в предложение о фактическом положении (т. е. найти его теоретико-познавательное оправдание), не извратив его сущности. То же самое относится ко всем императивам типа «не убий», «не прелюбодействуй» и т. д. и т. п. Очевидно, такое понимание императивов согласуется со взглядом самого Витгенштейна, высказанным во втором «этическом» афоризме: «6.422 ...ясно, что этика не имеет ничего общего с наказанием и вознаграждением в обычном смысле. Поэтому вопрос о последствиях действия должен быть вопросом, не относящимся к делу». Из всего сказанного выше об отсутствии теоретико-познавательного статуса у императивов (этических) не следует, конечно, что Витгенштейн аннулирует этику как таковую. Он просто выносит ее за пределы той области, где может вестись научно значимый разговор.

Вернемся к теории предложений-образов. «4.011. На первый взгляд, по-видимому, предложение, — например, как оно напечатано на бумаге, — не является образом действительности, о которой оно говорит. Но ведь и ноты тоже не кажутся на первый взгляд образом музыки, и наши фонетические знаки (буквы) не кажутся образом нашей устной речи. И все же эти символика даже в обычном смысле слова оказываются образами того, что они изображают. 4.012. Очевидно, предложение формы «aRb» мы воспринимаем как образ. Здесь,

очевидно, знак есть подобие обозначаемого. 4.014. Граммофонная пластинка, музыкальная мысль, партитура, звуковые волны — все это стоит друг к другу в том же внутреннем образном отношении, какое существует между языком и миром. Все они имеют общую логическую структуру. (Как в сказке о двух юношах, их лошадях и их лилиях. Они все в некотором смысле одно и то же.). 4.015. Возможность всех подобий, всей образности нашего способа выражения основана на логике отображения. 4.016. Для того, чтобы понять сущность предложения, вспомним пиктографическое письмо, изображающее факты, которые оно описывает. И из него, не теряя существа отображения, возникло буквенное письмо. 4.022. Предложение показывает свой смысл. Предложение показывает как обстоит дело, если оно истинно. И оно говорит, что дело обстоит так.

Понятие «показывать» в «Т» употребляется в трех смыслах:

I. То, что сказано в предложении, совпадает с тем, что показано, т. е. с внешней структурой предложения. Так, предложение «Коля любит жареную картошку» показывает то, что утверждается этим предложением;

II. То, что показано, не совпадает со сказанным. Это внутренняя структура или логическая форма (по терминологии Витгенштейна) предложения. Внутренняя структура предложения «Коля любит жареную картошку» присуща всем предложениям, в которых утверждается, что объект «а» находится в каком-то отношении к объекту «в» (aRv). Все попытки высказать ее ни к чему не приводят, так как каждое корректно построенное для этой цели предложение имеет ту же структуру, что и первое и т. д. Всякое же предложение, пытающееся ее высказать и не воспроизводящее ее, будет бессмысленным». 4.12. Предложения могут изображать всю действительность, но они не могут изображать то, что они должны иметь общим с действительностью, чтобы быть способными ее изображать, — логическую форму. Для того, чтобы можно было изображать логическую форму, мы должны были бы быть в состоянии поставить себя вместе с предложениями вне логики, т. е. вне мира. 4.121. ...язык не может изображать то, что само выражается в языке». До Витгенштейна философия интересовалась большей частью тем, что есть общего между фактами (действительностью, бытием) и отображающими их образами. Следовательно, она, как логика, включена «в самую идею выразительности языка» (Б. Рассел) и поэтому «невыразима в самом точном смысле этого слова»⁵;

III. Третий смысл этого слова «мистико-онтологический». То, что показывает себя в этом смысле, есть Невыразимое и никакого отношения к образам и предложениям не имеет. В аксиологическом плане оно, по-видимому, превосходит все остальное. «6.522. Есть, конечно, нечто невыразимое. Оно показывает себя; это — мистическое», и о нем ничего нельзя сказать даже с помощью тех псевдо-или бессмысленных предложений, которыми пользуется сам Витгенштейн (подробнее об этом ниже).

Как же решается с этой позиции вопрос познавательного статуса философии? Витгенштейн отвечает на этот вопрос так: «Цель философии — логическое прояснение мыслей. Философия не теория, а деятельность... Философия должна прояснять и строго разграничи-

⁵ Б. Рассел. Введение к «Т», М., 1958, стр. 24.

вать мысли, которые без этого являются как бы туманными и расплывчатыми» (4.112). Понятно, что при таком определении «4.1121. Психология не ближе к философии, чем любая другая естественная наука» и «4.1122. Дарвиновская теория имеет не больше отношения к философии, чем любая другая естественно-научная гипотеза».

Издавна считалось, что философия должна дать людям ответ на вопрос: что такое мир как целое и какое место занимает человек в нем? Но философия, говорит Витгенштейн, ничем не может помочь тем, кто хочет так или иначе решить этот сакраментальный вопрос. Может быть, здесь должна сказать свое слово наука, и вообще, должен же существовать какой-нибудь ответ? Витгенштейн отвечает прямо и недвусмысленно: «6.52. Мы чувствуем, что если бы и существовал ответ на все возможные научные вопросы, проблемы жизни не были бы при этом даже затронуты. Тогда, конечно, больше не остается никаких вопросов; это как раз и есть ответ».

Мы не можем осмысленно говорить о мире в целом. «...Мы могли бы сказать что-либо о мире в целом, только если бы мы могли выбраться из мира, т. е. если бы он перестал быть для нас целым миром. Наш мир может быть ограничен для некоторого высшего существа, которое может обозревать его сверху, но для нас, каким бы конечным он ни был, он не может иметь границ, поскольку вне его ничего нет»⁶. С этим связан вопрос об употреблении общих (по терминологии Витгенштейна — формальных) понятий (являющийся новым решением старой проблемы универсалий). Их употребление без того, чтобы они были связаны каким-нибудь квантором, или иначе, чтобы они не входили составной частью в какое-либо описание (т. е. так, как это обычно делается в философии, особенно в онтологической и эпистемологической ее частях) приводит к бессмысленным предложениям. Так, сказать о мире, что он состоит из фактов, значит ничего не сказать, потому, что в мире нет ничего, кроме фактов. То же самое о языке и предложении. Далее, сказать, что атомарный факт состоит из объектов (или предложение из имен) не значит дать какую-либо содержательную информацию о нем — ведь в атомарном факте (в предложении) нет ничего, кроме объектов (имен).

Правильным применением таких (формальных или общих) понятий было бы такое, которое использовало бы их непокрывающих универсум выражения способом, в качестве части какого-либо оператора, например: «В 1812 году на Бородинском поле имел место факт сражений войск, предводительствуемых Наполеоном и Кутузовым». (общая формула правильного применения: «существует факт такой, что... «или для всех фактов истинно, что...» ($\exists xA$) или «в исчислении высказываний из каждой пары высказываний одно следует из другого» (парадокс материальной импликации) ($\forall xA$)).

Подведем итог: мы не можем мыслить мир в целом так, как мы мыслим себе что-либо, находящееся в нем. Но «то, чего мы не можем мыслить, того мы мыслить не можем; мы, следовательно, не можем и сказать того, чего мы не можем мыслить» (5.61).

«Мысль изреченная есть ложь». Ф. Тютчев⁷

Традиционная философия (по номенклатуре представителей «Венского кружка», личных и научных контактов с которыми, к слову сказать, Витгенштейн не имел, хотя и жил в Вене именно в период

⁶ Б. Рассел. «Т», стр. 21.

⁷ Ф. Тютчев. Полное собрание сочинений, М., 1913, стр. 125.

«акме» этой группы и единогласно признавался духовным отцом направления) видела проблему сущего в ней самой и исходила из убеждения, что познанное должно быть и «сообщаемым» (даже тогда, когда речь идет о непознаваемости сущего).

Идея о том, что познанное может и не поддаваться «корректному языковому выражению, что могут существовать проблемы «лингвального» сущего, была ей чужда. Исключение составляли мистики и Гюргий со своей III теоремой, утверждающей, что если бы мы и могли познать сущее, то все равно не смогли бы передать свое знание другому, «обобществить» его. Но «в XX веке разговор о решающей роли языка не является чем-то странным. Для Витгенштейна, например, тот факт, что мир есть мой мир, проявляется в том, что границы языка означают границы моего мира; он усмотрел в этом опору для солипсизма. Хайдеггер, исходя из «всемогущества» языка, желает выйти за пределы мира. Для Витгенштейна язык рационален и вне его ничего нельзя сказать, так как оно не может быть мыслимо, для Хайдеггера же именно невыразимость и молчание образуют ступень высшего знания. Если вспомнить о мистицизме Витгенштейна, то можно увидеть и своего рода согласие между ними; но Витгенштейн отказывался от исследования органической связи мистического и научного миров»⁸.

В чем же заключается упомянутый только что мистицизм Витгенштейна? Не только в том, что он признает «нечто невыразимое, которое показывает себя». Говоря о мире в целом, он пришел к выводу, что «то, чего мы не можем мыслить, того мы мыслить не можем; мы, следовательно, не можем и сказать того, чего мы не можем мыслить» (5.61). За этим трудновыговариваемым афоризмом начинается новая ветвь мыслей: «5.62. Это замечание дает нам ключ к решению вопроса о том, в какой мере солипсизм является истиной. То, что в действительности под разумом евасет солипсизм, вполне правильно, только это не может быть сказано, а лишь показывает себя. Тот факт, что мир есть мой мир, проявляется в том, что границы языка (единственного языка, который понимаю я) означают границы моего мира. 5.681. Мир и жизнь едины»⁹. 5.6. Я есть мой мир (микрокосм)».

Солипсизм Витгенштейна можно назвать лингвальным (языковым). Разъясним, что мы имеем в виду. Сама постановка вопроса кажется очень странной. Витгенштейну было, наверно, известно письмо одной англичанки (логика по профессии) к Расселу, в котором она писала, что является солипсисткой и выражал удивление по поводу отсутствия других солипсистов¹⁰. Очевидно, здесь подразумевается не тот солипсизм, который в своей неэксплицитированной форме утверждает: «Я есть вся действительность. Кроме этого ничего нет»¹¹. Солипсизм Витгенштейна скорее говорит: «Язык есть вся действительность; мы не можем даже сказать, существует ли что-нибудь, не поддающееся выражению в языке». У человека есть, так сказать, трансцендентальная потребность сказать хоть шару слов о мире в целом и своем месте в нем. Для этого он пользуется языком, который далек

⁸ «Буржуазная философия XX века» (на груз. яз.), Тб., 1970, стр. 538.

⁹ Сравни: «Но в сущности мы в гораздо большей степени составляем с миром одно, чем это обыкновенно думают: внутреннее существо мира — это наша воля; явление мира — это наше представление... понимание неразрушимости нашего существа совпадает с отождествлением макрокосма и микрокосма». А. Шопенгауэр. Мир как воля и представление. Дополнения к IV Книге. М., 1910, стр. 501.

¹⁰ E. M. Anscombe. «An Introduction to Wittgenstein's Tractatus», London, 1959, p. 168.

¹¹ Б. Рассел. «Человеческое познание, его сферы и границы», М., 1957, стр. 208.

от совершенства и все те псевдопредложения, используемые им для передачи своего мироощущения, неизбежно носят отпечаток его личности и индивидуальной истории. Поэтому, в отличие от языка науки, свой язык полностью понимает только он, и мир, о котором он говорит на своем языке, является его миром.

Можно дать еще одну формулировку витгенштейновского солипсизма: «существует только мир». В самом деле, — спрашивает он, — где в мире «5.633. можно заметить метафизический субъект? Вы говорите, что здесь дело обстоит точно так же, как с глазом в поле зрения. Но в действительности вы сами не видите глаза. И не из чего в поле зрения заключить, что оно видится глазом. 5.64. Здесь видно, что строго проведенный солипсизм совпадает с чистым реализмом. Я солипсизма сокращается до непротяженной точки, и остается соотношенная с ним реальность. 5.641. Следовательно, действительно имеет смысл, в котором в философии можно не психологически говорить о Я. Я выступает в философии благодаря тому, что «мир есть мой мир». Философское Я есть не человек, человеческое тело или человеческая душа, о которой говорится в психологии, но метафизический субъект, граница — а не часть мира».

«Метафизический» не следует понимать здесь как «принадлежащий к другому миру», — здесь нет постулирования какого-нибудь умопостигаемого мира. И тем не менее он (т. е. «метафизический субъект») не является частью мира (как, например, верхняя или нижняя граница математического интервала не принадлежат к этому интервалу), не включен (в отличие от человеческих тела или души) в причинно-следственную связь явлений. Отсюда следует, что и сам метафизический субъект в свою очередь не вносит каких-либо изменений в наш опыт. Такое понимание «метафизического субъекта» играет важную роль в собственно этических воззрениях Витгенштейна, которые, как и многое из того, о чем он говорит, изложены очень сжато в конце «Т». И прежде, чем перейти к последней части нашей работы, мы отметим еще два момента, которые затрудняют, по недосказанной мысли Витгенштейна, если только не делают невозможным, обсуждение этических проблем.

1) Вспомним, что Витгенштейн сравнил предложение с иероглифическим письмом, изображающим «факты, которые оно описывает (4.016)».

«4.021. Предложение есть образ действительности, потому что я знаю представленное им положение вещей, если я понимаю данное предложение. И я понимаю данное предложение без того, чтобы мне был объяснен его смысл», т. е. смысл правильно построенного предложения нормальным и обладающим достаточным количеством информации сознанием схватывается как бы непосредственно.

Иначе обстоит дело с предложениями философии. Здесь мы вынуждены постоянно прибегать к толкованию смыслов (между восприятием и пониманием вклинивается промежуточный процесс — это в равной мере относится и к предложениям этики).

2) «3.24. ...Тот факт, что элемент предложения обозначает комплекс, можно видеть из неопределенности в предложениях, в которые оно входит. Мы знаем, что этим предложением еще не все определено (ведь обозначение общности содержит некоторый первообраз...) 3.25. Имеется один и только один полный анализ предложения».

Философские суждения (т. е. их смысл) не определены полностью. Они содержат комплексы, которые нельзя приемлемым для всех способом разложить на простые компоненты. Так, комплексами являются

понятия «добродетель—порок», «благородство—низость», «мышление», «интуиция» (будь то научная или художественная), «справедливость» и все выражения, содержащие их, например, «благородство касты господ», «воинствующая добродетель», «возвышенное и прекрасное» и т. д. В свою очередь предложения, что-то утверждающие о них, образно выражаясь, страдают неопределенностью. И отделаться от этой неопределенности можно только посредством процесса «прояснения», по окончании которого мы должны избавиться от соблазна задавать философские вопросы (мы как бы «отбрасываем лестницу», соединяющую с почвой, которая питает в нас философскую любознательность; см. афоризм 6.54.).

В заключение заметим, что приведенные выше доводы отнюдь не означают игнорирования этических или эстетических проблем самих по себе. Наоборот, в системе «Т», как и в системе Канта (кстати, сходство между ними гораздо более глубокое, чем это может показаться на первый взгляд¹²) налицо примат этического («практического» разума) над интеллектуальным («чистым разумом»). Разница в том, что Кант вынес этику за пределы чувственного мира в мир умопостигаемый, о котором можно говорить что угодно и сколько угодно, а Витгенштейн вынес этику за пределы идеального языка в мир мистического, о котором вообще невозможно говорить.

«Как бы сухо и научно ни выглядела его точка зрения, она требует какого-то мистического проникновения в реальность».
 МОРИС КОРНФОРТ¹³

Заключительные афоризмы «Т», трактующие этико-теологическую проблематику, можно условно назвать афоризмами «мистического цикла». Этот цикл начинается так: «6.4. Все предложения равноценны». Поясняющие афоризмы: «6.41. Смысл мира должен лежать вне его. В мире все есть, как оно есть, и все происходит так, как происходит. В нем нет никакой ценности, а если бы она там и была, то она не имела бы никакой ценности. Если есть ценность, имеющая ценность, то она должна лежать вне всего происходящего и вне Такого (So-Sein). Ибо все происходящее и все Такое — случайно. То, что делает это не случайным, не может находиться в мире, ибо в противном случае оно снова было бы случайным. Оно должно находиться вне мира. 6.42. Поэтому не может быть никаких предложений этики. Предложения не могут выражать ничего высшего. 6.421. Ясно, что этика не может быть высказана. Этика трансцендентальна. (Этика и эстетика едины)».

«Все предложения равноценны» — это очень удачное выражение радикального неприятия мира явлений. Если все предложения равноценны, то теоремы Спинозы о могуществе разума и реклама зубной пасты равны по цене, так как и то и другое случайно без наличия какой-либо трансцендентной мотивированности. Но глагол «делать» в поясняющем афоризме употреблен отнюдь не в сослагательном наклонении, и, по-видимому, предполагается существование чего-то по ту сторону явлений, скорее всего мистического, которое не поддает-

¹² Характеристика системы «Т» как «трансцендентального лингвализма» (с соответствующими весьма убедительными доводами) содержится в работе W. Stegmüller-a «Main Currents in Contemporary German, British and American Philosophy», Dordrecht, 1969, ch. IX, p. 394—423.

¹³ М. Корнфорт. «Наука против идеализма», М., 1957, стр. 175.

ся выражено в языке, но может быть каким-то образом указан путь к этому мистическому. Этим объясняется соседство двух предложений, из которых (в афоризме 6.421) одно утверждает, что этика не может быть высказана, а второе — что она трансцендентальна и образует единое целое с эстетикой. Если отвлечься от постулированной невысказываемости (Витгенштейн, конечно, отлично понимает, что такое отвлечение есть небходимое условие понимания читателем позитивной части его доктрины), то его мысль можно истолковать следующим образом; он пишет о логике: «6.13. Логика не теория, а отражение мира. Логика трансцендентальна», т. е. мы смотрим на мир как бы через сетку; этой сеткой является логика. Аналогично, мы смотрим на самих себя и друг на друга через сетку, которую образует этика. Здесь, как это легко понять, речь идет не о врожденности этических и логических категорий, но о том, что логика и этика являются элементами, которые мы привносим в опыт из себя, что они конструируют опыт, будь то опыт физический или нравственный.

Можно эту мысль выразить и так: «добро» и «зло» конструируют наш опыт. Они предполагаются как при оценках действий, так и при действиях (точнее, предпосланы, предшествуют им, придают им смысл). Что касается единства эстетики и этики, то трудно представить себе какое-нибудь другое толкование, чем следующее: все нравственное прекрасно, и все прекрасное нравственно.

Продолжим следование за первоисточником. «6.422. Первой мыслью при установлении этического закона формы «ты должен...» является: «а что, если я не сделаю?». Но ясно, что этика не имеет ничего общего с наказанием и вознаграждением в обычном смысле. Поэтому данный вопрос о последствиях должен быть вопросом, не относящимся к делу¹⁴. По крайней мере эти последствия не должны быть событиями, ибо нечто в этой постановке вопроса должно быть правильным. Должно иметься некоторого рода этическое наказание и этическое вознаграждение, но они должны лежать в самом действии. (И ясно также, что вознаграждение должно быть чем-то приятным, а наказание — чем-то неприятным)».

Система «Т», как и Критическая философия, стоит за автономность этики и вслед за ней признает, что нравственный закон — это не контракт между требованием нравственности и человеком, а безусловное обязательство, взятое на себя последним. «Т» признает также и наличие «изначального зла в природе человека». Звучащий несколько цинически вопрос «а что, если я не сделаю», исходит, наверно, от него. Но вряд ли молодой Витгенштейн согласился бы с тем, что нравственный закон не должен находить опору в нашей природе, в наших склонностях.

«6.423. Нельзя говорить о воле, как о носителе этического. Воля как феномен интересует только психологию». Человек направляет свою

¹⁴ См. А. Шопенгауэр: «Требовать же, как это часто делают, бессмертия индивидуального сознания для того, чтобы связать с ним потустороннюю награду или кару, — это значит только рассчитывать на соединимость добродетели и эгоизма. Но эгоизм и добродетель никогда не подадут друг другу руки: они составляют полную противоположность. Зато глубокую основу имеет под собою непосредственное убеждение, какое рождается у нас при созерцании благородных подвигов, — убеждение, что никогда не иссякнет и не обратится в ничто тот дух любви, который побуждает одного шадить своих врагов, другого — с опасностью для жизни заступаться за человека, никогда им раньше не выданного». Дополнения к IV Книге произведения «Мир как воля и представление», стр. 508.

волю. Прежде чем воля заставит человека что-то предпринять, импульс проходит через цензуру разума. Это предполагает существование «противоволи». Разум и есть эта «противоволя». Этический закон ставит вопрос: исполнил ли человек свой долг? Ответом может быть только «да» или «нет» («что сверх этого, то от лукавого»). А вопросом — «почему?» — тем, что человек по каким-либо причинам не смог противостоять своей воле, занимается психология, не имеющая к собственно этическим ценностям никакого отношения.

«6.43. Если добрая и злая воля изменяет мир, то она может изменить только границу мира, а не факты, не то, что может выражаться в языке. Короче говоря, при этом условии мир должен вообще стать совсем другим. Он должен, так сказать, уменьшаться или возрастать как целое. Мир счастливого совершенно другой, чем мир несчастного¹⁵. 6.431. Так же как при смерти мир не изменяется, но прекращается¹⁶. 6.4311. Смерть — не событие жизни, смерть не переживается. Если под вечностью понимают не бесконечную временную длительность, а безвременность, то вечно живет тот, кто живет в настоящем. Наша жизнь так же бесконечна, как наше поле зрения безгранично¹⁷. 6.4312. Временное бессмертие человеческой души, означавшее, следовательно, ее вечную жизнь даже после смерти, не только ничем не гарантировано, но прежде всего это предположение не выполняется даже того, чего с его помощью всегда хотели достичь. Решается ли какая-либо загадка тем, что я вечно продолжаю жить? Не является ли поэтому эта вечная жизнь такой же загадочной, как и настоящая?»¹⁸. Решение загадки жизни в пространстве и времени лежит вне пространства и времени. (Здесь должны решаться не естественно-научные проблемы)¹⁹.

Эти афоризмы означают, что мир не может стать иным, измениться к худшему или лучшему. «6.373. Мир не зависит от моей воли». Та или иная модальность этической оценки мира является проекцией внутреннего мира человека на мир внешний. Центр тяжести отодвигается к границе мира, к субъекту. «Царство божие внутри нас» (равно как и царство дьявола), и в зависимости от того, кто (или что) господствует в нем, мир «возрастает или уменьшается как целое».

¹⁵ «Мы припоминаем здесь, что лучший человек — тот, что делает наименьшую разницу между собою и другими, не видит в них абсолютно **не-я**, — между тем как для дурно го человека эта разница велика, даже огромна. К сказанному прибавьте его же (Шопенгауэра) определение оптимизма как «шутки дурного тона» (стр. 524, цит. соч.).

¹⁶ «Ужасы смерти главным образом образуются на той иллюзии, что с **нею я** исчезает, а мир остается. На самом же деле верно скорее обратное: исчезает мир, а сокровенное я, носитель и создатель того субъекта, в чьем представлении мир только и имеет свое существование, остается». (Шопенгауэр, цит. соч., стр. 517).

¹⁷ «Существует **о д н о н а с т о я щ е е**, и оно существует постоянно, ибо оно представляет собой единственную форму действительного бытия... и наслаждение, которое доставляют нам жанровые картины, основывается преимущественно на том, что они задерживают, фиксируют мимолетные сцены жизни. Смутное сознание высказанной здесь истины привело к учению о метемпсихозе». (Шопенгауэр, цит. соч., стр. 494—495; 481—482).

¹⁸ А. Шопенгауэр: «Требовать бессмертия индивидуальности, это, собственно говоря, все равно, что желать бесконечного повторения одной и той же ошибки» (цит. соч., стр. 507).

¹⁹ А. Шопенгауэр: «...здесь мы сравниваем несоизмеримые величины, поскольку данная проблема переносит нас в такую область, которая упраздняет время и все-таки употребляет временные определения: следовательно, приписывать субъекту эти определения или отказывать ему в них — одинаково неверно. Другими словами: эта проблема трансцендентна. В этом смысле смерть остается тайной». (цит. соч., стр. 509).

«6.432. Как есть мир — для высшего безразлично. Бог не проявляется в мире. 6.432. Все факты принадлежат к задаче, а не к решению». Витгенштейн укоряет бога в равнодушии к миру и указывает, что в жизни не бывает таких фактов, которые могли бы разрешить проблему жизни (здесь, скорее всего, подводится итог определенному этапу в жизни самого философа, написавшего большую часть своего «Т» в окопах во время первой мировой войны), ключевых событий, часто встречающихся в художественной и религиозной литературе, которые могут указать человеку на смысл его существования. «6.521. Решение проблемы жизни состоит в исчезновении этой проблемы. (Не это ли причина того, что люди, которым после долгих сомнений стал ясным смысл жизни, все же не могут сказать, в чем этот смысл состоит)».

Вопрос о смысле жизни есть, следовательно, вопрос, на который мы не можем ответить. «6.51. ...потому, что сомнение может существовать только там, где существует вопрос, вопрос — только там, где существует ответ, а ответ только там, где что-нибудь может быть сказано... 6.53. Правильным методом философии был бы следующий: не говорить ничего, кроме того, что может быть сказано, — следовательно, кроме предложений естествознания, т. е. того, что не имеет ничего общего с философией, — и затем всегда, когда кто-нибудь захочет сказать нечто метафизическое, показать ему, что он не дал никакого значения некоторым знакам в своих предложениях. Этот метод был бы неудовлетворительным для нашего собеседника — он не чувствовал бы, что мы учим его философии, но все же это был бы единственный правильный метод».

Относительно этого метода Бертран Рассел во введении к английскому изданию «Т» (интересная деталь: рукопись «Т» была готова к 1918 году, но «Т» был опубликован лишь в 1921 году в «Annalen der Naturphilosophie», Витгенштейн не опубликовал его до тех пор, пока не закончил обсуждение спорных вопросов с (Расселом) сказал следующее: «Верно, что человека, который применил бы этот метод обсуждения, может постигнуть судьба Сократа, но мы не должны поддаваться страху, если это единственный правильный метод. Не это заставляет колебаться в принятии позиции м-ра Витгенштейна, несмотря на весьма сильные доводы, которые он приводит в его поддержку. Колыхание вызывает то, что в конце концов м-р Витгенштейн сказал довольно много о том, что не может быть сказано, позволяя тем самым скептическому читателю предполагать, что существует какая-то лазейка через иерархию языков или какой-нибудь другой выход. Весь предмет этики, например, м-р Витгенштейн помещает в невыразимую мистическую область. Тем не менее, он способен выражать свои этические взгляды. Он возразил бы на это, что то, что он называет мистическим, может быть показано, хотя и не может быть сказано. Может быть, это возражение и правильно, но лично я признаюсь, что оно оставляет у меня некоторое чувство интеллектуальной неудовлетворенности»²⁹.

Логические аспекты «Т», меньше других пострадавшие от бича невысказываемости, которых мы совсем не коснулись, не остались без последствий и оказали благотворное влияние на дальнейшее развитие логического анализа символических языков. Но они не нашли в собственно философской части работы достойного применения. За наукой отрицается всякое мировоззренческое значение, и все мало-

²⁹ Б. Рассел. Введение к «Т», стр. 25.

мальски важные вопросы человеческой практики переносятся в невыразимую мистическую область, откуда, в принципе, можно получать какие угодно откровения. При таком сочетании неоднородных и неравноценных элементов напрашивается высказанная В. И. Лениным мысль: «**Ни одному** из этих профессоров, способных давать самые ценные труды в специальных областях ...**нельзя верить ни в едином слове**, раз речь заходит о философии. Почему? По той же причине, по которой **ни одному** профессору политической экономии, способному давать самые ценные работы в области фактических, специальных исследований, **нельзя верить ни в одном слове**, раз речь заходит об общей теории политической экономии. Ибо последняя такая же партийная наука в современном обществе, как и гносеология. В общем и целом профессора экономисты не что иное, как ученые приказчики класса капиталистов, а профессора философии — ученые приказчики теологов»²¹. Сказанное следует иметь в виду и при рассмотрении творчества логических позитивистов, создавших много ценных работ именно в специальных областях.

Английский критик позднего творения Витгенштейна — эмпирической философии, Э. Геллнер усмотрел разницу между системами «Т» и логического позитивизма в том, что последняя более ясна, менее драматична и менее афористична и что в ней нет этого «мрачного учения о невыразимости»²².

Откуда же берут свое начало указанные свойства доктрины молодого Витгенштейна? Одна из самых преданных учеников философа, автор основательного исследования о «Т», Анскомб говорит о том сильном впечатлении, которое произвело на Витгенштейна «Мир как воля и предстательство». Можно привести более подробно свидетельства, доказывающие связь «Т» с этим произведением, чем это сделано в настоящей статье. Но не следует забывать, что за Шопенгауэром, кроме Канта и Платона, стоит индийский мир, один из великих представителей которого выдвигал перед своими учениками альтернативу: «или обильный поучениями разговор, или священное молчание»²³. Среди его поучений есть и призыв: «Ученики! Не думайте так, как думают другие: мир вечен, или мир не вечен, мир конечен или мир бесконечен... а думайте лучше, ученики, так: «мир есть страдание». Думайте и так: «таково происхождение страдания, или так: «таково уничтожение страдания» и еще думайте так: «таков путь к уничтожению страдания»²⁴.

В «Логико-философском трактате» мы не найдем слова «страдание». И вряд ли оно встретится в других, посмертно опубликованных его произведениях. Но ученик не обязан повторять слов учителя. Он обязан следовать им (здесь трудно обойтись без ссылок на биографию мыслителя).

Вопрос об удельном весе каждого из упомянутых элементов в системе «Т» легче решить в контексте позднего учения философа, в котором «несциентистские» аспекты явно преобладают.

Думается, что такой подход позволит дать более или менее исчерпывающий ответ также и на вопрос о научном и социальном значении творчества Людвиг Витгенштейна.

²¹ В. И. Ленин. «Материализм и эмпириокритицизм», М., 1939, стр. 232.

²² Э. Геллнер. «Слова и вещи», М., 1962, стр. 105.

²³ Бхикку Ньянатилоку. «Слово Будды», М., 1908, стр. 82.

²⁴ Г. Ольденберг. «Будда, его жизнь, учение и община», М., 1898, стр. 235—236. Там же: «... То, что я познал и не возвестил вам, гораздо больше того, что я познал и возвестил вам. Почему же я не возвестил этого?», стр. 191.

ოთარ ჯიშვი

კულტურის ისტორიის სტრუქტურალისტური გაზიარების კრიტიკა

კულტურა არ არის სტრუქტურალისტური მეთოდოლოგიისა და თეორიის გამოყენების მხოლოდ ერთ-ერთი სფერო: სტრუქტურალიზმი ხშირად დაკავშირებული კულტურის პრობლემებთან. ეს კავშირი თავიდანვე ახლავს აზროვნების ამ მმართველბას: სტრუქტურალიზმის სათავეებს, მართალია, სხვადასხვა მეცნიერებაში ხედავენ, მათ შორის საზუნების-მეტყველო მეცნიერებებშიც, მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ მისი წარმოშობა უწინარეს ყოვლისა კულტურის ფენომენების შესწავლის ამოცანებს უკავშირდება, ყველაზე მეტად კი იგი ლინგვისტიკისგან არის დავალებული. თანამედროვე სტრუქტურალიზმის მამათავარს — კლოდ ლევი-სტროსს ლინგვისტიკა მიაჩნია ერთადერთ ჰუმანიტარულ დისციპლინად, რომელმაც ნამდვილი მეცნიერების სტატუსი დაიმკვიდრა. თვით ლევის-სტროსისთვისაც კვლევის ობიექტი კულტურაა, სახელდობრ, ე. წ. „პრიმიტიული საზოგადოებების“ კულტურა, მათი აზროვნება, მითოლოგია.

კულტურის უპირატესი მნიშვნელობა სტრუქტურალისტური მოძრაობისათვის შემთხვევითი არ უნდა იყოს. სტრუქტურის ცნების გამოყენებას საზოგადოების შესწავლისათვის მტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს, ვიდრე ეს მას აქვს ბუნებისმეტყველებისათვის. სოციალურ მოვლენებს შორის მიმართებების შესწავლა შეუძლებელია საზოგადოებრივი მთლიანობის გათვალისწინების, ამ მთლიანობის ფენების სტრუქტურული იერარქიის დადგენის გარეშე. მაგრამ სტრუქტურალისტური კონცეფციის იმ ფორმისათვის, რომელიც დღეს არის გავრცელებული, კულტურა კვლევის უპირატესი სფერო კი არ არის მხოლოდ, არამედ ის მისი სახსნიჭი ქვეც არის, — სწორედ კულტურის მიმართ ხლიან სადავოდ სტრუქტურული მეთოდოლოგიის ვარგისიანობას, ან, ყოველ შემთხვევაში, ცდილობენ გარკვეული ფარგლები მიუჩინონ მას. განსაკუთრებით ცხარე დავის საგანი გახდა ის, თუ რამდენად ადეკვატური საშუალებაა სტრუქტურული ანალიზი კულტურის ისეთი რთული ფორმის შესასწავლად, როგორცაა ხელოვნება.

სტრუქტურალიზმი, რომელიც კულტურის ანალიზს იხსნავს მიხნად, თვითონ არის კულტურის ფენომენი. ამასთან, რამდენადც სტრუქტურალიზმს აქვს იმის პრეტენზია, რომ ის შესწავლის კულტურის სპეციფიკას, მის „ენტელენიას“ და არა მის გარედან მოსულ შინაარსს, კულტურის სტრუქტურული შესწავლა კულტურის თვითშემცნების პროცესია და მისი წარმოშობაც სიმპტომურია: იგი ყალიბდება და პოპულარობას იძენს მაშინ, როცა კულტურის სფეროში ძლიერდება თვითრედუქციისხისადმი მისწრაფება, როდესაც ხელოვნება შეგანებულად უსვამს ხაზს დისტანციას, თავის „ხელოვნურობას“ (მაგ., ბრეტტის თეატრი). სტრუქტურალისტური ლიტერატურათმცოდნეობა „ახალი რომანის“ ნაკადთან არის დაკავშირებული, „ახალი რომანისა“, რომელიც ხშირად წარმოადგენს რომანს რომანის შესახებ (იგივე ტენდენცია შეიმჩნევა თანამედროვე დასავლეთის თეატრშიც)². მაგრამ კულტურის რამდენად სრულ შემეცნებას წარმოადგენს მისი სტრუქტურული შემეცნება, რომელიც, როგორც წესი, ფორმალურ ანალიზს არ სცილდება?

კულტურის სფერო მეორე სიძნელესაც უქმნის სტრუქტურალიზმს. კულტურა და ისტორია განუყოფლად არიან ერთმანეთთან დაკავშირებულნი. სტრუქტურალიზმი კი, პირველ

¹ J. Piaget. Le structuralisme, P., 1968.
² შემთხვევითი არ არის, რომ სტრუქტურალისტი ლ. გოლდმანი „ახალი რომანის“ სოციოლოგიის შესახებ გამოკვლევის ავტორია. — „ახალი რომანთან“ სტრუქტურალიზმის კავშირის შესახებ იხ. გ. ბუაჩიძე, მიმულ ფუტო სიტყვებსა და საგნებს შორის, „მიმოხილველი“, 6—9, 1972, გვ. 209—211.

ხანებში მაინც, ანტიისტორიზმის პოზიციებზე იდგა; დღესაც ძლიერია მასში ეს ტენდენცია, სტრუქტურალიზმის წინაშე დღესაც მწვავედ დგას სტრუქტურისა და ისტორიის, სინქრონიზა და დიაქრონიის, ფუნქციისა და გენეზისის ურთიერთობის პრობლემა, თუმცა არის გენეტიკური სტრუქტურალიზმი, ტრანსფორმაციული სტრუქტურალიზმის შექმნის ცდები.

როგორც არ უნდა იყოს კულტურისა და მისი ისტორიის სტრუქტურალისტური ინტერპრეტაციის საბოლოო შეფასება, წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ მისი კრიტიკული ანალიზი ინტერესს მოკლებული არ იქნება: ჩვენს ფილოსოფიურ ლიტერატურაში კულტურა ერთ-ერთ ნაკლებად დამუშავებული სფეროთაგანია. ამასთან სწორედ კულტურის სპეციფიკის, მისი როგორც სოციალური ფენომენის არსისა და სტრუქტურის პრობლემა იქცევა ნაკლებად ყურადღებას. ცხადია, მხოლოდ სტრუქტურალისტური კონცეფციის კრიტიკა (თუ იგი, ძირითადად, მიუღებელი აღმოჩნდა) არ იქნება საკმარისი კულტურის ფილოსოფიური პრობლემების გადასაწყვეტად მარქსიზმის პოზიციებიდან, მაგრამ მას უშეძველად ექნება მნიშვნელობა გადასაწყვეტი პრობლემების ჩამოყალიბებისათვის.

წინამდებარე შრომა არ ატარებს ფილოსოფიურ-ისტორიულ ხასიათს: მისი მიზანი არ არის კულტურის შესახებ სტრუქტურალისტების ძირითადი წარმომადგენლების შეხედულებების განხილვა. შრომა, რომელიც ასეთ მიზანს დაიხაზავდა, გვერდს ვერ აუვლიდა, ლევი-სტროსისა და ფუკოს გარდა, ისეთ სახელებსაც, როგორცაა: ლუსიენ გოლდმანი და როლანდ ბარტი. ჩვენი ამოცანა იმის გარკვევაა, თუ რა შესაძლებლობას შეიცავს სტრუქტურალიზმის ძირითადი იდეები კულტურის ისტორიის ინტერპრეტაციისათვის. ამის გამო შრომაში ყურადღება გამახვილებულია ერნსტ კასირერზე, რომელსაც ეკუთვნის კულტურის ფენომენების სტრუქტურალისტური ინტერპრეტაციის პირველი სისტემური ცდა; კოლდ ლევი-სტროსზე — თანამედროვე სტრუქტურალიზმის ამ მამამთავარზე — და მიშელ ფუკოზე, რომლის სახელთანაც არის პირველ რიგში დაკავშირებული კულტურის სტრუქტურების თეორია.

კულტურის შინაარსი და ფორმა (ერნსტ კასირერი). კასირერმა ერთ-ერთმა პირველთაგან მიუთითა სტრუქტურული ლინგვისტიკის ზოგადმეცნიერულ მნიშვნელობაზე³. ეს არც არის გასაკვირი: თვითონ მისი მეცნიერული ინტერესები სწორედ იქითკენ იყო მიმართული, რომ კულტურა გაგებული ყოფილიყო როგორც გარკვეული ენა, დადგენილი ყოფილიყო ამ ენის სტრუქტურა. ამასთან კასირერი ცდილობდა კულტურის შესახებ მეცნიერებანი დაეახლოვებინა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებებთან; დაეძლია ის მეთოდოლოგიური დუალიზმი, რომელიც ნეოკანტიანელთა ფრაბურგის სკოლისათვის იყო დამახასიათებელი, მაგრამ ისე რომ უგულვებელყოფილი არ ყოფილიყო კულტურის თავისებურებაც. კულტურისადმი ამგვარი მიდგომის პირველ მოწინააღმდეგე კასირერი აღნიშნავს თავის „სიმბოლური ფორმების ფილოსოფიაში“ (1923 წ.), ჯერ კიდევ მისი „სუბსტანციის ცნება და ფუნქციის ცნება“ (1910 წ.) შეიცავდა. „ბუნებისმეტყველების „ინდივიდი“, — ნათქვამია ამ უკანასკნელში, — არ მოიცავს და არ ამოსწურავს არც ინდივიდებს, რომელთაც ესთეტიკა განიხილავს, არც ეთიკურ პიროვნებებს, რომლებიც ისტორიის სუბიექტებს წარმოადგენენ. ბუნებისმეტყველების მეორე თავისებურება ხომ ცალსახად განსაზღვრული მნიშვნელობისა და სიდიდებების მითითებითაა აღმოჩენაში მდგომარეობს; ხოლო ის თავისებურება, ის განსაკუთრებული მნიშვნელობა, რასაც საგანი იძენს ესთეტიკური განხილვისა და ეთიკური განსჯის დროს, ბუნებისმეტყველების მხედველობის არის გარეთ ძეგს სავსებით. მაგრამ მსჯელობის სხვადასხვა მეთოდების ეს გამიჯვნა სრულიადაც ქმნის მათ შორის დუალისტურ წინააღმდეგობას. საბუნებისმეტ-

³ E. Morot-Sir. La pensée française d'aujourd'hui. P., 1971, p. 96.

⁴ ე. კასირერი, სტრუქტურალიზმი თანამედროვე ლინგვისტიკაში, „მომომხილველი“, 4—5, 1968.

ყველო ცნება არ უარყოფს და არ სპობს ეთიკისა და ესთეტიკის ობიექტს, თუმცა კი მას არ შეუძლია თავისი საშუალებებით აავოს ის... განხილვის სხვა ხერხები არ ეწინააღმდეგებიან, არამედ ლოგიკურად ავსებენ მას⁵. „სიმბოლური ფორმების ფილოსოფიაში“ კი კასირერი წერდა, რომ ის სულ უფრო მიდიოდა იმ დასკვნამდე, რომ შემეცნების თეორიას შემდგომი განვითარება სჭირდებოდა, რათა გონით მეცნიერებათა დაფუძნება გამხდარიყო შესაძლებელი. ამ მიზნით კი აუცილებელი იყო „გაგების“ სხვადასხვა ფორმების გამოკვლევა⁶. სწორედ ამ ამოცანის გადაწყვეტის ცდებს წარმოადგენენ კასირერის გამოკვლევები სიმბოლური ფორმების შესახებ, ნარკვევები ადამიანისა და კულტურის მეცნიერებათა ლოგიკის შესახებ.

XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან დაწყებული, ბურჟუაზიული კულტურის ფილოსოფია მიზნად იმას ისახავს, რომ ჰეგელისეულ ისტორიის ფილოსოფიას გაემიჯნოს. ჰეგელისათვის გონის ფორმები განვითარების მკაცრ რიტმს ემორჩილებიან. ამიტომ ჰეგელთან გონის ცალკეული ფორმები დამოუკიდებელ მნიშვნელობას კარგავდნენ. კასირერი, ისევე როგორც XIX ს. ბევრი სხვა მოაზროვნე, უარს ამბობს ჰეგელის ამგვარ პოზიციასზე. იგი ჰერდერის დაქსახურებად იმას მიიჩნევს, რომ ეს უკანასკნელი არ ცდილობს მარადიულად მიმდინარე ისტორია მეტაფიზიკურ აზროვნებას დაუმორჩილოს. ჰერდერის მიზანია გაითვალისწინოს გონითი მოღვაწეობის სფეროების — ენის, პოეზიის, მითისა და ისტორიის თავისებურებანი. თუ ჰეგელს თავისი სისტემის ძირითადი პრინციპის გამო უნდა უგულებელყოფო გონის ფორმების სპეციფიკა, კანტის შეზღუდულობას განაპირობებდა მათემატიკურ-საბუნებისმეტყველო შემეცნების იდეალი. მაგრამ ეს არ არის კრიტიკული ფილოსოფიის შინაგანი საზღვარი, არამედ მისი ისტორიულად გაპირობებული საზღვარია. ის განსაზღვრული იყო გონით მეცნიერებათა განუვითარებლობით. რომანტიზმის დროიდან კი, როდესაც დამოუკიდებელი ენათმეცნიერება, ხელოვნებათმცოდნეობა, რელიგიის შესახებ მეცნიერება წარმოიშვა, შემეცნების ზოგადი თეორია ახალი ამოცანების წინაშე დადგა — საჭირო ვახდა ამ მეცნიერებათა არსებობის პირობების გამოკვლევა. როგორც მეცნიერების პირობების გააზრება გონების ანალიზს, გონების „კრიტიკას“ ნიშნავს, ასევე ადამიანის გონითი მოღვაწეობის სხვადასხვა სფეროების არსებობის პირობების გააზრებისათვის აუცილებელია ადამიანის ანალიზი, ადამიანის „კრიტიკა“. კითხვა — „რა არის ადამიანი?“ — გადაუჭრელ აპორიებს მანამ იწვევდა, სანამ ადამიანს ორი სამყაროს მოქალაქედ თვლიდნენ. გადაუჭრელი იყვნენ ეს აპორიები იმიტომ, რომ ორ სამყაროს შორის გადაულახავი უფსკრული იყო, რომლის ამოვსება შეუძლებელი იყო ევოლუციური თეორიის იმ ვარიანტის საფუძველზე, რასაც დარვინის თეორია წარმოადგენდა. ადამიანის პრობლემის გადაჭრის გზა შეუძლია გვიჩვენოს თანამედროვე ბიოლოგიას, რომელმაც ფუნდამენტური მნიშვნელობა მიანიჭა მთლიანობის ცნებას. თუ ამ გზას გავყევით, ჩვენთვის ნათელი გახდება, რომ ადამიანის თავისებურება ფუნქციურია და არა ფიზიკური. ადამიანს არ შეუძლია ბუნებასთან კავშირის გაწყვეტა, იგი ვერ გათავისუფლდება ბუნებრივი აუცილებლობისაგან. მაგრამ ამ აუცილებლობის შეგნება უკვე დასაწყისია გათავისუფლებისა. ამ პროცესის დამაკავშირებელი რგოლებია სიმბოლური ფორმები: მითი, ენა, ხელოვნება, შე-

⁵ Э. Кассирер. Познание и действительность, СПб, 1912, стр. 302—303.

⁶ E. Cassirer. Philosophie der symbolischen Formen, B., 1923, I, S. V.

მეცნება. ამ უკანასკნელთა ერთობლიობა ქმნის სწორედ სპეციფიკურ-ადამიანურ სამყაროს⁷.

ადამიანურ სამყაროს, კულტურის ფენომენების თავისებურება უკვე აღქმის საფეხურზე იჩენს თავს. კულტურის ყოველ ნაწარმოებს სამი განზომილება აქვს: ფიზიკური არსებობის, სავნობრივად გამოსახულის (მაგალითად: პლატონისა და არისტოტელის საუბარი რაფაელის ცნობილ სურათში) და პიროვნულ-გამოსახვითი. უკანასკნელი განზომილება ქმნის კულტურის სპეციფიკას. კულტურის ფენომენების აღქმა მხოლოდ საზრისის ამოკითხვის საშუალებით არის შესაძლებელი. ამასთან გამოსახვის ფორმებში, რომელთა ამოკითხვა არის საჭირო, შეიძლება გავარჩიოთ პასიური და აქტიური ფორმები კულტურის ფორმები უკანასკნელ მიეკუთვნებიან. ბიპევიორიზმს, რომელსაც კულტურის (მაგალითად აზროვნების) ფორმები პასიურ ფორმებზე (აზროვნება — ენობრივ ჩვევებზე) დაჰყავს, გარკვეული საფუძველი აქვს: ზოგჯერ ის, რასაც აზროვნების პრეტენზია აქვს, შეიძლება ჩვევებზე დაიყვანებოდეს, მაგრამ ნამდვილი აზროვნება პროდუქტიულია და არა იმიტაციური⁸.

კულტურის მოვლენების თავისებურება, რაც უკვე აღქმის საფეხურზე იჩენს თავს, განსაზღვრავს კულტურის შესახებ ცნებათა თავისებურებასაც. კულტურის ცნებების ხასიათის შესახებ კითხვაზე, ამბობს კასირერი, აქამდე სამი განსხვავებული პასუხი იყო გაცემული, რომლებიც ბუნებისმეტყველებიდან, ისტორიიდან და ფსიქოლოგიიდან მომდინარეობდნენ. მაგრამ ეს პასუხები კულტურის შესახებ ცნებების შინაარსს ემყარებოდნენ. ამოცანა კი იმაშია, რომ გაირკვეს კულტურის შესახებ ცნებათა სინთეზის პრინციპი. თუ დადაკვირდებით ამ ცნებებზე — ენის, ხელოვნების, რელიგიის შესახებ ცნებებს, — დაერწმუნდებით, რომ ისინი არც ნომოთეტურნი არიან, არც იდოგრაფიულნი. კულტურის შესახებ მეცნიერებათა ცნებები ფორმისეული და სტილისეული ცნებებია. ასეთი ხასიათისაა, მაგალითად, ჰუმბოლდტის „შინაგანი ენობრივი ფორმის“ ცნება. იგივე მიმართულება აქვს ხელოვნების ისტორიის გამოკვლევის ვოელფლინისეულ ცდას, რომლის იდეალია შეიქმნას „კულტურის ისტორია სახელების გარეშე“. კულტურის შესახებ მეცნიერების ფორმისეული და სტილისეული ცნებები ღირებულებით ცნებებზე არ დაიყვანება. ისინი არსს გამოხატავენ და არა ჯერარსს. განსხვავება, ერთი მხრივ, ფორმისა და სტილის ცნებებსა და, მეორე მხრივ, ნივთის, სავნის ცნებებს შორის დისკურსიულად გამოხატავს იმ განსხვავებას, რომელიც ჯერ კიდევ აღქმის საფეხურზე იყო შესამჩნევი. თუ ნივთის შესახებ ცნებები თვისებისა და კანონის კონსტანტობას გამოხატავენ, კულტურის შესახებ ცნებები გამოხატავენ მნიშვნელობის კონსტანტობას. კულტურის შესახებ მეცნიერება არც უნივერსალურ კანონებს ადგენს, არც ფაქტებისა და ფენომენების ინდივიდუალურობას. მისი მიზანია ადამიანის ცხოვრების ფორმების ტოტალობის შემეცნება. ამ უსასრულოდ განსხვავებულ ფორმებს იმიტომ გააჩნიათ ერთიანი სტრუქტურა, რომ საბოლოო ანგარიშით „ერთი და იგივე“ ადამიანია ის, ვინც კულტურის განვითარების პროცესში ათასი წლით გვევლინება. ამ იგივეობის შემეცნება არ შეიძლება არც დაკვირვებითა და აწონვა-გაზომვით, არც ფსიქოლოგიური ინდუქციით. კულტურის შემეცნება შეიძლება მხოლოდ მასში აქტიური მონაწილეობით. ისტორია არ არის იმის აღდგენა, რაც იყო. წარსულის შემეცნე-

⁷ E. Cassirer. Zur Logik der Kulturwissenschaften, Darmstadt, 1971, S. 11, 16, 24—25.

⁸ Zur Logik der Kulturwissenschaften, S. 43, 53.

ბა ისტორიად მაშინ იქცევა, როდესაც წარსულის ძეგლებში სიმბოლოებს დავინახავთ, რომელთა საშუალებითაც არა მარტო შევიცნობთ ცხოვრებისულ ფორმებს, არამედ შევძლებთ კიდევ მათ რეპროდუქციას⁹.

ფორმის ცნების თავისებურება მიზეზობრივ ახსნასთან შეპირისპირებაში მელაგნდება. ფორმისა და მიზეზობრიობის ცნებებს ჯერ კიდევ ბერძნული აზროვნება უპირისპირდება ერთმანეთს. მაგრამ ფორმის ცნება მაშინ, კერძოდ კი არისტოტელთან, მიზნობრიობასთან იყო დაკავშირებული, რის გამოც ის შემდგომში უარყოფილ იქნა. მაგრამ ამით გაღრმავდა უფსკრული ბუნებათმეცნიერებებსა და კულტურის შესახებ მეცნიერებებს შორის, ვინაიდან უკანასკნელნი უარს ვერ იტყოდნენ ფორმის ცნებაზე. მაგრამ XX საუკუნიდან თვითონ ბუნებისმეტყველება ამბობს უარს წმინდა მექანიკურ თვალსაზრისზე და უბრუნდება ფორმის ცნებას, თუმცა იგი აღარ ესმის არისტოტელის მსგავსად. არისტოტელისეული გაგებისაგან შენარჩუნებული იქნა მთლიანობის მომენტი, მაგრამ უარყოფილი იქნა მიზნობრიობა. პირველი გადამწყვეტი ნაბიჯი ამ მიმართულებით, კასირერის აზრით, იყო ფარადეი-მაქსელისეული ველის თეორია; ველი არ არის კრებითი მთლიანობა, ის არის არა ნივთის შესახებ, არამედ რელაციის შესახებ ცნება. მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანი იყო მთლიანობის ის ცნება, რომელსაც ბიოლოგიამ მიმართა. ეს უკანასკნელი იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მიზეზობრიობის ცნება ვერ აღწერს სრულად ორგანულ ფორმებს. სიცოცხლის მოვლენებს ის ახასიათებს, რომ თუ ყველა არა, მათი უმრავლესობა მაინც იქითკენ არის მიმართული, რომ შენარჩუნებული და აღდგენილი იქნეს ორგანიზმის მთლიანობა. მსგავს დასკვნებამდე მივიდა ფსიქოლოგიაც: ელემენტარული (ელემენტებს რომ ემყარება, ისეთი, მაგალითად კონდილიაკისეული) ფსიქოლოგია აღვიღს უთმობს გეშტალტ-ფსიქოლოგიას, რომელშიც სტრუქტურის ცნებაა წამყვანი პრინციპი¹⁰.

მთლიანობისა და სტრუქტურის ცნების აღიარება ბუნებისმეტყველება-სა და კულტურის შესახებ მეცნიერებებში ანგრევს კედელს გონის ამ ორი ფორმას შორის, მაგრამ არ მოხსნის მათ შორის განსხვავებას. კულტურის ფენომენების შესწავლის დროსაც არ შეიძლება უარი ვთქვათ მიზეზობრიობაზე. მაგრამ მხოლოდ მიზეზობრიობით აქ შეუძლებელია შემოვიფარგლოთ. კულტურის პროდუქტების განხილვა, კასირერის მიხედვით, სამ მთავარ ასპექტს მოიცავს: ქმნადობის ანალიზს, ნაწარმოების ანალიზსა და ფორმის ანალიზს. ამათგან ძირითადია ნაწარმოების ანალიზი. მაგრამ მისი დამთავრების შემდეგ დგება კითხვები ამა თუ იმ ფორმის (ენის, ხელოვნების, რელიგიის) არსისა და მათ შორის ურთიერთობის შესახებ. ამ კითხვებზე პასუხის გაცემა კი სიმბოლური ფორმების ფილოსოფიის შექმნას ნიშნავს. კულტურის ამგვარი განხილვა სრულიად განსხვავებულია მიზეზობრივი განხილვისაგან. ენის, ხელოვნების, რელიგიისა და ა. შ. ფუნქცია „პირველფენომენია“ და მისი წარმოშობის ახსნა ისევე უაზრო იქნება, როგორც სარკის უკან მასში გამოსახულის ძიება. ის, რომ სიმბოლური ფუნქციის წარმოშობის საკითხი მეცნიერული საშუალებით არ წყდება, არ ნიშნავს, კასირერის მიხედვით, შემეცნებისათვის საზღვრის დადებას, არამედ მხოლოდ იმის მტკიცებას, რომ ყოველი შემეცნება წარმოშობის შემეცნება არ არის. დღეს ბიოლოგიაშიც გარკვეული

⁹ Zur Logik der Kulturwissenschaften, S. 57, 62, 77.

¹⁰ Zur Logik der Kulturwissenschaften, S. 96.

6. „მაცნე“, ფილოსოფიის...სერია, 1978, № 1

საზღვრები აქვს მიზღვობრივ შემეცნებას. მულტაციების თეორიის მიხედვით (დე ფრიზი), ახალი წარმოშობა დაკვირვებადი მომზადების გარეშე, გარდამავალი საფეხურების გარეშე. არც ბუნებიდან კულტურაზე გადასვლა წარუადგენს ამიტომ გამოცანას. ჩვენ უნდა გავიაზროთ ადამიანის განსხვავება მისი კულტურის ფენომენების ფონზე, მაგრამ არ უნდა შევეცადოთ ის კაუზალურად ავსხნათ¹¹. სტრუქტურული ანალიზი არ უპირისპირდება და არ გამორიცხავს კულტურის შინაარსეულ ანალიზს. ის არის კულტურის სფეროს შინაარსში ჩაწვდომის აუცილებელი პირობა¹². კულტურის შინაარსი რომ გავაჩვენოთ, აუცილებელია გავერკვეთ გონითი მოღვაწეობის ძირითად ფორმებს და მიმართულებებში: ყოფნა (Sein) აქ არ შეიძლება სხვაანაირად იქნეს მოაზრებული, თუ არა როგორც მოქმედება, ქმნა (Tun). მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც, მავალითად არსებობს ესთეტიკური ფანტაზიისა და ესთეტიკური ჭკვირების გარკვეული მიმართულება, ამდენად არსებობს ესთეტიკური ობიექტიბიცი. კულტურის ფენომენებისადმი ამგვარი მიდგომა კასირერთან განუყოფლად არის დაკავშირებული მის ტრანსცენდენტალურ-იდეალისტურ გნოსეოლოგიასთან. კასირერის მიხედვით, ყალბია თვალსაზრისი, რომელსაც მიაჩნია, რომ კულტურის ფენომენები—ენა, მითი, ხელოვნება—სამყაროს გარკვეული ფენების ასახვას ისახავდა მიზნად: ვითარება ისე კი არ უნდა წარმოვიდგინოთ, თითქოს არსებობდეს პირველსავე (Urbild) და მისი ასახვა (Abbild), „სინამდვილე“ და „მოჩვენება“, „შინაგანი“ და „გარეგანი“ სამყარო. სინამდვილეში კითხვა იმის შესახებ უნდა დაისვას, ხომ არ იქმნებიან ეს განსხვავებანი სწორედ ხელოვნების საშუალებით, ენის საშუალებით და მითის საშუალებით. გონი თავის თავსა და ობიექტურს სამყაროსადმი თავის დაპირისპირებას გაიცნობიერებს იმით, რომ მის მიერ დადგენილ განსხვავებებს ფენომენების განხილვის განსხვავებებზე იაზრებს. ასე, მაგალითად, „ნივთები“, „მდგომარეობები“, „თვისებები“, „მოქმედებები“ უნდა განიხილებოდნენ არა როგორც ცნობიერების მოცემული შინაარსები, არამედ როგორც მისი ფორმირების მიმართულებები¹³.

კასირერის მოძღვრებას კულტურის შესახებ ბევრი საერთო აქვს კულტურის იმ გაგებასთან, რომელიც თანამედროვე სტრუქტურალიზმისთვის არის დამახასიათებელი, თუმცა იგი მაინც ნეოკანტიანური ფილოსოფიის ფარგლებში რჩება. თანამედროვე სტრუქტურალიზმთან კასირერის თეორიის სიახლოვებზე ლაპარაკობს ლინგვისტიკის, კერძოდ სტრუქტურული ლინგვისტიკის ზოგადმეცნიერული მნიშვნელობის აღიარება მის მიერ, შემეცნების ემპირისტულ მოდელზე უარის თქმა და შემეცნების პროცესის როგორც სტრუქტურირების გაგება და თვითონ კულტურის არსებით მომენტად მისი ფორმის, სტრუქტურის ჩათვლა. თანამედროვე სტრუქტურალიზმისაგან კასირერს უმთავრესად ის განასხვავებს, რომ მასთან აშკარად არ არის გამოვლენილი „დენთროპოლოგიზაციის“ ტენდენცია, სტრუქტურისა და სუბიექტის დაპირისპირება. კასირერისათვის კულტურის პროცესი შემოქმედებითი, პროდუქციული ხასიათისაა და არა რეპროდუქციული.

კულტურის სტრუქტურის, ფორმის ანალიზის დასახვა ამოცანად თავისთავად რეალური, ამასთან უაღრესად მნიშვნელოვანი პრობლემის დას-

¹¹ Zur Logik der Kulturwissenschaften, S. 97, 102.

¹² E. Cassirer. Was ist der Mensch? Stuttgart, 1960, S. 90—91.

¹³ E. Cassirer. Philosophie der symbolischen Formen, B., 1923, I, S. 11, 123, 1

მას ნიშნავს. გარდა პრობლემის დასმისა, დადებით მომენტს კულტურის კასირერისეულ კონცეფციაში იმის ცდა წარმოადგენს, რომ კულტურის ფორმები გამოყვანილ იქნენ ადამიანის მოქმედებიდან, მისი აქტივობიდან. მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ კასირერთან არ ჩანს ნათლად, რას ემყარება კულტურის ეს „სუბიექტივისტური“ გაგება. კულტურის, არსებად მისი სიმბოლური ხასიათის მიჩნევა, ადამიანის როგორც სიმბოლოების შემქმნელი არსების განსაზღვრება ნიშნავს ადამიანის ინსტრუმენტალურ გაგებას, ადამიანის, როგორც ისტორიის სუბიექტის, თავისუფლებისათვის საფუძვლის გამოცლას და ის მოასწავებს გადამწყვეტ ნაბიჯს ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა „დენანთროპოლოგიზაციის“ გზაზე.

კასირერი თვლის, რომ კულტურის სტრუქტურის, ფორმის შესწავლა არ გამოირიხავს მისი შინაარსეული ანალიზის აუცილებლობას. მაგრამ მისი მოძღვრება მიანც შეიცავს შინაარსის მნიშვნელობის დამცირების ტენდენციას, რომელიც ძლიერდება შემდეგში, თანამედროვე სტრუქტურალისტების გამოკვლევებში.

სტრუქტურა და ისტორია (კლოდ ლევი-სტროსი). კ. ლევი-სტროსი შეგნებულად ემიჯნება ისტორიას: აცხადებს, რომ ის არ უარყოფს ისტორიას, უბრალოდ მისი კვლევის სფერო სხვა არის. მიუხედავად ამისა სწორედ ლევი-სტროსის იდეები დაედო საფუძვლად თანამედროვე სტრუქტურალიზმს, რომელსაც მიაწერენ ანტი ისტორიზმს, ისტორიისადმი ნიპილისტურ დამოკიდებულებას.

ლევი-სტროსი თავის გამოკვლევებში არაერთხელ იმოწმებს მარქსს, ისტორიის მატერიალისტურ გაგებას¹⁴. მაგრამ ის იმის წინააღმდეგია, რომ ისტორიის მარქსისტული გაგება ყველა ეპოქისათვის გასაღებად იქნეს მიჩნეული. მისი აზრით, ისტორიის მატერიალისტური გაგება კარგად ხსნის დასავლეთის ცივილიზაციის ისტორიას XIV საუკუნიდან. რაც შეეხება კაცობრიობის ისტორიის უფრო ადრეულ ეტაპებს, განსაკუთრებით კი — ე. წ. პრიმიტიულ საზოგადოებას; აქ საზოგადოებრივი ცხოვრების ახსნა ეკონომიური მხარის დეტერმინანტობის აღიარების საფუძველზე მას შეუძლებლად მიაჩნია. ლევი-სტროსი შენიშნავს, რომ თვით მარქსიცა და ენგელსიც წინააღმდეგი იყვნენ მათ მიერ აღმოჩენილი პრინციპების უნჯერსალიზაციისა. კერძოდ, პირველყოფილი საზოგადოების მიმართ მათ მიუთითეს ნათესაობრივი ურთიერთობის განსაკუთრებულ მნიშვნელობაზე.

ენაზთ, ლევი-სტროსის რომელი იდეები გახდნენ საფუძველი თუ საბაზი სტრუქტურალიზმისა და ისტორიზმის დაპირისპირებისათვის.

ლევი-სტროსის თეორიის ამოსავალი პრინციპია საზოგადოებრივი ცხოვრების როგორც ენის, კომუნიკაციის განხილვა. მართალია, ლევი-სტროსი აცხადებს, რომ ის აიგივებს ენასა და საზოგადოებას, რომ მათი გაიგივება ერთი ასპექტია საზოგადოებისა, რომელიც სხვა ასპექტებს არ გამოირიხავს. მაგრამ ამ სხვა ასპექტების მნიშვნელობა ლევი-სტროსთან აშკარად დამცირებულია. მითი, რომელიც ლევი-სტროსისთვის კვლევის ერთ-ერთი მთავარი ობიექტია, მას ენად მიაჩნია, ოღონდ — ენად, რომელიც ძალიან მაღალ დო-

¹⁴ კ. ლევი-სტროსი თვლის, რომ სამმა შეხვედრამ განსაზღვრა მისი როგორც მეცნიერისა და ადამიანის გზა — მარქსთან, ფროიდთან და გეოლოგისთან შეხვედრებმა (იხ. G. Schiwy. Der frantösische Strukturalismus, München, 1968, S. 37).

ნეზე „მუშაობს“¹⁵. ფრანგი სტრუქტურალისტის მიხედვით, მითის, ისევე როგორც სხვა საზოგადოებრივი მოვლენების შესწავლა შეიძლება შინაარსეულად, მაგრამ ეთნოლოგია მეცნიერებად შეიძლება იქცეს მხოლოდ საზოგადოების როგორც ენის განხილვის საფუძველზე. ამიტომ ამბობს ლევი-სტროსი: „ადამიანის შესახებ მეცნიერებანი ან სტრუქტურალისტური იქნებიან ან სულაც არ იქნებიან მეცნიერებანი“¹⁶.

საზოგადოების როგორც ენის განხილვის ერთ-ერთი უპირატესობა, გარდა იმისა რომ ასეთ შემთხვევაში შესაძლებელი ხდება საზოგადოებრივი მოვლენებისადმი ფორმალურ-მათემატიკური მეთოდების მიყენება, იმაში მდგომარეობს, რომ კვლევის მიმართულება ცნობიერების დონიდან არა ცნობიერის მიმართულებით გადაინაცვლებს. ისტორიასა და ეთნოლოგიას ერთი და იგივე საგანი, მიზანი და მეთოდი აქვთ, — წერს ლევი-სტროსი, — განსხვავებას მათ შორის ის ქმნის, პირველი თავისი მონაცემების ორგანიზებას ახდენს საზოგადოებრივი ცხოვრების ცნობიერ გამოხატულებათა მიმართ, მეორე კი — საზოგადოებრივი ცხოვრების არა ცნობიერი პირობების მიმართ. ბოასის დამსახურებად იგი იმას თვლის, რომ მან განსაზღვრა კულტურის ფენომენების არა ცნობიერი ბუნება. ლევი-სტროსი თანამედროვე ისტორიული მეცნიერების ღირსებად იმას თვლის, რომ ისიც არ უგულებელყოფს არა ცნობიერს, რომ პოლიტიკური ისტორიის ეპოქისაგან განსხვავებით, როცა ისტორია დინასტიებისა და ომების ქრონოლოგიაზე იყო დამყარებული, თანამედროვე ისტორია უფრო ეკონომიური მოვლენების შესწავლას ცდილობს და ეს მოვლენები კი უმთავრესად არა ცნობიერ ოპერაციებს წარმოადგენენ¹⁷. ამ კონტექსტში ნათელი ხდება, რომ როდესაც ლევი-სტროსი აცხადებს: მარქსის ფორმულის — ადამიანები თვითონ აკეთებენ ისტორიას, მაგრამ მათ არა აქვთ ცნობიერებული — პირველი ნაწილი ისტორიას ეხება, მეორე კი — ეთნოლოგიას, ამით ეთნოლოგიას მეცნიერებებს შორის ათავსებს, ისტორიას კი საუკეთესო შემთხვევაში მოსამზადებელ ჯგუფში ჩაირიცხავს.

ფროიდისაგან განსხვავებით არა ცნობიერი ლევი-სტროსთან არ უპირისპირდება ცნობიერს. არა ცნობიერი არის სოციალური რეალობის, მაგალითად გაცვლის და კომუნკაციის ფორმის არსი. სოციალურის არსად არა ცნობიერის მიჩნევა ნიშნავს აგრეთვე ადამიანის როგორც ისტორიის სუბიექტის უარყოფას: ფროიდიც ხომ კოპერნიკულ გადატრიალებად მიიჩნევს იმას, რომ მან ადამიანს უარი უთხრა მისივე სამყაროს ცენტრად ყოფნაზე. ლევი-სტროსის მიხედვითაც, ადამიანი წარმოადგენს ინსტრუმენტს იმპერსონალური ძალების ხელში — ადამიანი კი არ აზროვნებს მითებში, არამედ „მითები აზროვნებენ“ ადამიანთა საშუალებით. სიმბოლური არა ცნობიერი არის კულტურული ფენომენი *par excellence*. ეს არის ის ახალი, რაც ემატება ბუნებას¹⁸.

ისევე როგორც სტრუქტურალიზმის სხვა წარმომადგენლებთან, ლევი-სტროსთანაც სოციალური მოვლენების არა ცნობიერი ზასიათის მტკიცება თეორიული ანტიპუმანიზმის სახეს იღებს: ლევი-სტროსიც თვლის, რომ ადამიანის შესახებ მეცნიერების მიზანია არა ადამიანის (მისი ცნების) კონსტიტუირება, არამედ მისი დაშლა¹⁹.

¹⁵ C. Lévi-Strauss. *Anthropologie structurale*. P., 1958, p. 94—95, 232.

¹⁶ იხ. E. Morot-Sir. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 90.

¹⁷ *Anthropologie structurale*, p. 31.

¹⁸ იხ. E. Morot-Sir. დასახ. ნაშრ., გვ. 93.

¹⁹ J. Reiter. *Structur and Geschichte*, zff. *ph Forschung*, Bd. 24, H. 2, s. 172.

საზოგადოების როგორც ენის განხილვა, საზოგადოებრივი ფენომენის არსებობა არაცნობიერის მიჩნევა, ადამიანის როგორც სოციალური პროცესების სუბიექტის უარყოფის ტენდენცია ანტიისტორიულ ზასიათს ანიჭებენ ლევი-სტროსის კონცეფციას. ასეთივე შედეგი აქვს საზოგადოების როგორც სტრუქტურის ლევი-სტროსისთვის ინტერპრეტაციასაც. საზოგადოებრივ მთლიანობას ლევი-სტროსი განიხილავს როგორც ურთიერთგამაპირებელი მიმართებების, ფუნქციების სისტემას. ასეთ სისტემას წარმოადგენს, მაგალითად, ე. წ. პრიმიტიული საზოგადოება. ეს საზოგადოება განუსაზღვრელად იარსებებდა, სისტემის შეგნით არსებული ფაქტორებით რომ იყოს ის მხოლოდ დეტერმინირებული, მაგრამ რადგან სინამდვილეში საზოგადოება არ გაჩნებულა პრიმიტიული წყობილების დონეზე, უნდა დავუშვათ ახალი ელემენტების წარმოშობა, რათა ავხსნათ დიქრონიული ტრანსფორმაციები²⁰. როგორც ჩანს, ლევი-სტროსი სტატკას ანიჭებს უპირატესობას დინამიკასთან შედარებით, თუმცა უკანასკნელიც არ არის მის მიერ უარყოფილი²¹.

ისტორიისადმი ამა თუ იმ კონცეფციის დამოკიდებულების მკაფიო მაჩვენებელს პროგრესის იდეასთან მიმართება წარმოადგენს. ისევე როგორც ისტორიის შესახებ, პროგრესის შესახებაც ლევი-სტროსი აცხადებს, რომ ის არ უარყოფს მას. მაგრამ ის უარყოფს პროგრესს როგორც ადამიანთა საზოგადოების განვითარების უნივერსალურ კატეგორიას: პროგრესი მხოლოდ ზოგიერთი საზოგადოების არსებობის ფორმაა, ლევი-სტროსის მიხედვით. პროგრესის უნივერსალობის ამგვარი უარყოფა გარკვეულ ეთნოლოგიურ ფაქტებს, ე. წ. „გაყინული ცივილიზაციების“ არსებობის ფაქტებს შეესაბამება. ლევი-სტროსის კონცეფციის ანტიისტორიული ტენდენცია უფრო იმაში მქლავდება, რომ ლევი-სტროსი ცდილობს დაახლოოს ე. წ. პრიმიტიული და თანამედროვე აზროვნება. ის, მაგალითად, უარყოფს ტოტემიზმის, როგორც პირველყოფილი რელიგიის ფორმის, არსებობას და თვლის, რომ ის არსებითად კლასიფიცირებისადმი იმ მისწრაფებას გამოხატავდა, რომელიც თანამედროვე აზროვნებასაც ახასიათებს²². შესაძლებელია გარკვეული საფუძვე-

²⁰ Anthropologie structurale, p. 342.

²¹ სტრუქტურალისტებს არაერთხელ უცდიათ მოძრაობა შეეტანათ სტრუქტურებში. ერთ-ერთ ასეთ ცდას ლ. გოლდმანის გენეტიკური სტრუქტურალიზმი წარმოადგენს, რომლის მიხედვით, რაიმე სოციალური თუ კულტურული მოვლენის განხილვა როგორც გარკვეული სტრუქტურული მთლიანობის ელემენტისა ნიშნავს ამ მოვლენისა და შესაბამისი სტრუქტურის გაგებას; ხოლო თუ მოცემულ სტრუქტურას განვიხილავთ როგორც უფრო ფართო სტრუქტურის ელემენტს, მაშინ შევძლებთ მისი წარმოშობის ახსნას. ასე, მაგალითად, ჩვენ შეიძლება ვავიგოთ პასკლის „აზრების“ შინაგანი კოჰერენტულობა, მაგრამ თუ მის განვიხილავთ იანსენიზმის მიმართ, შეიძლება ავხსნათ „აზრების“ წარმოშობა, ხოლო თუ იანსენიზმს განვიხილავთ XVIII ს-ის საფრანგეთის კლასების მიმართებაში, შეიძლება ავხსნათ იანსენიზმის წარმოშობა და ა. შ. (L. Goldmann. *Marxisme et sciences humaines*, P., 1970, p. 106—107).

ლ. გოლდმანის ეს ცდა სტრუქტურალიზმისა და ისტორიზმის მორიგებისა, რომელიც ალტუსერისა და მისი თანამოაზრეების ანალოგიურ ცდას მოგვაგონებს (იხ. მათი *Lire le Capital*), უმკველად საინტერესოა როგორც სტრუქტურალიზმის უკვე კლასიკური ფორმის დაძლევისაგან მისწრაფების მაჩვენებელი. ის, რასაც ამგვარი ცდები ჭერჯერობით ვერ აღწევენ, ეს არის ერთი საზოგადოებრივი ფორმაციიდან მეორეზე გადასვლის ახსნა სტრუქტურალიზმის პოზიციებიდან. შესაძლებელია, ლ. გოლდმანის მიერ დასახულ გზაზე წარმატებით დაკვირვებინდეს ერთი საზოგადოებიდან მეორეზე გადასვლის ახსნის ცდა, მაგრამ ხომ არ მოხდება ეს სტრუქტურალიზმის ძირითად იდეებზე უარის თქმის ფასად?

²² C. Lévi-Strauss. *Das Ende des Totemismus*. Frankfurt a M., 1968 (ფრანგული გამოცემის სათაურია Totémisme d'aujourd'hui).

ლი აქვს იმის ცდას, რომ ტოტემიზმი მითად გამოაცხადონ, შეიძლება დაეუშვათ, რომ ტოტემიზმი კლასიფიცირების გარკვეულ საშუალებად იყო გამოყენებული, მაგრამ მისი დაახლოება თანამედროვე აზროვნებასთან არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ პირველყოფილი საზოგადოების და აზროვნების იმ გაიდელალების შედეგად, რის გამოც ლევი-სტროსს რუსოს მიმდევრად თვლიან.

ლევი-სტროსი, შეგნებულად ემიჯნება ისტორიას და ამით თავიდან იცილებს მოსალოდნელ ბრალდებას ანტიისტორიზმში. მაგრამ კულტურისა და მისი ისტორიის სტრუქტურალისტურ ინტერპრეტაციას, რომელიც მეტად თუ ნაკლებად ანტიისტორიზმით ხასიათდება, სათავეები მაინც ლევი-სტროსის სტრუქტურალისტურ ეთნოლოგიაში აქვს. კულტურის მოვლენების სტრუქტურალისტური ინტერპრეტაცია ლევი-სტროსისგან დავალებულია იმით, რომ ჯერ-ერთი, მან განსაკუთრებით გაუსვა ხაზი ლინგვისტიკის ზოგადმეთოდოლოგიურ მნიშვნელობას ჰუმანიტარული მეცნიერებებისათვის, და მეორეც, მან ყველაზე მეტი გააკეთა იმისათვის, რომ კულტურის ერთ-ერთი სფერო — მითები — განიხილებოდა როგორც გარკვეული სიმბოლოების, ნიშნების სისტემა, როგორც თავისებური ენა. ლევი-სტროსმა მძლავრი ბიძგი მისცა კულტურის სემიოტიკის განვითარებას.

ლევი-სტროსის გამოკვლევებმა მითების შესახებ თითქმის საყოველთაო აღიარება მოიპოვეს და დადასტურეს სემიოტიკის მეთოდებით კულტურის ფენომენების განხილვის შესაძლებლობა და ნაყოფიერება. ამჟამად გიზარდა გამოკვლევების რიცხვი, რომლებშიც ლინგვისტიკის მეთოდები გამოყენებულია კულტურის სხვადასხვა მოვლენების ანალიზისათვის²³. როგორც არ უნდა შევეფასოთ ამ გამოკვლევათა შედეგები, ერთი რამ ცხადია, რომ საზოგადოება, კულტურა არ დაიყვანება მათ იმ ასპექტებზე, რომლებიც სემიოტიკური მეთოდებით შეისწავლებიან. ეს კარგად ესმის ლევი-სტროსს, მაგრამ ნაწილობრივ უკვე მასთან და უფრო მეტად კი მის მიმდევრებთან და მომხრებთან იჩენს თავს ტენდენცია — საზოგადოების შესახებ მეცნიერება მის სემიოტიკურ განხილვაზე იქნეს დაყვანილი; ტენდენცია, რომელსაც საზოგადოების, კულტურის მოვლენების შინაარსიერი მხარის ანალიზის მნიშვნელობის უგულვებელყოფამდე მივყავართ²⁴. თვით ლევი-სტროსთანაც ენის კანონების ზედმეტად რიგორისტული გამოყენება იწვევს ერთგვარ სქემატიზმს, რასაც მას მისი მკვლევარები საყვედურობენ²⁵.

რა თქმა უნდა, ენის კანონების ყოველგვარი უნივერსალიზაცია როდია დაკავშირებული ანტიისტორიზმთან. სტრუქტურალიზმი როგორც ზოგად-

²³ იხ. ლიტერატურა წიგნებში: Ю. Степанов, Семиотика, М., 1971; Семиотика и искусствоведение, М., 1971. აგრეთვე — „მიომომილველი“, 6—9, 1972 (გ. კვარაცხელიას წერილი „მხატვრული მეტყველების ლინგვისტიკური შესწავლის საკითხები“).

²⁴ ერთ-ერთ გამოკვლევაში, რომელშიც ამოსავალ დებულებად ის არის მიჩნეული, რომ „არაკულტურისაგან კულტურის განმასხვავებელი ნიშნების მთელი მრავალსახეობა, არსებითად, ერთ რაიმეზე დაიყვანება: არაკულტურის ფონზე კულტურა წარმოვედგება როგორც ნიშნობრივი სისტემა“, ნათქვამია: „ასე, მაგალითად, თუ პეტრე პირელის მოღვაწეობა რუსეთში მნიშვნელოვანილად დაიყვანებოდა ძველ რიტუალებსა და სიმბოლოებთან იმ ბრძოლაზე, რომელიც ახალი ნიშნების შექმნაში გამოიხატა ... პავლუს მოღვაწეობა გამოიხატა უკვე არსებული ნიშნობრიობის მკვეთრ გაძლიერებაში“. (Ю. Лотман, Б. Успенский, О семиотическом механизме культуры. «Труды по знаковым системам», V, Тарту, 1971, стр. 145).

²⁵ იხ. Е. М. Мелетинский. Клод Леви-Стросс и структурная типология мифа, «Вопросы философии», 1970, 7, стр. 169—170.

მეცნიერული მეთოდოლოგიური მიმართულება ლინგვისტიკის გარკვეული მიმდინარეობის — სტრუქტურული ლინგვისტიკის — და გარკვეული დისციპლინის — სემიოტიკის — მიერ დადგენილ კანონებს ავრცელებს სხვა საზოგადოებრივ სფეროებზე. სტრუქტურული ლინგვისტიკა და სემიოტიკა კი იკვლევენ არა ენას როგორც კონკრეტულ-ისტორიულ რეალობას, არამედ, როგორც სოსიური ამობდა, „ენას როგორც ასეთს“, კანონებს, რომლებიც სავალდებულოა, ყოველგვარი ნიშნობრივი სისტემისათვის. საზოგადოების გაიგივებამ ამგვარად გაგებულ ენასთან არ შეიძლება არ განაპირობოს ფორმალიზმი და დინამიკის წინაშე სტატიკისათვის უპირატესობის მინიჭება. თანამედროვე „პოსტსტრუქტურალისტური“ ლინგვისტიკა კი ცდილობს კლასიკური სტრუქტურული ლინგვისტიკის ამ ნაკლოვანებათა დაძლევის და კულტურის თანამედროვე სტრუქტურალისტურად ორიენტირებული ინტერპრეტატორებიც იმედოვნებენ, რომ შესძლებენ სტრუქტურული მეთოდოლოგიის მორიგებას ისტორიზმთან.

ლევე-სტროსი ეთნოლოგია და არა ისტორიკოსი. მისი ინტერესი მიმართულია ე. წ. პრიმიტიული საზოგადოების, ადამიანთა საზოგადოების ამ საწყისი ფორმის სტრუქტურის ძიებისაკენ. მაგრამ როგორც ხშირად ხდება ხოლმე, ლევე-სტროსიც გადაჭარბებით აფასებს იმ სფეროს მნიშვნელობას, რომელსაც ის იკვლევს. ამიტომ მასთან ისტორიას, რომლის ძირითადი განზომილება არის დრო, მინც უპირისპირდება ეთნოლოგია — ისტორიული დისციპლინა, რომლისთვისაც, როგორც ჩანს, დროს ნაკლები მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე საკუთრივ ისტორიისათვის. სტრუქტურალიზმის მეორე მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი, მიშელ ფუკო, რომელიც სწორედ კულტურის ისტორიის მოვლენების სტრუქტურების გამოვლენას ისახავს მიზნად, ცდილობს ისტორია შეცვალოს მეორე დამხმარე ისტორიული, დროული მიმდინარეობისაგან კიდევ უფრო შორს მყოფი დისციპლინით — არქეოლოგიით.

იდეების ისტორია და „ცოდნის არქეოლოგია“ (მიშელ ფუკო). სტრუქტურალისტების ანტიისტორიზმი, რა თქმა უნდა, იმას არ ნიშნავს, რომ ისინი უარყოფენ ისტორიას როგორც საზოგადოებრივი მოვლენების დროული მიმდევრობის ფაქტს. არც იმის თქმა შეიძლება, რომ სტრუქტურალიზმის ყველა მიმდევარი სტატიკას ანიჭებდეს უპირატესობას დინამიკასთან შედარებით, რომ ის ცდილობდეს ყველა ეპოქისათვის საერთო სტრუქტურების გამოვლენას. ყოველ შემთხვევაში ასეთი ვარაუდი სწორი არ იქნებოდა მიშელ ფუკოს მიმართ. თანამედროვე ფრანგული სტრუქტურალიზმის ეს რადიკალური წარმომადგენელი²⁶, თვითონ დებს ბრალს ისტორიას იმაში, რომ ის იგივეობას ანიჭებს უპირატესობას და არა განსხვავებას, კონტინუუმს და არა დისკონტინუუმს. ისტორია, კერძოდ კულტურის, გონის (mentalité) ისტორია, სხვადასხვა კულტურული წარმონაქმნების არსებობა სხვადასხვა ეპოქაში ფაქტია. დავა ეხება არა ამ ფაქტების არსებობა-არარსებობას, არამედ იმას, თუ როგორ უნდა გაიაზრებოდეს, როგორ უნდა გამოიხატოს ის ცნებებით.

მიშელ ფუკო, ისევე როგორც ლუი ალთუსერი უარყოფს შემეცნების

²⁶ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ მ. ფუკო გადაჭრით ემხრობა სტრუქტურალიზმს. პირიქით, ის ცდილობს გაემიჯნოს მას, განსაკუთრებით მის ლევე-სტროსისეულ სახესხვაობას. მ. ფუკო რადიკალურია თავისი დასკვნებით, იმით, რომ ის ყველაზე პირდაპირ გამოამჟღავნებს სტრუქტურალიზმის (თეორიულ) ანტიუმპინისტურ ტენდენციას.

ემპირისტულ მოდელს. მისთვის შემეცნების პროცესი არ არის უბრალოდ საგნის ახალი მხარის დანახვა: ახალი რაიმე რომ ითქვას საგანზე, შემეცნების სფეროში ახალი საგანი რომ შემოვიდეს და მზის შუქი მოეფინოს მას, ამისათვის არ არის საკმარისი უბრალოდ „თვალეების ვახელა“, „ყურადღების მიქცევა“, „გაცნობიერება“. საგანი არ ელოდება მისაღებში ბრძანებას, რომელიც მას ზილულ ობიექტად აქცევდა. ახალი საგნის ჩამოსაყალიბებლად საჭიროა შემეცნების ველის ახლებური სტრუქტურირება, რის შედეგადაც შემეცნების წინაშე დაისახება ახალი ამოცანები, წარმოიშობა ახალი კითხვები. ფუკოს აზრით, თვით ისტორიის მიმართაც შეიცვალა დამოკიდებულება, შეიცვალა მოთხოვნები მის მიმართ. წინათ ისტორიკოსი ინდივიდუალური მოვლენების გენეტიკური კავშირების დადგენას ცდილობდა, ახლა მას ისტორიის დიდ შუალედებში გამოვრებადობის, რიტმის დადგენა აინტერესებს. ტრადიციული ისტორიის კითხვები იყვნენ: როგორია სხვადასხვა მოვლენების კავშირი? როგორია დავამყაროთ ამ მოვლენებს, ხდომილობებს შორის აუცილებელი კავშირი? წარმოადგენენ თუ არა ურთიერთკავშირში მყოფი მოვლენები ტოტალობას? და ა. შ. ახლა ეს კითხვები შეცვლილია სხვა ყადის კითხვებით: რა ფენები შეიძლება გამოვყოთ მოვლენათა ცვლილების პროცესში? ცვლილებათა რიგების რა ტიპები შეიძლება დავადგინოთ? პერიოდისა ციის რა კრიტერიუმები შეიძლება ვაღიაროთ მათთვის? ურთიერთობის რა სისტემით (იერარქია, ბატონობა, ურთიერთგაპირობებულობა და სხვ.) შეიძლება ისინი აღვწეროთ? როგორია სერიების სერიები შეიძლება დავადგინოთ? როგორი მატრიციით შეიძლება განვსაზღვროთ მოვლენათა სხვადასხვა რიგები? — სხვანაირად რომ ვთქვათ, თუ წინათ თვითონ არქეოლოგიას ჰქონდა მისწრაფება ისტორიზმისაკენ, ახლა ისტორია ცდილობს არქეოლოგიას დაემსგავსოს²⁷.

მ. ფუკო ცდილობს ცნებების საშუალებით გაიაზროს ისტორიისადმი დამოკიდებულების ამგვარი შეცვლა. ამოსავალი პრინციპი ისტორიის ახალი ცნების ჩამოსაყალიბებლად ის არის, რომ ტრადიციული ისტორია, მისი აზრით, უწყვეტობის გააზრებას ცდილობდა, ისტორიის ახალი გააზრებისათვის კი საჭიროა ის წყვეტადობაში იქნას განხილული. ტრადიციული ისტორიული ცნობიერება თავის ობიექტს იაზრებდა შესატყვისი ცნებებით... უწინარეს ყოვლისა, ეს იყო თვით ტრადიციის ცნება: იგი საშუალებას იძლეოდა ისტორია განხილული ყოფილიყო როგორც გარკვეული ინდენტური რაიმეს ცვლილებათა დროული თანამიმდევრობა. ტრადიციული ისტორიის მეორე მაკონსტრუირებელი ცნება იყო გავლენის ცნება, რომელიც, თავის მხრივ, მიზეზობრიობის ცნებას ემყარებოდა. ეს ცნება საშუალებას იძლეოდა დაგვეკავშირებინა დროსა და სივრცეში დაშორებული მოვლენები. ტრადიციული ისტორიის კიდევ ერთი მაკონსტრუირებელი ცნება იყო განვითარების ანუ ევოლუციის ცნება. იგი საშუალებას იძლეოდა წარმოდგენილი ყოფილიყო

²⁷ M. Foucault. L'archeologie du savoir, P., 1969, p. 61, 15.

წარსული და მომავალი როგორც მოვლენების შეუბრუნებელი რიგი. რაც შეეხება ცალკეულ ეპოქებს, მათი გამოხატვისათვის ტრადიციული ისტორია ხმარობდა „აზროვნების“ ანუ „გონის“ ცნებებს. საჭიროა დაისვას კითხვა იმის შესახებ, თუ რამდენად გამართლებულია ტრადიციული ისტორიის მიერ გამოყენებული ეს ფორმები, რომელთა მნიშვნელობას ის მათ მოხმარებამდე აღიარებს. გამართლებას საჭიროებს, აგრეთვე, მოვლენათა ის დაყოფა, რომელსაც ჩვენ შევიჩვიეთ: მეცნიერებად, ლიტერატურად, წარმოსახვად (ფიქციად) და ა. შ. ამ დაყოფის პირობითობა თუნდაც იქიდან ჩანს, რომ, მაგალითად, „ლიტერატურა“ და „პოლიტიკა“ ახალი კატეგორიები არიან და არ გამოდგებიან შუა საუკუნეების ან თუნდაც კლასიციზმის კულტურის დასახასიათებლად. ისეთი ერთეულებიც კი როგორც არიან „წიგნი“ ან „შემოქმედება“ არ არიან თავის თავად გასაგებნი: „წიგნი“, მაგალითად, არა აქვს ერთი და იგივე მნიშვნელობა იმ შემთხვევებში, როდესაც საქმე გვაქვს გამოუქვეყნებელ ზელნაწერთან ან ავტორის სიცოცხლეში გამოცემულ ნაწარმოებთან²⁸.

რა თქმა უნდა, კულტურის ფენომენების ანალიზისათვის რაღაც ერთეულები უნდა გვქონდეს მხედველობაში: ასე იქცევა მ. ფუკო: იგი ანალიზს უკეთებს გარკვეულ ერთეულებს — მაგალითად, ფსიქოპათოლოგიას, მედიცინას, პოლიტიკურ ეკონომიას. მაგრამ მას არ მიაჩნია ისინი კულტურის ძირითად, ამოსავალ ერთეულებად და არ ისახავს ის მიზნად გამოავლინოს მათი შინაგანი სტრუქტურა ან მათში დაფარული წინააღმდეგობები. ისტორიის ზედაპირზე მოცემული ერთეულები ფუკოს მიერ განიხილება ფართო კონტექსტში, რათა გამოვლენილ იქნას კულტურის უფრო ძირეული ერთეულები. როდესაც ისტორიულად მოცემულ ერთეულებს აბსოლუტური ზასიათი ერთმევათ, ცოდნის მთელი სფერო წარმოგვიდგება როგორც გამოთქმების (énoncé) ერთობლიობა. მეტყველებითი მოვლენების (événements discursifs) წმინდა აღწერა აუცილებელი ხდება მათი შემადგენელი ერთეულების გამოსაკვლევადა²⁹.

კითხვა რომელიც დაისმის მეტყველებითი მოვლენების მკვლევარის წინაშე, მდგომარეობს შემდეგში: რა განაპირობებს იმას, რომ სწორედ ეს გამოთქმა წარმოიშვა და არა სხვა? გამოთქმების აღწერას ფუკო მკვეთრად განასხვავებს აზრის ისტორიისაგან. უკანასკნელის ამოცანაა გამოთქმების საშუალებით გამოავლინოს სუბიექტის მიზანდასახულობა, მისი ცნობიერი მოღვაწეობა ან არაცნობიერი მისწრაფებები, ე. ი. ჩაწვდეს „დაფარულ სიტყვას“. აზრის მკვლევარი კითხულობს: რა არის ნამდვილად ნათქვამი იმით, რაც ითქვა? მეტყველებითი ფაქტების მკვლევარი კი მიზნად ისახავს აღწეროს გამოთქმა მის განსაკუთრებულობაში, განსაზღვროს მისი არსებობის პირობები, დაადგინოს მისი კავშირთუთირობა სხვა გამოთქმებთან. იგი გამოთქმების საერთო და განმასხვავებელი ნიშნების ცხრილს კი არ ადგენს, არამედ მათი დისპერსიის სისტემის აღწერას ცდილობს. ეს გამოთქმები არ შეიძლება აღწეროთ არც სიტყვების არც ნივთების (საგნების) დონეზე: საქმე ეხება არა იმ ფორმების აღწერას, რომლე-

²⁸ L'archéologie du savoir, p. 31—36.

²⁹ მ. ფუკოს „ცოდნის არქეოლოგიისათვის“ ამ უმნიშვნელოვანესი ცნების შინაარსი მისი თეორიის განხილვის შემდეგ გაირკვევა. წინასწარ უნდა აღინიშნოს, რომ ის არ არის არც მხოლოდ ენობრივი, არც წმინდა ლოგიკური ფაქტი.

ბითაც ეს გამოთქმებია ჩამოყალიბებული, არამედ იმის დადგენას, თუ რატომ გვევლინება ისინი სწორედ ამ ფორმებში, ხოლო ამის საფუძველი არის არა სავანი, არამედ გარკვეული მეტყველებითი პრაქტიკა ადამიანებისა, რომლებსაც სავანებთან აქვთ საქმე. ამიტომ ფუკოს წიგნის სათაური „სიტყვები და სავანები“ ირონიასაც შეიცავს: სიტყვებისა და სავანების ურთიერთობის პრობლემის გადაჭრა არც სიტყვების სფეროშია საძიებელი, არც სავანების სფეროში. გამოთქმების კლასიფიკაციის პრინციპად არც სავანების ნიშნები გამოდგებიან, არც ტრანსცენდენტალური თუ ფსიქოლოგიური სუბიექტი. გამოთქმების დონისათვის შეიძლება, წერს ფუკო, გვეწოდებინა „წინამეტყველებითი“, წინადისკურსიული დონე, იმ პირობით, თუ მხედველობაში გვექნებოდა ის, რომ ეს წინამეტყველებითი დონეც ისევე ერთეულითი ხასიათისა და არა აზროვნებისა. გამოთქმა არ არის ისეთივე ერთეული, როგორცაა ფრაზა, პროპოზიცია, ენობრივი აქტი. მით უფრო არ არის ის ისეთივე ერთეული, როგორცაა მატერიალური ობიექტი. გამოთქმა არ არის ერთ-ერთი ელემენტი ელემენტთა შორის, ის არ არის სტრუქტურა, ე. ი. ელემენტების მიმართებათა ერთობლიობა. ის არის ფუნქცია, რომელიც აზრს აძლევს ელემენტებს, განსაზღვრავს ელემენტების მიმდევრობას, განაპირობებს ერთეულების წარმოშობას. ამრიგად, გამოთქმა უნდა განისაზღვროს მისი ფუნქციის გარკვევის საშუალებით³⁰.

გამოთქმის ფუნქციის ნეგატიური დახასიათება, რასაც ფუკო იძლევა, როდესაც ის განასხვავებს მას ენობრივი ერთეულებისაგან, არსებითად უკვე შეიცავს მის პოზიტიურ დახასიათებასაც. რომელიც იმით იწყება, რომ მისი კორელატი განსაზღვრულია როგორც ობიექტების ერთობლიობა, რომელიც შესაძლებელს ხდის გარკვეულ ობიექტებს, ან როგორც კანონები, რომლებიც ამ ობიექტების არსებობის შესაძლებლობას განსაზღვრავენ. აქედან ისიც ჩანს, რომ გამოთქმის სუბიექტი არ არის ფორმულირების ავტორი, „გამომთქმელი“. გამოთქმის ფორმულირების აღწერა არ ნიშნავს ავტორსა და მის ნათქვამს შორის ურთიერთობის დახასიათებას, არამედ იმის განსაზღვრას, თუ როგორი უნდა იყოს პოზიცია, რომელიც უნდა დაიცავოს ინდივიდმა იმისათვის, რომ ის სუბიექტი გახდეს. იმის მიხედვით, თუ რა პოზიცია უკავია ინდივიდს, მის მიერ გამოთქმული დებულება სხვადასხვა აზრს იძენს. ასე, მაგალითად, სხვადასხვაა გამოთქვამს ერთი და იგივე ფრაზა — „ოცნება სურვილებს რეალიზაციას“ — პლატონთან და ფროიდთან. გამოთქმების ავტორად არ შეიძლება მივიჩნიოთ არც ინდივიდუალური სუბიექტი, არც კოლექტიური ცნობიერება ან ტრანსცენდენტალური სუბიექტი. გამოთქმების აღსაწერად საჭიროა ანონიმური ველის დახასიათება, რომელიც განსაზღვრავს სუბიექტების შესაძლებელ ადგილს. ამის გამო გამოთქმების ანალიზს არასოდეს არ დასჭირდება cogito-სადმი მიმართვა. გამოთქმის ანონიმური ველი არ უნდა გავიგოთ კვლავ სუბიექტური მოდელის მიხედვით, როგორც რაღაც ანონიმური სუბიექტი. გამოთქმების ანალიზის თვალსაზრისით „სულ ერთია, ვინ ლაპარაკობს“, მაგრამ არ არის სულ ერთი ის, თუ სად არის ნათქვამი ის, რაც არის ნათქვამი. გამოთქმების ამგვარი გაგება განაპირობებს იმას, რომ მათი ერთობლიობა აღიწერება არა როგორც დასრულებული მთლიანობა, არამედ როგორც წყვეტილი ფიგურა. კულტურის მოვლენებისადმი ასეთ მიდგომა ფუკო ახასიათებს როგორც პოზიტიურს, ტელეოლოგიური რაციონალიზმისაგან განს-

³⁰ L'archéologie du savoir, p.p. 38—40, 53, 74, 84, 101, 114—115.

ხევაებით, რომელიც ამ მოვლენებს განიხილავს როგორც სუბიექტის აზროვნების, მისი განზრახვების შედეგს³¹.

გამოთქმების ერთობლიობისადმი პოზიტიურ მიდგომას ფუკო ისტორიულ აპრიორიზმს უწოდებს. ისტორიული აპრიორი მსჯელობის საყოველთაო მნიშვნელობის პირობას კი არ განსაზღვრავს, არამედ გამოთქმის რეალობის, სხვა გამოთქმებთან მისი თანაარსებობის პირობებს, იგი წარმოადგენს ამ გამოთქმების წარმოშობის, ტრანსფორმაციისა და გაქრობის პრინციპებს. ისტორიული აპრიორის მიხედვით დასახსრული გამოთქმათა სისტემები არქივებს წარმოადგენენ. არქივი გაგებულა არა როგორც ტექსტების კრებული, არამედ როგორც კანონი, რომელიც იმას განსაზღვრავს, რაც შეიძლება ითქვას. ის არის გამოთქმების ფუნქციონირების სისტემა. არქივი „არის გამოთქმების ჩამოყალიბებისა და გარდაქმნის ზოგადი სისტემა“³². სწორედ ამიტომ წარმოადგენს კულტურის შესწავლა არქეოლოგიას.

ცოდნის არქეოლოგიური აღწერა ფუკოსთან იდეების ისტორიას უპირისპირდება. ცოდნის არქეოლოგიასა და იდეების ისტორიას შორის არსებული მრავალი განსხვავებიდან ფუკოს ძირითადად მიაჩნია ოთხი განსხვავება, რომლებიც ესებთან სიახლის გამართლებას, წინააღმდეგობის ანალიზს, შედარებით აღწერას, ტრანსფორმაციების განსაზღვრას. განვიხილოთ მოკლედ ეს განსხვავებანი. იდეების ისტორიისაგან განსხვავებით, ცოდნის ისტორია არ განიხილავს სხვადასხვა მეტყველებით პრაქტიკებს მათი „დამსახურების“ მიხედვით. ცოდნის არქეოლოგიის დონეზე ორიგინალურისა და ბანალურის დაპირისპირებას აზრი არა აქვს. ერთადერთი, რაც მას აინტერესებს, ეს არის გამოთქმათა რეალურობის დადგენა. იდეების ისტორიას, წერს ფუკო, ჩვეულებრივ, კოპერენტობის რწმენა აქვს. წინააღმდეგობები მისთვის ან მოჩვენებით, გარეგნულ ხასიათს ატარებენ და იგი ცდილობს განთავისუფლდეს მათგან, ან ისინი შეადგენენ მეტყველების ღრმა საფუძველს. უკანასკნელ შემთხვევაში მეტყველება არის ერთი წინააღმდეგობიდან მეორეზე მიმავალი გზა. არქეოლოგიური ანალიზისათვის წინააღმდეგობები არ წარმოადგენენ არც ისეთ რაიმეს, რაც დაძლევის საჭიროებს, არც საფუძველში მდებარე პრინციპებს. ისინი უბრალოდ ობიექტებია, რომლებიც აღწერილ უნდა იქნან.

იდეების ისტორია სხვადასხვა მოვლენების შედარებისას ცდილობს მოახდინოს განსხვავებათა ელიმინაცია და ერთიანობაზე დაიყვანოს ისინი. არქეოლოგიისათვის შედარების მიზანია არა გაერთიანება, არამედ გამარჯვლება. სხვადასხვა დონის, სხვადასხვა სფეროების მოვლენათა (ეკონომიური, პოლიტიკური და სხვ. პროცესების) შედარებისას ის არ ცდილობს გამოიკვლიოს გენეტიკური კავშირები, არც ის, თუ რომელი მოვლენა რას გამოხატავს. ის ცდილობს გაარკვიოს თვითეულის დასახსრის, არტიკულაციის სპეციფიკური ფორმა³³.

იდეების ისტორიაზე რაც არ უნდა ვთქვათ, აღიარებს ფუკო, ერთი რამ არ შეიძლება უარყვით: მისი არსებითი შინაარსია მოვლენათა დროული თანამიმდევრობა და ურთიერთკავშირი, სააზროვნო წარმონაქმნთა ისტორიული განვითარება. არქეოლოგია კი ისტორიას თითქოს იმისათვის განიხილავს, რომ გააქევაოს ის. სინამდვილეში, ამტკიცებს ფუკო, ეს ასე არ არის. გამოთქმათა

³¹ L'archéologie du savoir, p. 120, 125—126, 136, 160—161.

³² L'archéologie du savoir, p. 160—161, 164, 167, 170—171.

³³ L'archéologie du savoir, p. 188, 198, 209, 212.

ერთობლიობების ფორმულირების წესები, რომლებსაც ცოდნის არქეოლოგია ადგენს, არ განსაზღვრავენ მხოლოდ თანადროულობის ურთიერთობებს. ურთიერთობებიდან, რომლებსაც ეს წესები ეხებიან, ზოგიერთი ნეიტრალურია დროის მიმართ, სხვები დროულ მიმართებას გამოხატავენ. არქეოლოგიურ მოდელს არ წარმოადგენს არც თანადროულობის ლოგიკური სქემა, არც მოვლენათა ზაზოვანი მიმდევრობა. არქეოლოგიური მოდელის საშუალებით გამოვლენილ უნდა იქნას იმ მიმართებათა ურთიერთგადაკვეთა, რომელთაგან ზოგიერთი დროულ თანამიმდევრობას გამოხატავს. არქეოლოგია არ წარმოადგენს თანადროულად იმას, რაც დროულ მიმდევრობაშია, იგი უარყოფს დროული მიმდევრობის აბსოლუტიზაციას. არქეოლოგიის თავისებურება იმაში მდგომარეობს, რომ იდეების ისტორიაზე უფრო მეტად ლაპარაკობს ნახტომებზე (coupures). ძვრებზე (faillies), ზარვეზებზე (béances), სრულიად ახალ ფორმებზე, უეცარ გადასაწყობებზე. იდეების ისტორია (მაგალითად, პოლიტიკური ეკონომიის ისტორია) ცდილობს აჩვენოს ის, როგორ ამზადდნენ თეორიულად ამა თუ იმ მოაზროვნეს (მაგალითად, რიკარდოს) მისი წინამორბედები, არქეოლოგია კი მიზნად ისახავს გამოავლინოს განსხვავებანი მოაზროვნეებს შორის. იდეების ისტორიისათვის, ამტკიცებს ფუკო, განსხვავება არის შეცდომა, რომელიც უნდა, გამოამჟღავნდეს. არქეოლოგია, პირიქით, მისწრაფვის არა განსხვავებათა მოხსნისაკენ, არამედ მათი ექსპლიკაციისაკენ³⁴.

იდეების ისტორიას, არქეოლოგიისაგან განსხვავებით, თითქმის ცვლილებაზე გადააქვს ყურადღება. მაგრამ იმისთვის რომ დახასიათდეს რუსტად, რაში მდგომარეობს მომხდარი ცვლილებები, აუცილებელია ტრანსფორმაციების ანალიზი. არქეოლოგია კი სწორედ მიზნად ისახავს ტრანსფორმაციის სისტემის დადგენას. იდეების ისტორიისათვის კონტინუუმი ისეთ ბუნებრივ მონაცემს წარმოადგენს, რომელსაც ახსნა აღარ სჭირდება. არქეოლოგიისათვის კი კონტინუუმი ისევე საჭიროებს ახსნას, როგორც ნახტომი. არც ერთი, არც მეორე ანალიზის საბოლოო მიზანს არ შეადგენენ³⁵.

ასეთია მ. ფუკოს ცოდნის არქეოლოგიის ძირითადი ცნებები და იდეები. „ცოდნის არქეოლოგიას“ მეთოდოლოგიურ-თეორიული გამოკვლევის პრეტენზია აქვს. იგი მიზნად ისახავდა კულტურის ფენომენების კვლევის იმ მეთოდების გაცნობიერებას, რომლებიც, როგორც თვითონ ფუკო აღნიშნავს, „ბრმად“ იყენენ მოხმარებულნი მის უფრო ადრე დაწერილ წიგნებში: „შეშლილობა და უგუნურება. შეშლილობის ისტორია კლასიკურ ეპოქაში“ (1961), „კლინიკის წარმოშობა. მედიცინის არქეოლოგია“ (1963) და „სიტყვები და საგნები. ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა არქეოლოგია“ (1966). ამ წიგნებს მიმართავს სწორედ ფუკო თავისი ზოგადი მეთოდოლოგიური დებულებების საილუსტრაციოდ. ამ წიგნებიდან ყველაზე ახლოსაა „ცოდნის არქეოლოგიასთან“ უკანასკნელი — „სიტყვები და საგნები“. მისი ძირითადი შინაარსის გაცნობა დაგვეხმარება იმაში, რომ უფრო ნათლად გავიზაროთ ცოდნის არქეოლოგიის ფუკოსეული კონცეფცია³⁶.

თუ ფუკოს უკანასკნელი წიგნის ძირითადი ცნებაა „გამოქმეა“ (énoncé)

³⁴ L'archéologie du savoir, p. 216, 219—220, 221, 223.

³⁵ L'archéologie du savoir, p. 225, 227, 230—31.

³⁶ უფრო დაწვრილებით „სიტყვებისა და საგნების“ შესახებ Н. А. Автономова. Концепция «археологического знания» М. Фуко, ВФ 1970, 10, стр. 143, 47. და გ. ბუნიძის დასახ. ნაშრომი.

ანუ „მეტყველებითი პრაქტიკა“, „მეტყველებითი მოვლენა“ (événement disourzive), „სიტყვებსა და საგნებში“ ძირითად ცნებას ეპისტემე (épistémé) წარმოადგენს. ფუკოს ერთ-ერთი კრიტიკოსი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებს იმას, რომ „ცოდნის არქეოლოგიას“ აკლია „სიტყვებისა და საგნების“ ქვაკუთხედი — ეპისტემეს ცნება³⁷. არ შეიძლება იმის თქმა, რომ „ცოდნის არქეოლოგიაში“ სრულებით არ იყო ნახსენები ეს სიტყვა. წიგნის უკანასკნელ ნაწილში ეპისტემე დახასიათებულია როგორც ურთიერთობათა ერთობლიობა, რომლებიც შეიძლება გამოვავლინოთ მეცნიერებებს შორის მოცემულ ეპოქაში, როდესაც მათ ვიხილავთ მეტყველებითი კანონზომიერების დონეზე³⁸. როგორც ჩანს, ფუკო არ უპირისპირებს ერთმანეთს ეპისტემესა და გამოთქმას, პირველი მას უკანასკნელის გარკვეულ კონკრეტულ მიაჩნია³⁹.

ცოდნის არქეოლოგიის კონცეფციის შესაბამისად „სიტყვებსა და საგნებშიც“ რომელშიც დახასიათებულია ევროპული კულტურის სხვადასხვა ეპოქები, მოცემულია არა ისტორია პირდაპირი აზრით, არა ის, თუ როგორ იცვლებოდა ერთი კულტურული ფენომენი მეორით, ფუკოს ტერმინოლოგიით — ერთი ეპისტემე — მეორით, არამედ ნაცადია ამ ეპოქებისათვის დამახასიათებელი ნიშნების დადგენა და მათი შეპირისპირება. ფუკო მიმოიხილავს შუა საუკუნეებისა და რენესანსის, XVII—XVIII საუკუნეებისა და XIX—XX საუკუნეების სააზროვნო მასალას და მათში დაინახავს სამ ერთმანეთისადმი დაპირისპირებულ ტიპს აზროვნებისა, ან როგორც ფუკო იტყვოდა, მეტყველებითი პრაქტიკისა — სამ სხვადასხვა ეპისტემეს: ეპისტემეს, რომელიც გაბატონებული იყო ევროპის კულტურაში XVI ს-ის ბოლომდე, კლასიციზმის ეპოქის (XVII—XVIII სს.) ეპისტემე და თანამედროვეობის ეპისტემე (XIX ს-დან) ეპისტემე.

პირველი ეპოქის ეპისტემესთვის დამახასიათებელია მსგავსების ნიშანი. „XVI ს-ის მიწურულამდე მსგავსება ხუროთმოძღვრის როლს ასრულებდა დასავლეთის სულიერ კულტურაში: სწორედ მით ხელმძღვანელობდნენ მეტწილად ტექსტების განმარტებისა და ინტერპრეტაციის დროს; მან მოაწყო სიმბოლოების თამაში, შესაძლებელი გახადა ხილული და უხილავი საგნების შემეცნება, წარმართა წარმოდგენის ხელოვნება. სამყარო თავის თავზე იყო დახვეული: დედამიწა ცას იმეორებდა, სახეები ვარსკვლავებში ირეკლებოდა, ბალახის ღეროები შეიცავდა საიდუმლოებას, რომელიც ადამიანს ეხმარებოდა; ფერწერა სივრცეს ბაძავდა, წარმოდგენა კი, დღესასწაული იქნებოდა ეს თუ ცოდნა, გამეორებად გვევლინებოდა — ცხოვრების სარკედ. ასეთი გახლდათ ყოველგვარი მეტყველების მოწოდება, მის მიერ თავის თავის წარმოდგენისა და ლაპარაკის უფლების მოთხოვნის ხერხი“. თავისი ამ დებულების დასაბამებლად ფუკო განიხილავს გვიანდელი შუა საუკუნეებისა და აღორძინების ხანის ფილოსოფიურ, ნატურფილოსოფიურ, საენათმეცნიერო და

³⁷ D. Lecourt, Sur l'archéologie et le savoir, «Pensées», № 158 (1970 Aout).

³⁸ L'Archéologie du savoir, p. 250.

³⁹ მოუხედავად ამისა არსებობს განსხვავება ეპისტემეს განმარტებებს შორის „სიტყვებსა და საგნებში“ და „ცოდნის არქეოლოგიაში“. ამდენად შეიძლება ვილაპარაკოთ წინააღმდეგობაზე ფუკოს ამ ორ წიგნში მოცემულ კონცეფციებს შორის (იხ. ნ. ავტონომოვას დასახ. ნაშრომი, «Вопросы философии», 1972, 10, стр. 149). მაგრამ შეუძლებელი არ უნდა იყოს „სიტყვებსა და საგნებში“ განმარტებული ეპისტემეს ცნების ინტერპრეტაცია „ცოდნის არქეოლოგიაში“ ჩამოყალიბებული კონცეფციის შესაბამისად.

სხვა ლიტერატურას (კამპანელა, პარაცელსი, მონტენი და სხვ.), მიუთითებს სიგნატურის მნიშვნელობაზე შუა საუკუნეების იდეოლოგიაში, მიკროკოსმოსის იდეის გავრცელებულობაზე. XVII—XVIII ს-ებში მსგავსების იდეა კარგავს თავის მნიშვნელობას. პირველ რიგში ეს იმით გამოიხატა, რომ დაიძლია სიტყვისა და საგნის ერთიანობა. ამიერიდან ენა მხოლოდ ნიშანია და უნდა განისაზღვროს მისი როგორც ნიშნის მოხმარების პირობები. ფილოსოფოსების მეცადინეობა იქითკენ არის მიმართული, რომ გარეგნული მსგავსების საფუძველზე ნაჩქარევი დასკვნები არ გააკეთონ. სახეთს ხელოვნებაში, პოეზიაში, თეატრში მსგავსება ქიმერების, ალეგორიების, ილუზიების სახეს იღებს. მსგავსების ილუზორულობას მკაფიოდ გამოხატავს დონ კიხოტის სახე. დონ კიხოტის მთელი თავგადასავალი იმის ისტორიაა, თუ როგორი მაცდურია მსგავსება, იმის მაჩვენებელია, თუ როგორ დაშორებულია ერთმანეთს სიტყვა და საგანი, წიგნი და საქმე⁴⁰. სიტყვები ამიერიდან აღარ არიან საგნების მსგავსნი. ისინი მხოლოდ წარმოადგენენ ამინიშნებურ მათ. ფუკო განიხილავს XVII—XVIII ს-ების პოლიტიკურ-ეკონომიურ, ფილოლოგიურ და საბუნებისმეტყველო ლიტერატურას და ცდილობს აჩვენოს, რომ ცოდნის ეს დარგები ერთი სქემის მიხედვით იყვნენ აგებულნი.

ახალი დროის აზროვნება ისევე წყვეტს კავშირს რეპრეზენტაციულ ეპისტემესთან, როგორც კლასიკური ეპოქის მეტყველებამ თქვა უარი მსგავსების კატეგორიის ფუნდამენტურ მნიშვნელობაზე. XIX ს-დან სიტყვები აღარ არიან უბრალოდ საგნების ნიშნები, სიტყვები საგნებს ენობრივი სისტემების საშუალებით უკავშირდებიან. ამიტომ არის, რომ ენათმეცნიერებამაც ეტიმოლოგიიდან ყურადღება ფლექსიების თეორიაზე გადადის. მსგავსი ცვლილებები ხდება ბიოლოგიაში და პოლიტიკურ ეკონომიაშიც. ეპისტემურ ნახტომს შეესაბამება სტრუქტურალისტური მიმდინარეობის წარმოშობაც. „სტრუქტურალიზმი არ არის ახალი მეთოდი: ის არის თანამედროვე ცოდნის ცოცხალი და მოუსვენარი ცნობიერება“. ახალი ეპისტემეს წარმოშობის ერთ-ერთი მაუწყებელია ადამიანის ცნების გაჩენა. XIX ს-მდე ცოდნისათვის უცხო იყო ანთროპოლოგიაში, ადამიანის ბუნების ცნებაზე დამყარება. ახალ დროში კი მოხდა ყურადღების გადატანა ადამიანზე. ამას დასტურებს, ფუკოს აზრით, დეკარტის კოგიტოს შედარება ჰესერლის კოგიტოსთან, კანტის ტრანსცენდენტალიზმის შედარება ფენომენოლოგიურ ტრანსცენდენტალიზმთან: დეკარტის კოგიტო აზრის ჭეშმარიტობის დასაბუთებას ემსახურებოდა; ჰესერლთან მან ადამიანის აზრის რეალურობა უნდა დასაბუთოს; კანტთან ტრანსცენდენტალიზმი ჭეშმარიტების პირობის დადგენა იყო, თანამედროვე ტრანსცენდენტალიზმი კი კვლავ ადამიანის ცნებას მიმართავს. ადამიანის ცნება თანამედროვე ცოდნის ძირითად კონფიგურაციას გამოხატავს და ის მაშინ გაქრება, როდესაც ეს კონფიგურაცია ისევე შეიცვლება, როგორც ის წარმოიშვა XVIII ს-ის მიწურულში⁴¹.

ასეთია კულტურის „ისტორიის“ მ. ფუკოსეული კონცეფციის ძირითადი დებულებები. ეს კონცეფცია ემყარება ევროპის კულტურული პროცესების ფართო და გონებამახვილურ ანალიზს და მისი საფუძვლადანი კრიტიკისათვის საჭირო იქნებოდა მისთვის დაგვეპირისპირებინა კულტურის ისტორია. დაწერილი მარქსიზმის პოზიციებიდან. სანამ ეს არ გაკეთებულა, ვიდრე არ

⁴⁰ M. Foucault. Les mots et les choses. p., 1966, p. 32, 61—62.

⁴¹ Les mots et les choses, p. 221, 33, 398.

დაწერილა კულტურის მარქსისტული ისტორია, არ შექმნილა კულტურის ისტორიის თეორია ისტორიის მატერიალისტური გაგების საფუძველზე⁴², მანამ კულტურის ისტორიის სტრუქტურალისტური ინტერპრეტაციის კრიტიკა სრულფასოვანი ვერ იქნება. იგი მხოლოდ წინასწარი შენიშვნების ხასიათს შეიძლება ატარებდეს.

მ. ფუკოს კონცეფციის ღირსებას ის შეადგენს, რომ მასში კულტურა განხილულია როგორც მთლიანობა და ნაცადია იმ სტრუქტურათა გამოვლენა, რომლებიც ახასიათებენ გარკვეული ეპოქის კულტურულ ფენომენებს, ასეთი განხილვის მიზანია ამ სტრუქტურათა შორის ურთიერთობების გარკვევა; მათი საფუძვლების, მათი „ფუნდამენტური პროექტების“ გამოვლენა. ფუკოს კონცეფციის ეს ღირსება გააჩნია იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რამდენად მართებულია და დასაბუთებული ევროპის კულტურის ისტორიის ეპოქების კონკრეტული დახასიათება ამ კონცეფციის საფუძველზე⁴³.

რამდენადაც ფუკო ცდილობს დაადგინოს სხვადასხვა ეპოქების, სხვადასხვა კულტურული მიმდინარეობისათვის დამახასიათებელი სტრუქტურები და მათი ურთიერთობა, ეპისტემები, მას ყურადღება მსგავსებიდან განსხვავებაზე, უწყვეტობიდან წყვეტადობაზე გადააქვს. ასეთ თვალსაზრისს ის უპირატესობა აქვს, რომ ის საშუალებას იძლევა გააზრებული და გაგებული იქნას ისტორიული სიახლე, ის, რისი გაკეთებაც ხშირად უჭირს წყვეტადობის თვალსაზრისზე მდგომს, რომლის მთავარი საზრუნავი ის არის, რომ გამოავლინოს კავშირი ძველსა და ახალს შორის, — საერთო, რაც არის მათში, — და ამით არაიშვითად ამცირებს სიახლის სპეციფიკის მნიშვნელობას.

კულტურის სტრუქტურალისტური კონცეფცია ერთმანეთს უპირისპირებს სტრუქტურასა და სუბიექტს, ცდილობს გამოავლინოს კულტურის ცნობიერი ფენების საფუძვლები არაცნობიერში. როგორც ცალმხრიობამდევ არ უნდა მიდიოდეს ეს ტენდენცია, მას დადებითი მხარეც აქვს — იგი მიმართულია სუბიექტივიზმის წინააღმდეგ, იმის წინააღმდეგ, რომ კულტურის ფენომენის ამხსნელად მიიჩნიონ უბრალოდ სუბიექტი. მისწრაფება, მოტივი, შეგნებული მიზანი, მიმართულია სუბიექტური მიზნების მიღწევის ობიექტური პირობების გამოვლენისაკენ.

სტრუქტურალისტებს ჩვეულებრივ ბრალს სდებენ ანტიისტორიზმში და ეს ბრალდება არსებითად სამართლიანია. მაგრამ მეორე მხრივ, ფუკოს კონცეფციაში სხვადასხვა კულტურული მთლიანობის სპეციფიკაზე ყურადღების გამახვილების შედეგად თავს იჩენს ისტორიზმი, წარსულის ანტიისტორიული

⁴² ისტორიის მატერიალისტური გაგების პრინციპები — ადამიანის აქტიურ სოციალურ ბუნებაზე დამყარება, საზოგადოებისა როგორც სტრუქტურული მთლიანობის განხილვა — საშუალებას იძლევა კულტურის როგორც მთლიანობისა და ადამიანის როგორც ისტორიის, კერძოდ კულტურის ისტორიის სუბიექტის ურთიერთობის სწორი განმარტებისათვის. მაგრამ ეს შესაძლებლობები ვერ არ ყოფილა სათანადოდ გამოყენებული: მიუხედავად იმისა, რომ ცოტა არ დაწერილა კულტურის ცალკეული სფეროების თეორიასა და ისტორიაზეც, ისტორიის მატერიალისტური გაგების პოზიციიდან, კულტურა როგორც მთლიანობა თითქმის ვერ არ გამოსდარა მარქსისტული ფილოსოფიური კვლევის საგანი.

⁴³ ფუკოს კრიტიკოსები მიუთითებენ სუსტ ადგილებზე მის არგუმენტაციაში. კერძოდ აღნიშნავენ „დონ კიხოტის“ ფუკოსეული შეფასების ცალმხრიობას — იმას, რომ სერვანტესის ამ ნაწარმოების შინაარსი და მნიშვნელობა სრულბოთაც არ დაიყვანება სიტყვისა და საგნის იმ კონფლიქტზე, რაზეც „სიტყვებასა და საგნებშია“ ლაპარაკი (იხ. J. M. Pederson, Michel Foucault et l'Espagne, „Pensées“, № 152 (1970 aout)).

მოდერნიზაციის წინააღმდეგ ბრძოლის ტენდენცია. ამრიგად, არ შეიძლება სტრუქტურალისტური კონცეფცია თავიდან ბოლომდე ანტიისტორიულ თვალსაზრისად ჩაეთვალოთ, ისევე როგორც არ შეიძლება თანამიმდევრულ ისტორიულ თვალსაზრისად მივიჩნიოთ ყოველგვარი ევოლუციონიზმი. თანამიმდევრული ისტორიზმი მოითხოვს არა მარტო განვითარებას თვალსაზრისზე დგომას, არამედ განვითარების ეტაპებს შორის განსხვავებულა თილიან გათვალისწინებასა და განვითარებაში მყოფი სხვადასხვა საზოგადოებრივი მოვლენების სპეციფიკის დადგენასაც. ამისათვის კი საჭიროა საზოგადოებრივ მთლიანობაში სხვადასხვა ფენების გამოყოფა, ამ ფენების ფუნქციონირებისა და განვითარების სპეციფიკის შესწავლა, იმის გათვალისწინება, რომ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა მხარეებს ურთიერთთან დაკავშირებული, მაგრამ მიხედვით ერთმანეთისაგან განსხვავებული კანონზომიერებები აქვთ, თავიანთი „სივრცე და დრო“ გააჩნიათ და ამიტომ მათი განხილვა ერთ სიბრტყეში შეუძლებელია წარმოადგენს. პარადოქსალურია, მაგრამ ფაქტია ის, რომ საზოგადოებრივი მოვლენების სპეციფიკის გათვალისწინებას ხშირად სტრუქტურალისტური თვალსაზრისის მომხრეები უფრო ახერხებენ, ვიდრე ისტორიზმის პრინციპის აშკარა დამცველნი.

თანამიმდევრული ისტორიზმი ახასიათებს ისტორიის მატერიალისტურ გაგებას⁴⁴. იგი იმას ემყარება, რომ სოციალური მოვლენების განხილვისას მარქსისტული ფილოსოფიისათვის ამოსავალი პრინციპია ადამიანის პრაქტიკული მოღვაწეობა: მისთვის ისტორიის პროცესი სხვა არაფერია, თუ არა ადამიანის მიერ ბუნებრივი და სოციალური გარემოს ათვისებისა და გარდაქმნის ისტორია. ისტორიული მატერიალიზმისათვის უცხოა როგორც იდეალისტური თვალსაზრისი, რომლისთვისაც არსებითად არა აქვს მნიშვნელობა ადამიანთა მიზნებსა და მისწრაფებებს, მის აქტიობას, ისე სუბიექტივიზმი, რომლისთვისაც ისტორიის ურთადერთი ამხსნელი ადამიანთა მიზნები და მისწრაფებებია. თუ ამ თვალსაზრისით შევხედოთ ცოდნის არქეოლოგიას. არ შეიძლება არ აღინიშნოს მისი ერთ-ერთი მთავარი ღირსება — ის, რომ მისთვის ამოსავალ კატეგორიას „მეტყველებითი პრაქტიკის“ ცნება⁴⁵ წარმოადგენს. რა თქმა უნდა, სიტყვა „პრაქტიკა“ ჯერ კიდევ ცოტას ლაპარაკობს იმ თვალსაზრისის აკარგიანობაზე, რომელიც მას ხმარობს. მაგრამ ფუკოსთან მეტყველებითი პრაქტიკის ცნება ხაზს უსვამს კულტურის ფენომენების გასაგებად ადამიანის შესაბამისი პრაქტიკული მოღვაწეობის ანალიზის აუცილებლობას და ამგვარი მიდგომა კულტურის პრობლემებისადმი პერსპექტიული ჩანს. ამიტომ არის, რომ ფუკოს „ცოდნის არქეოლოგია“ ზოგჯერ აღიქვამს როგორც ისტორიულ მატერიალიზმთან დაახლოების ცდა⁴⁶, თუმცა კი ასეთი ანალიზის დამყარების დროს არ უნდა დავივიწყოთ ის, რომ მართალია, ფუკო ლაპარაკობს სხვადასხვა პრაქტიკების ურთიერთდაკავშირზე, მაგრამ ის უარს ამბობს მათ შორის დეტერმინაციის ურთიერთობის შესახებ საკითხის დასმაზე და ამის გამო ცოდნის არქეოლოგია ისტორიის მატერიალისტური გაგები-

⁴⁴ ისტორიის მატერიალისტური გაგების თანამიმდევრული ისტორიზმი, ცხადია, არ ნიშნავს მის დაყვანას ისტორიზმზე, ე. ი. აბსოლუტურ ისტორიზმს, რაც, მაგალითად, კროჩეს ფილოსოფიას ახასიათებდა.

⁴⁵ ლ. ალთუსერს (იხ. მისი და თანაავტორების „კაპიტალის კითხვა“) შემოაქვს „თეორიული პრაქტიკის“ ცნება. ეს ცნებაც, თუ იგი არ იქნება გამოყენებული თეორიისა და პრაქტიკის დაპირისპირების უარსაყოფად, გარკვეულ დადებით შინაარსს შეიძლება შეიცავდეს.

⁴⁶ იხ. ლეკურის დასახ. ნაშრომი.

სადმი დაპირისპირებული რჩება. შეიძლება დავეთანხმოთ ფუკოს კონცეფციის იმ შეფასებას, რომ „ცოდნის არქეოლოგიაში“ ფუკო სცილდება „სიტყვებსა და საგნებს“⁴⁷ მის მიერვე შექმნილ სქემას⁴⁷, მაგრამ უფრო სწორია კი ის იქნებოდა, თუ ვიტყოდით, რომ ფუკომ „ცოდნის არქეოლოგიაში“ გააფართოვა მის მიერ ადრე შექმნილი სქემის ფარგლები, თუმცა არსებითად მისი თვალსაზრისი ანტიისტორიული და ფორმალური ხასიათისა დარჩა.

მ. ფუკოს თვალსაზრისის ძირითადი ნაკლო ის არის, რომ იგი მაინც არქეოლოგიაა და არა ისტორიული. თუ ლევი-სტროსი ეთნოლოგიას მიჯნავს ისტორიისაგან და პირდაპირ მაინც არ უარყოფს უკანასკნელს, ფუკო ცდილობს, იდეების ისტორიას დაუპირისპიროს ცოდნის არქეოლოგია. მართალია, ცოდნის არქეოლოგიის მიზანია ჩაწედეს კულტურის მოვლენების მაკონსტრუირებელ ფაქტორს — ადამიანთა მეტყველებით პრაქტიკას, — მაგრამ მეტყველებითი პრაქტიკა იმდენად ზოგად ფორმებში განიხილება, რომ ისტორიის ცოცხალი შინაარსი მის ფარგლებს გარეთ რჩება. მ. ფუკოს ესმის, რომ მეტყველებითი პრაქტიკა დაკავშირებულია არამეტყველებით პრაქტიკასთან (ეკონომიკასთან, პოლიტიკასთან), მაგრამ მათ შორის დეტერმინაციულ მიმართებაზე უარის თქმის გამო ეს კავშირები გარეგნულ შესატყვისობის ხასიათს ატარებენ. „ცოდნის არქეოლოგია“ განიხილავს პერიოდს, რომლის განმავლობაშიც უდიდესი სოციალურ-პოლიტიკური ცვლილებები მოხდა. ჰქონდათ თუ არა მათ რაიმე მნიშვნელობა მეტყველებითი პრაქტიკების დონეების, ეპისტემების შესაცვლელად, ამაზე პასუხს ფუკოსთან ვერ მივიღებთ.

ცოდნის არქეოლოგია უგულვებლყოფს არა მარტო კულტურის ფენომენების კავშირს სხვა სოციალურ მოვლენებთან იგი არაფერს ამბობს მეტყველებითი ფაქტების, გამოთქმების, ეპისტემების დამოკიდებულებაზე მათი შინაარსეული მხარისაგან: გამოხატავს თუ არა გადასვლა მსგავსების ეპისტემედან რესპრეზენტაციის ეპისტემეზე და ამ უკანასკნელიდან თანამედროვეობის ეპისტემეზე, პროგრესს ადამიანის მიერ სამყაროსა და თავისი თავის შემეცნებაში, ამ კანონიერი კითხვის დასმის უფლება არა გვაქვს ვიდრე ფუკოს კონცეფციის ფარგლებში ვრჩებით.

მ. ფუკო, როგორც ითქვა, უარს ამბობს განვითარების, ევოლუციის, გავლენის ცნებებზე. მით უფრო მიუღებელია მისთვის ლაპარაკი განვითარების, კერძოდ აზრის განვითარების შინაგან წყაროზე. მაგრამ ამ პოზიციის მართებულება ფუკოს მიერ დასაბუთებული არ არის. ფუკო არ უპირისპირებს ერთმანეთს აბსოლუტურად ცოდნასა და მეცნიერებას; მას (ალთუსერისაგან განსხვავებით) საესებით დაპირისპირებულ ცნებებად არ მიაჩნია იდეოლოგია და მეცნიერებაც. მაგრამ ძნელია იმის უარყოფა, რომ მეცნიერების განვითარების ერთ-ერთ წყაროს მაინც წარმოადგენს თეორიის შიგნით წარმოშობილი წინააღმდეგობები. უშინაარსო არ უნდა იყოს მეცნიერების განვითარების თვალსაზრისით გავლენის ცნებაც (თუმცა ის ხშირად კვლევის გასაიოლებლად არის გამოყენებული). ხოლო თუ ამ ცნებებს მნიშვნელობა აქვთ მეცნიერებისათვის, მეტად საეჭვოა, რომ მათ არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდეთ ცოდნის სფეროსათვის, ე. ი. იმ სფეროსათვის, რომლებიც ჯერ მეცნიერებებად არ ჩამოყალიბებულან.

⁴⁷ Н. Автономова. «Вопросы философии», 1972, № 10, стр. 150.

ფსიქოლოგია

მაჰპალ ხარშილაძე

სოციალური განწყობის გავლენა მცირე ჯგუფში სიტყვების დახსოვებაზე

სოციალურ ფსიქოლოგიაში წარმოებულმა ინტენსიურმა კვლევამ, რომელიც მიმართულია იყო მცირე ჯგუფის წარმატების და მისი განმსაზღვრელი ფაქტორების ძიებისაკენ, უჩვენა ის გარემოება, რომ, ჯგუფური პროცესების მიმდინარეობისას, გარეშე პირის დასწრება მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ადამიანის საქმიანობის ეფექტურობაზე. მიუხედავად ამ მიმართულებით ჩატარებული საკმაო მუშაობისა, შეიძლება ითქვას, რომ ერთმნიშვნელოვანი შედეგები ჯერაც არ არის მიღებული, — რაც ნაწილობრივ იმით არის გაპირობებული, რომ ჯგუფური აქტივობის პროდუქტულობა მთელ რიგ ფაქტორებზეა დამოკიდებული.

მცირე ჯგუფი წარმოადგენს გარკვეულ დამოკიდებულებაში მყოფ ინდივიდთა ერთობლიობას. ჯგუფში შეძველებული ინდივიდები ურთიერთზე ზემოქმედებენ და ამიტომ სრულიად კანონზომიერია ის გარემოება, რომ ჯგუფურ პროცესებში ანგარიში უნდა გაეწიოს სოციალური ზემოქმედების ფორმას; ხოლო სოციალურ ზემოქმედებაში იგულისხმება ადამიანზე ამა თუ იმ ინდივიდის ზემოქმედების ფაქტი. ცნობილია სოციალური ზემოქმედების შემდეგი ფორმები: თანაარსებობა, თანააქტივობა, თანამშრომლობა და სხვა.

თანაარსებობა მარტივი ზემოქმედების სახეა. იგი გულისხმობს ცალმხრივ სოციალურ გავლენას, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ აქტივობაში მყოფ სუბიექტზე მეორე სუბიექტი ზემოქმედებს მხოლოდ თავისი არსებობის ფაქტით. ამგვარ პირობებში ადგილი არა აქვს აქტივობაში მყოფი ინდივიდისაგან უკუზემოქმედების მომენტს.

სოციალური ზემოქმედების შედარებით რთულ სახეს წარმოადგენს თანააქტივობა, როდესაც ურთიერთმოქმედი ინდივიდები ერთ დროით-სივრცით მიმართებაში იმყოფებიან ერთმანეთთან და ერთდროულად ახორციელებენ რაიმე აქტივობას.

აღნიშნულ ორ მარტივ ფორმასთან შედარებით, თანამშრომლობა უფრო რთულ სოციალურ ზემოქმედებას გულისხმობს. თანამშრომლობის პირობებში ჯგუფში ადგილი აქვს ინდივიდების ორმხრივ ზემოქმედებას. ამგვარი სოციალური ზემოქმედებისას, ურთიერთობაში მყოფ ინდივიდებს შორის ხდება ინფორმაციის გაცვლა; სახეზე გვაქვს კომუნიკაციის აქტი, აზრთა გაზიარება და ერთობლივი მოქმედება.

ჩვენ მიერ ზემოთ დასახელებული სოციალური ზემოქმედების პარალელურად ჯგუფურ მოქმედებაზე გარკვეულ გავლენას ახდენენ როგორც დამსწრე პირისადმი ჯგუფის დამოკიდებულების ხასიათი, ასევე ჯგუფის წევრებს შორის არსებული ინტერპერსონალური ურთიერთობანიც. ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე ნაჩვენებია, რომ უმეტეს შემთხვევაში სხვისი დასწრება ჯგუფის შესრულებაში დადებითს, მასტიმულირებელ გავლენას ახდენს. ჩატარებული გამოკვლევების საფუძველზე შ. ნაღრაშვილი მიუთითებს: „თანააქ-

ტივობის ჯგუფში მყოფი ცდისპირები, როგორც ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, ყოველ ვარიანტში ყოველთვის უკეთესად, კარგ მარკინებლებით ასრულებენ დავალებას. ვიდრე მარტო, იზოლირებულად მომუშავე ცდისპირები“ (შ. ნადირაშვილი, 1,132). ზეიონკი ფიქრობს, რომ სხვების თანდასწრება ზრდის მოტივაციის დონეს, იგი სხვების მონაწილეობას „აღძვრის წყაროს“ უწოდებს. ფ. ოლპორტის აზრით, თანაქტივობის პირობებში ხდება ფსიქიკური აქტივობის გააღვივება, რაც, თავის მხრივ, განაპირობებს თანაქტივობის სიტუაციაში შესრულების ეფექტს.

არანაკლებ მნიშვნელოვნად ზემოქმედებენ ჯგუფურ აქტივობაზე ჯგუფში შემავალი წევრების ინტერპერსონალური დამოკიდებულებები. ჯგუფის წევრებს შორის არსებული დამოკიდებულებები განეკუთვნებიან სოციალურ-ფსიქოლოგიურ ფაქტორებს. საზოგადოდ, ჯგუფური პროცესების შესწავლამ სრული აუცილებლობით დააყენა ჯგუფში არსებული დამოკიდებულებების — ე. წ. სოციალური განწყობების გავლენის — შესწავლის საჭიროება. ჯგუფის წევრებს შორის არსებულ დამოკიდებულებებში იგულისხმება, რომ მცირე ჯგუფში გაერთიანებულ წევრებს როგორც პიროვნებებს შესაძლოა ურთიერთის მიმართ ჰქონდეთ განსხვავებული დამოკიდებულება. ჰაიდერის აზრით, ეს „აფექტური ტენდენციები სხვა ადამიანების მიმართ — ადამიანთა ურთიერთობის მარკინიზებული ერთ-ერთი ფსიქოლოგიური ფაქტორია, რომელიც სოციალური ფსიქოლოგიის კვლევის ამოცანას წარმოადგენს“ (შ. ნადირაშვილი, 1,332).

ჯგუფის შემადგენლობის კვლევის პროცესში გამოვლინდა რიგი ურთიერთობის ისეთი სახეები, რომლებიც აფერხებდნენ ან, პირიქით, ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდნენ ჯგუფური პროცესების ეფექტური მიმდინარეობისათვის. შეისწავლადნენ რა ჯგუფის აქტივობას ჯგუფის წევრების ინტერპერსონალური დამოკიდებულებების ფონზე, უმეტეს შემთხვევაში ურთიერთს ედრებოდნენ თავსებადი და არათავსებადი, შემჭიდროებელი და ნაკლებად შემჭიდროებელი მეტოქე და მეგობრული ჯგუფები. ინტერპერსონალური დამოკიდებულებების როგორც სოციალური სტიმულის როლი, ძალიან ვარიირებდა ჯგუფური აქტივობის ხასიათთან მიმართებაში. ჯერ კიდევ ფ. ოლპორტის გამოკვლევაში გამოვლინდა ის ფაქტი, რომ განსხვავებული სახის ამოცანის შესრულებისას სხვისი თანდასწრების ზეგავლენა განსხვავებულად მიმდინარეობს: „როდესაც შესასრულებელი ამოცანა მარტივი ბუნებისაა, მაშინ ზემოქმედება მასტიმულირებლად გველევა, ხოლო, როდესაც დავალება აზრობრივად რთულდება, იმ შემთხვევაში ზემოქმედება შედარებით სუსტდება“. აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ჯგუფური აქტივობის განხორციელების პროცესში ამოცანის ხასიათის მხედველობაში მიღების გარეშე შეუძლებელი ხდება რაიმე სახის სოციალური ზემოქმედების როლზე მსჯელობა.

ჩვენ ზემოთ გაკვრით შევხეთ ჯგუფის წევრებს შორის არსებული ინტერპერსონალური დამოკიდებულებების საკითხს ჯგუფური აქტივობის განხორციელების პროცესში. კოლომინისკის აზრით, თუ მომუშავენი, რომელნიც ფუნქციონალურად თანამშრომლობენ და ურთიერთის მიმართ დადებითი გრძობების მატარებელნი არიან, ეს მათს მუშაობას ხელს უწყობს და, პირიქით, თუ მათ შორის დაძაბული, კონფლიქტური დამოკიდებულებაა, შრომის ნაყოფიერება ქვეითდება. ჯგუფში არსებული სოციალური ჰარმონია მასში ინტერპერსონალური ჰარმონიის განხორციელების პირობას წარმოადგენს. კვლევის შედეგების მიხედვით, დადებითი სოციალური დამოკიდებულებები აქტივობის

უმეტეს სფეროში მასტიმულირებელ როლში გვეძლევა; მაგრამ ზოგ შემთხვევაში დადასტურდა ისეთი ფაქტებიც, როდესაც მაღალი შეკავშირებულების მქონე მეგობრული ჯგუფები ყოველთვის არ იძლეოდნენ ეფექტურ შესრულებას. წევრებს შორის არსებული დამოკიდებულებები (დადებითი და უარყოფითი) სოციალური განწყობების ტერმინებით შეიძლება აღინიშნოს. „სოციალური ატიტუდები ფიქსირებული სოციალური განწყობებია და ისინი შესატყვის ვითარებაში აქტუალიზირდებიან. „სოციალური განწყობები სოციალური ობიექტების მიმართ პიროვნების გარკვეული სახის დამოკიდებულებას წარმოადგენენ, ეს გამოიხატება სოციალური ობიექტის ნეგატიური ან პოზიტიური შეფასებით“ (მ. ნალირაშვილი. 1,325). შეიძლება ითქვას, რომ მეგობრული დამოკიდებულების მქონე წევრებისაგან შემდგარი ჯგუფი დადებითი სოციალური განწყობების მატარებელია, ხოლო ურთიერთის მიმართ მეტოქე ან არამეგობრული დამოკიდებულების მქონე წევრებისაგან შემდგარი ჯგუფი — უარყოფითი. დასასრულ შეიძლება ვივთხისხმოთ, რომ ჯგუფში შემავალი წევრების სოციალური განწყობები ჯგუფური აქტივობის განხორციელების პროცესზე განსხვავებულ ზემოქმედებას ახდენს. სოციალური განწყობების ზემოქმედება ჯგუფურ პროცესებში მხოლოდ ჯგუფური შესრულების ეფექტურობის თვალსაზრისით შეისწავლებოდა. თუ როგორ ვარირებს განწყობის შესაბამისად ჯგუფური აქტივობის პროდუქტი, მკვლევართა უშუალო ინტერესს არ წარმოადგენდა. თვით აქტივობის ხასიათიც, რომლის ფონზეც შეისწავლებოდა ინტერპერსონალური დამოკიდებულებების გავლენა, უმეტეს შემთხვევაში აქტივობის ისეთ სფეროში მიმდინარეობდა, როგორც არის სამხედრო მფრინავების, მე-ინჟინერების, ხელოსნების საქმიანობა.

ჯგუფური აქტივობის კვლევის პროცესში სრულიად აშკარად შეინიშნა ის გარემოება, რომ ჯგუფის როგორც ერთი მთლიანის მოქმედებისათვის უთუოდ დიდი მნიშვნელობა აქვს ჯგუფის შინაგან აღნაგობას — ე. ი. ჯგუფში შემავალი წევრების დამოკიდებულებების ცოდნას. დამოკიდებულებებში იგულისხმება ის ფიქსირებული სოციალური განწყობები, რაც ჯგუფის წევრებს აქვთ შემუშავებული სხვა თანამომუშავე წევრის მიმართ. ივარაუდება, რომ ჯგუფში გაერთიანებული წევრები ამ განწყობის შესაბამისად მოდიან აქტივობაში და მის კვალობაზე იქმნება ჯგუფში სოციოემოციური ატმოსფერო, რაც, თავის მხრივ, განაპირობებს ჯგუფის როგორც ერთი მთლიანის მოქმედების ხასიათს. რაძენადაც ჯგუფის წევრები შეგრწყულნი არიან ურთიერთობას, იმდენად მათ წინაშე მდგომი ამოცანის გადაჭრის პროცესში ისინი მოქმედებენ როგორც ერთი ახალი თვისებრიობა. უეჭველია ის გარემოება, რომ ჯგუფური პროცესის უკეთ გაგებისათვის კვლევის პროცესში ანგარიში უნდა გაეწიოს ისეთ უაღრესად მნიშვნელოვან ფაქტორს, როგორსაც წარმოადგენსენ ჯგუფში შემავალი წევრების სოციალური განწყობები. სოციალური ფსიქოლოგიის წინაშე, რომელიც შეისწავლის ჯგუფური პროცესების მიმდინარეობას, აუცილებლად დგება პოზიციონირება, იკვლიოს კანონზომიერება, რომლის მიხედვითაც მოქმედებს ჯგუფის შიგნით არსებული ინტერპერსონალური დამოკიდებულებები ჯგუფური აქტივობის განხორციელებაზე.

ჩვენ მიზნად დავისახეთ ვიკვლიოთ, თუ რა გავლენას ახდენს მცირე ჯგუფში შემავალი წევრების სოციალური განწყობები (დადებითი, უარყოფითი და ხეიტრალური) თანაქტივობისა და თანამშრომლობის პროცესში, ჯგუფური აქტივობის ეფექტზე.

გახსენავებულ სოციალური განწყობებრივ მქონე ჯგუფებში თანააქტივობაზე ჩატარებული ცდის მონაცემები. ექსპერიმენტები ჩატარებულია წინასწარ შედგენილი, განსხვავებული სოციალური განწყობების მქონე (დადებითი, უარყოფითი და ნეიტრალური) სამწევრიან მცირე ჯგუფებზე. ჯგუფის წევრები იყვნენ მე-9 და მე-10 კლასის მოსწავლეები. სამწევრიანი მცირე ჯგუფი ინტერპერსონალური დამოკიდებულებების უკეთ გამოვლენის საშუალებას იძლევა. ცდის მსვლელობაში ჯგუფის წევრები იმყოფებოდნენ თანააქტივობის ვითარებაში, რაც აქტივობის პროცესში ჯგუფის წევრებს შორის მხოლოდ დროით-სივრცით ურთიერთობებს გულისხმობს. ჯგუფის ყველა წევრს ერთდროულად ეძლეოდა ერთი და იგივე დავალება, მათი ურთიერთდამოკიდებულება არ იყო გაშუალებული ჯგუფური მოქმედების შინაარსით, რასაც, ამ შემთხვევაში, დავალების შესრულება გულისხმობდა. ჯგუფის ყველა წევრი დამოუკიდებლად მუშაობდა მიწოდებულ დავალებაზე. ცდები ჩატარდა სიტყვათა რიგის დახსოვებაზე. ჯგუფებს ეძლეოდათ აზრიანი 14 სიტყვისაგან შედგენილი სია, რომელიც უნდა წაეკითხათ და დაეხსომებინათ. დახსოვებული სიტყვების აღდგენა წერილობითი ფორმით ხდებოდა. ცდის ჩატარებისას მაქსიმალურად ვცდილობდით ყველა შემთხვევაში ჯგუფებისათვის შეგვექმნა ერთგვარი სიტუაცია. მასალა დაგროვდა 15 სამწევრიან ჯგუფზე; ამრიგად, ცდის ყველა ცალკეულ სერიამი მონაწილეობდა 45 წევრი.

გახეხილეთ ფაქტიური მასალა გახსენავებული სოციალური ჯგუფების მონაცემების მიხედვით, შემდგომ კი ცალ-ცალკე სერიების მონაცემთა ურთიერთმიმართების განხილვის საფუძველზე ვუჩვენებთ ის კახოხოსიკურება, რომლითაც მოქმედებს სოციალური განწყობა ჯგუფის წარმატების ეფექტზე.

დადებითი ჯგუფის მონაცემები. სულ 45 ცდისპირის მიერ აღდგენილი იქნა 398 სიტყვა. აქედან საშუალოდ ჯგუფის დახსოვების ეფექტუდრის 23 სიტყვას. ჯგუფში აღდგენილი სიტყვების რაოდენობრივი მაჩვენებლები 17—30 სიტყვამდე მერყეობს. ჯგუფში შემაჯავლი თითოეული წევრის დახსოვების საშუალო ეფექტი იყო 8 სიტყვა; მთლიანად დადებითი ჯგუფების მიერ შეცდომით აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა 13 სიტყვის ტოლია; ე. ი. თითო ჯგუფი დაახლოებით ერთ შეცდომას უყვებდა.

უარყოფითი სოციალური განწყობის მქონე ჯგუფების მონაცემები. ცდის მიმდინარეობის პროცესში ცდის პირებზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ მუშაობის განმავლობაში არ შეინიშნებოდა რაიმე საგანგებო ხელისშემშლელი ვითარება, რაც შესაძლოა უარყოფითი დამოკიდებულებით იქნებოდა გაპირობებული. ცდის მონაცემების განხილვამ გვიჩვენა, რომ 15 ჯგუფის მიერ სწორად აღდგენილია სულ 310 სიტყვა, აქედან თითოეულ ჯგუფზე დახსოვების საშუალო ეფექტი შეადგენდა 21 სიტყვას; ხოლო თითოეული წევრის მიერ დახსოვებული სიტყვების საშუალო რაოდენობა 6,8-ის ტოლია. მცდარად აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა იყო 17.

ნეიტრალური ჯგუფის მონაცემები. აღნიშნული წინაორი ჯგუფისაგან განსხვავებით, ნეიტრალური ჯგუფი წარმოადგენდა ე. წ. ა.ი ხიჯგუფს, რომელიც სპეციალურად ექსპერიმენტისათვის შეიქმნა ხელოვნურად. ამგვარად შედგენილი ჯგუფის წევრებს არ გააჩნიათ არავითარი საგანგებო დამოკიდებულება ურთიერთის მიმართ, ისინი უცნო პირებს წარმოადგენენ და პირველად ცდის პირობებში მოხვდნენ ერთად.

ცდები წინა ორი სერიის ანალოგიურად მიმდინარეობდა: ნეიტრალური ჯგუფის 45-მა წევრმა აღადგინა მთლიანად აპკ სიტყვა, აქედან თითოეულ ჯგუფზე დახსომებული სიტყვების საშუალო რაოდენობა იყო 20. ჯგუფის ყოველი წევრის დახსომების საშუალო ეფექტი 6,7-ის ტოლია. მთლიანად ჯგუფების მიერ დახსომებულ მასალაში შეცდომით აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა იყო 18.

ურთიერთმიმართებაში განვიხილოთ სამივე სახის სოციალური განწყობების მქონე ჯგუფების რაოდენობრივი მაჩვენებლები (ცხრილი 1).

ცხრილი 1

ჯგუფები	მთლიანი რაოდ.	საშუალო მაჩვ.	შეცდომით
დადებითი (+)	358	8	13
უარყოფითი (-)	310	6,8	17
ნეიტრალური (0)	303	6,7	18

ჩვენ შევამოწმეთ საშუალოთა შორის განსხვავება სტუდენტის ცნობილი t კრიტერიუმით. $t=3,43$, თავისუფლების ხარისხია $df=88$, რასაც შეესაბამება მნიშვნელობის მაღალი დონე ($p<0,005$)*.

განსხვავებული სოციალური განწყობების მქონე ჯგუფში თანამშრომლობის პირობებში ჩატარებული ცდის მონაცემები. თანამშრომლობის პირობებში ცდები ჩატარდა იმავე პრინციპით შედგენილ მცირე ჯგუფებთან და იმავე მასალაზე, რაც მცირე სოციალურ ჯგუფებზე თანაქტივობის პირობებში. თანამშრომლობისა და თანაქტივობის ცდებს შორის არსებითი ხასიათის განსხვავება მდგომარეობს იმაში, რომ თანამშრომლობით ჯგუფებში შემაჯავალ წევრებს ევალებოდათ ემუშავათ ერთდროულად — როგორც ერთს; ამრიგად, დავალების შესრულებაში თითოეულ წევრს თავისი წვლილი შეჰქონდა; იგულისხმება, რომ ცდის ხელმძღვანელი მეთვალყურეობდა ჯგუფური პროცესების მიმდინარეობას, რათა უზრუნველყო ჯგუფში წევრებს შორის ნამდვილი თანამშრომლობის განხორციელება; რამდენადაც ამის საშუალებას იძლეოდა მიწოდებული დავალება. ობიექტური მასალები ამ შემთხვევაშიც განვიხილეთ იმავე წესით, როგორც თანაქტივობის პირობებში, ე. ი. ცალ-ცალკე სერიაში სოციალური განწყობების მიხედვით.

დადებითი სოციალური განწყობის მქონე ჯგუფის მონაცემები. დადებითი დამოკიდებულებების მქონე ჯგუფის წევრები, თანამშრომლობას შემდეგი სახით ახორციელებდნენ. როდესაც ბავშვებს მივაწოდებდით დახსომებელ სიტყვათა რიგს, ისინი ერთდროულად იწყებდნენ ჩუმად კითხვას. შემდგომ, აღდგენის პროცესში, სახეზე გვექონდა თანამშრომლობის ტიპური სურათი, — ცდისპირები დიდი მონდომებით ეხმარებოდნენ ურთიერთს და მიწოდებული სიტყვების სისწორე, როგორც წესი, ყველას ძიეო

* ვინაიდან ყველა შემთხვევაში განსვლა ნეიტრალურ და უარყოფითი ჯგუფების საშუალო მონაცემებს შორის უმნიშვნელო იყო, ჩვენ საქმარისად მივიჩინეთ შეგვედარებინა მხოლოდ დადებით და უარყოფითი ჯგუფის მონაცემების საშუალო სიდიდეები.

მოწმდებოდა; მაგალითად: „ფორთოხალი მე მგონი არ იყო, შენ როგორ გგონია? — ფოთოლი იყო, ფორთოხალი კი არა...“ და მისთ. ვინაიდან დახსომებისა და აღდგენის პროცესები ძალიან სწრაფად მიმდინარეობდნენ, ამიტომ, შეიძლება ითქვას, რომ თანამშრომლობითი რეაქციები აღდგენის მომენტთანვე იჩენდნენ თავს: ცდისპირები იქვე დაუყოვნებლივ იწყებდნენ ჩაწერას და აზრთა განიარებაც წერის პროცესში ხდებოდა. დავალების ხასიათიდან გამომდინარე, არ ხდებოდა შრომის განაწილება: მხოლოდ ერთხელ შეინიშნა სენანული იმის თაობაზე, რომ არ დაინაწილეს დასახსომებელი სიტყვები. ეს აზრი მერე წამოაყენეს, როდესაც დარწმუნდნენ, რომ 14 სიტყვის სრულად აღდგენა არ მოხერხდა: „თავიდანვე უნდა დაგვენაწილებინა, შენ ხუთ სიტყვას ადვილად დაიხსომებდი, მეც ხუთს და შენ კიდევ ოთხს; აი მაშინ იქნებოდა კარგი“.

15 ჯგუფის მიერ სულ აღდგენილი იქნა 158 სიტყვა, დაშვებულია ორი შეცდომა: თითო ჯგუფის მიერ საშუალოდ აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა შეადგენდა 10,6-ს.

უარყოფითი ჯგუფის მონაცემები. სულ უარყოფითი სოციალური განწყობის მქონე 15-მა ჯგუფმა აღადგინა 138 სიტყვა. საშუალოდ ჯგუფის მიერ აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა ტოლია 8-ისა. შეცდომით აღდგენილი სიტყვები ტოლია 7-ის. საშუალოდ თითოეული ჯგუფის მიერ აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა უდრის 9-ს. თვალსაჩინოებისათვის მოვიყვანოთ ცხრილი (2), სადაც ურთიერთთან მიმართებაში იქნება განხილული სამივე სახის ჯგუფის მონაცემები სიტყვების აღდგენაზე.

ცხრილი 2

ჯგუფის სახე	მოლიანი ჯგუფი	შეცდომა	საშუალო მაჩ.
დადებითი (+)	158	2	10,6
უარყოფითი (-)	138	6	9,2
ნეიტრალური (0)	140	7	9,3

საშუალო მაჩვენებელთა შორის განსხვავების t კრიტერიუმით შემოწმებისას დადგინდა, რომ $t = 2,97$, $p < 0,005$. განვიხილოთ ურთიერთმიმართებაში დადებითი, ნეიტრალური და უარყოფითი ჯგუფების მონაცემები სიტყვების დახსომებაზე. როგორც წარმოდგენილი ცხრილიდან (2) ჩანს, უკეთესი მონაცემები დადებით ჯგუფში გვეძლევა, სადაც აღდგენილი სიტყვების რაოდენობა 158-ს უდრის; ეფექტურობის მხრივ, ნეიტრალური და უარყოფითი დამოკიდებულების მქონე ჯგუფების მონაცემები ურთიერთს უახლოვდება; დადებითი და უარყოფითი ჯგუფების მონაცემს შორის განსვლა — 20 სიტყვის რაოდენობით — დადებითი ჯგუფების სასარგებლოდ. დაშვებული შეცდომების რაოდენობის მხრივ დადებით ჯგუფში ყველაზე ნაკლები მაჩვენებელია — 2. ნეიტრალურ ჯგუფთან შედარებით, უარყოფითი დამოკიდებულების ზემოქმედება სიტყვების დახსომებაზე არ შეინიშნება. უარყოფითი ჯგუფების მონაცემები არ იძლევიან ანგარიშგასაწევე სხვაობას; ამავე დროს, თანაქტივობისა და თანამშრომლობის პირობებში ჩატარებული ცდის მონაცემების საშუალო სიდიდეების დაპირისპირებამ გვიჩვენა ჯგუფური შესრულების უპირატესობა ინდივიდის შესრულებასთან შედარებით (იხ. ცხრილი 3).

თანაქტივობისა და თანამშრომლობის უარყოფითი ჯგუფების საშუალო მონაცემებს შორის განსხვავებაა: $t=5,55$ ($p<0,005$); როგორც ვნახეთ, ამ ორი სახის სოციალური ზემოქმედებისას თანამშრომლობითი სოციალური ჯგუფები ჯობნიან თანაქტივობაში მყოფი წევრებისაგან შემდგარ ჯგუფებს;

ცხრილი 3

ჯგუფის სახე	საშუალო მონაც. თანაქტივობა	საშ. მონაც თანამშრ.
დადებითი (+)	7,3	10,5
უარყოფითი (-)	6,8	9,2
ნეიტრალური (0)	6,7	9,3

ჩვენს განკარგულებაში მყოფი ფაქტიური მასალის თანაქტივობისა და თანამშრომლობის პირობებში სოციალურ ჯგუფებში სიტყვის დახსოვებაზე განხილული სოციალური განწყობების გავლენის შესახებ შეიძლება ითქვას:

- 1) სოციალური განწყობების ზემოქმედება მცირე სოციალურ ჯგუფში დადასტურდა როგორც თანაქტივობის, ასევე თანამშრომლობის პროცესში;
- 2) სოციალური განწყობის ზემოქმედება მცირე სოციალურ ჯგუფში თანაქტივობისა და თანამშრომლობის პირობებში ერთნაირი კანონზომიერებით ვლინდება, სახელდობრ, დადებითი სოციალური განწყობა მასტიმულირებლად მოქმედებს სიტყვის დახსოვების ეფექტზე;
- 3) თანაქტივობისა და თანამშრომლობის პირობებში სიტყვების დახსოვების ეფექტის შედეგების განხილვამ ერთხელ კიდევ ნათელჰყო ჯგუფური, თანამშრომლობითი აქტივობის უპირატესობა ინდივიდუალურ, დამოუკიდებელ, მუშაობასთან შედარებით.

ლიტერატურა

1. შ. ხადირაშვილი. პიროვნების სოციალური ფსიქოლოგია, 1975.
2. Я. Л. Коломинский. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе, 1969.
3. P. H a g e. Handbook of small group research, 1966.
4. Общая психология, под редакцией проф. А. В. Петровского, 1977.
5. M. E. Show. Group dynamics, 1960.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტმა

რამაზ საყვარელიძე

სემანტიკური ინტერფერენციის ფსიქოლოგიური
მექანიზმის საკითხისათვის

XX საუკუნის მეორე ნახევარში მრავალენიანობის ფაქტთან დაკავშირებულ საკითხთა აქტუალობა უფრო და უფრო იზრდება. ამის ძირითადი მიზეზი ის არის, რომ თანამედროვე საზოგადოებისათვის მრავალენიანობა უფრო ტიპურია ვიდრე აღრე იყო (იაცოკევიჩისი, 1970). მრავალენიანობისადმი ფსიქოლოგიის ინტერესი მრავალმხრივია: ფსიქოლოგიას აინტერესებს როგორც მრავალენიანობის სხვადასხვა ფსიქიკურ პროცესებზე გავლენა (აზროვნება, მეხსიერება, აღქმა), ასევე — მრავალენიანობის ხელისშემწყობი ფსიქოლოგიური პირობების თავისებურებანი. მრავალენიანობა, რომელიც ცივილიზებული ადამიანისათვის თითქმის აუცილებლობად ქცეულა, დაკავშირებულია გარკვეულ სირთულესთან: ადამიანს უჭირს ახალი ენის შეთვისება, ახალი ენის კარგად ფლობა. ეს სირთულე, ბუნებრივია, კვლევა-ძიებას მოითხოვს. სხვა ფაქტორთა (სოციალური, კულტურული, მეთოდოლოგიური და ა. შ.) გარდა, მეორე ენის ათვისების სირთულეს ფსიქოლოგიური ფაქტორებიც განსაზღვრავენ. ამიტომაც დღეისათვის აქტუალურია მრავალენიანობის ფსიქოლოგიის შესწავლა, ამგვარი დარგის შექმნაზედაც კი არის ლაპარაკი (ვერეშჩაგინი, იაცოკევიჩისი, ვაინრაიხი).

მეორე ენის დაუფლების ხელისშემშლელ პირობათაგან მნიშვნელოვანია მშობლიური ენის ფაქტორი. მისი გავლენის გამო ძნელი ხდება ახალი ენის ფორმების სწორად, ადეკვატურად ფლობა. ერთი ენის ფორმების დამახინჯებას ან დაუფლების გართულებას მეორე ენის გავლენით ენობრივი ინტერფერენცია ეწოდება. ამ საკითხით დაინტერესებულია მრავალი დისციპლინა, მათ შორის — ფსიქოლოგიაც. ენობრივ ჩვევათა ინტერფერენცია, საერთოდ, ჩვევათა ინტერფერენციის კერძო სახედ შეიძლება განვიხილოთ: ერთი მხრივ, მოხდება ლინგვისტური ფაქტის ფსიქოლოგიური მოდელირება და წინასწარმეტყველება, მეორე მხრივ, ჩვევათა ურთიერთობის თავისებურებებს შევისწავლით ამ კონკრეტულ ფაქტზე დაკვირვებით. რამდენადაც განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან ენობრივი დონეები (ფონეტიკური, მორფოლოგიური, სინტაქსური, ლექსიკურ-სემანტიკური), ამდენადვე განსხვავდებიან ინტერფერენციის სახეებსაც (ფონეტიკურს, გრამატიკულს, სემანტიკურს). უმეტესწილად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად მიმდინარეობს ცალკეული სახეების შესწავლა (უ. ვაინრაიხი, 1961). ყველაზე ნაკლებად გამოკვლეულია სემანტიკური ინტერფერენცია (სემინსკი, 1971). გამოიყოფა სემანტიკური ინტერფერენციის რამდენიმე ფორმა: 1. ლექსიკური სესხება (ახალი ლექსიკური ერთეულის გაჩენა), 2. სტრუქტურული სესხება (ლექსიკური სისტემის შეცვლა) და 3. სემანტიკური კალკირება (სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა გარე ფორმის შეუცვლელად)¹. ამ სამი სახეობიდან სემანტიკური ინტერფერენციის მესამე ფორმისათვის — საკუთრივ სემანტიკის შეცვლის შესწავლისათვის — ყველაზე უფრო არის შემზა-

¹ მოყვანილი კლასიფიკაცია ლინგვისტის (სემინსკი, 1971, გვ. 34) პოზიციიდან არის ჩამოყალიბებული, მაგრამ, ჩვენი აზრით, იგი ფსიქოლინგვისტური კვლევისთვისაც შეიძლება გამოდგეს.

დებული საფუძველი ფსიქოლოგიაში. სიტყვის მნიშვნელობის საკითხი თავის-თავად აქტუალურია ფსიქოლოგიისათვის: თითქმის ყოველი ზოგადფსიქოლოგიური თეორია აყენებდა და თავისებურად წყვეტდა ამ პრობლემას, იგი ზოგადი ფსიქოლოგიის აუცილებელი კომპონენტი გახდა და მის გადაწყვეტაში ხშირად მთელი სიმძაფრით ვლინდებოდა ამა თუ იმ თეორიის სპეციფიკა.

ამდენად, სემანტიკური ინტერფერენციის ფსიქოლოგიური ახსნა უნდა ემყარებოდეს მინიმუმ ორი ფსიქოლოგიური პრობლემის — ჩვევათა ინტერფერენციისა და სიტყვის მნიშვნელობის პრობლემების — გადაწყვეტას; ამავე დროს, შესაძლოა სემანტიკური ინტერფერენციის პრობლემის გადაწყვეტის გავლენა აღნიშნულ ზოგადფსიქოლოგიურ პრობლემათა გადაწყვეტაზეც, კერძოდ — სიტყვის მნიშვნელობის პრობლემაზე².

სიტყვის მნიშვნელობის ფსიქოლოგიურ თეორიებში ორი ძირითადი ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება: თეორიები, რომელთათვისაც სიტყვის მნიშვნელობა სტატიკური წარმონაქმნია (თვალსაჩინო ხატი, იდეა) და თეორიები, რომელთათვისაც მნიშვნელობა არის დინამიკური წარმონაქმნი, პროცესი (ქცევა, სიტყვათაძიების პროცესი, რეპრეზენტაციული შუალედური პროცესი, განწყობა). სტატიკური თეორიების ამომწურავი კრიტიკა მოცემული აქვს ლ. ს. ვიგოტსკის (1956). ინტერფერენცია არის ენის დაუფლების, მეტყველში ენის განვითარების ერთ-ერთი ეტაპი (ვერეშჩაგინი). სტატიკურ თეორიებს არ შეუძლიათ სემანტიკური ინტერფერენციის ახსნა, ვინაიდან განვითარების იდეა მათთვის, საერთოდ, უცხოა (ვიგოტსკი).

სიტყვის მნიშვნელობის დინამიკური თეორიები მრავალ ფსიქოლოგიურ სკოლას აერთიანებენ. მათ შორისაა ბიპევიორისტული მოდელიც, რომელიც კლასიკურ თეორიებს სწორედ დინამიზმით უპირისპირდება (სლობინი, 1976). სიტყვის მნიშვნელობის პრობლემას შეეხო რადიკალური ბიპევიორიზმის ორთოდოქსალური (უოტსონი) და მოდერნიზებული (სკინერი) ვარიანტები. რადიკალიზმს თვით ბიპევიორისტები დაუპირისპირდნენ. სიტყვის მნიშვნელობას პრობლემის გადაწყვეტისას, ბიპევიორიზმისა და ოპერაციონალიზმის „საბოლოო თავშესაფარი“ ჩ. ოსგუდის მედიალური თეორია აღმოჩნდა (ჰ. პარმანი, 1971). სიტყვის მნიშვნელობის ცენტრალური პრობლემის (ფსიქოლოგიური კავშირი ფონეტიკურ სიტყვასა და საგანს შორის) გადაწყვეტას ჩ. ოსგუდი ცდილობს ჰალისეული „მედიალური პროცესის“ ცნების გამოყენებით. სიტყვის მნიშვნელობის პროცესული გაგება მას ეხმარება ისეთი ფაქტების ახსნაში, როგორიცაა სატაცია³ და სემანტიკური ინტერფერენცია. მედიალური პროცესის ცნება გამოიყენება ისეთი ზოგადფსიქოლოგიური საკითხების განხილვისას, როგორიცაა: ქცევის წარმოშობისა და სტაბილიზაციის, ჩვევის ფორმირებისა და გადატანის, აღქმისა და აზროვნების — საკითხები (ოსგუდი, 1964; ოსგუდი, 1967; ა. გოსი, 1967). ამიტომ შემთხვევითი არაა, რომ სიტყვის მნიშვნელობის ზოგადფსიქოლოგიური ტერმინით (მედიალური პროცესი) დახასიათებამ გააადვილა ენობრივი, კერძოდ, სემანტიკური ინტერფერენციის საკითხის დამუშავება. ამ საკითხთან მედიალური თეორიის დაკავშირების შედეგი ს. ერვინისა

² სიტყვის მნიშვნელობის საკითხი უფრო პრობლემატურია: ერთმანეთის საწინააღმდეგო მოსაზრებები მის შესახებ უფროა გამოთქმული და დღეისათვის პოზიტიური ცოდნა მასზე უფრო ნაკლებადა გვაქვს, ვიდრე ჩვევის ფსიქოლოგიურ ბუნებაზე.

³ „სიტყვის სატაციის“ ტერმინით აღნიშნავენ იმ ფაქტს, როდესაც სიტყვის ხშირი გამოვრების შედეგად მეტყველს „ეკარგება“ მისი მნიშვნელობა.

და ჩ. ოსგუდის ცნობილი ბილინგვიზმის მოდელია (1965). ეს მოდელი ეყრდნობა, ერთი მხრივ, ოსგუდის სემანტიკურ თეორიას და, მეორე მხრივ, ჩვევის გადატანის ბიპევიორისტულ თეორიას. ჩვევის გადატანის ბიპევიორისტული თეორია, თავის მხრივ, ეფუძნება იდენტურ კომპონენტთა (ელემენტთა) თეორიას. ამ უკანასკნელის მიხედვით, ჩვევის ერთი სიტუაციიდან მეორეში გადატანას⁴ განსაზღვრავს ამ სიტუაციითა შორის იდენტურობა. თითქმის ამავე პრინციპს ეყრდნობა გენერალიზაციის თეორია (ჩვენ გვიანტერესებს, თუ როგორ წყდება სემანტიკური ინტერფერენციის საკითხი ამ თეორიების მიხედვით). რაც შეეხება მათს ზოგად კრიტიკას (იხ. გ. ოლპორტი, 1937). მოცემული პრინციპის შეტანამ ბილინგვიზმის ფსიქოლოგიურ მოდელში განაპირობა იმ დებულებების წამოყენება, რომ ენობრივი „... ინტერფერენციის წარმოშობა (დადებითი გადატანის უარყოფითი ეფექტი — რ. ხ.) უფრო მოსალოდნელია ენათა ახლო ნათესაობის დროს და იმ შემთხვევაში, როცა ჰგვანან ერთმანეთს ენასთან დაკავშირებული კულტურა და გამოცდილება“ (ერენი და ოსგუდი, 1965, გვ. 141). მითითებულია, რომ კოდირებაში მეტი შეცდომა (ინტერფერენცია) დამკვიდრებული იქნება მაშინ, როდესაც ყველაზე უფრო მიემსგავსებიან ერთმანეთს სიტყვათა მნიშვნელობები ანუ მედიაციური პროცესები. ასე ჰპოვა ასახვა სემანტიკური ინტერფერენციის ფსიქოლოგიურ მოდელში ჩვევათა გადატანის ამხსნელმა ბიპევიორისტულმა პრინციპმა.

სიტყვის მნიშვნელობა როგორც პროცესი გაგებულია საბჭოთა ფსიქოლოგიაშიც და ამას საფუძველი ჩაუყარა ლ. ს. ვიგოტსკიმ. სიტყვის მნიშვნელობის საბჭოთა ფსიქოლოგიური თეორია შემდგომ განვითარებას პოულობს ა. ნ. ლენტიევის, ა. ს. რუბინშტეინის, ა. რ. ლურის, ა. ა. ლეონტიევისა და სხვათა შრომებში. ეს ავტორები ქმედების თეორიას (теория деятельности) პოზიციიდან უდგებიან დასმულ პრობლემას. მიუხედავად იმისა, რომ თვით სიტყვის მნიშვნელობის საკითხი აქ ფართოდ არის შესწავლილი და ამ თეორიის ფარგლებში დეტალურად მუშავდება მეორე ენის შესწავლის პრაქტიკული საკითხები, სემანტიკური ინტერფერენციის პრობლემის გადაწყვეტის ცდას ზოგად-ფსიქოლოგიური თეორიის (ქმედების თეორიის) დონეზე თითქმის ვერ ვხვდებით; მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ თეორიის ზოგადი პრინციპები (სოციალური და ისტორიული ფაქტორების აღიარება, ქცევის განმსაზღვრელი როლი ცნობიერების ჩამოყალიბებაში და სხვ.) უდავოდ ხელს შეუწყობენ იმ საკითხთა იოლად გადაწყვეტას, რომლებიც გადაულახავ სიძნელეებს ქმნიან სემანტიკური ინტერფერენციის ბურჟუაზიული თეორიებისათვის⁵.

მეორე საბჭოთა ზოგადფსიქოლოგიური თეორიის საფუძველი დ. ნ. უზნაძემ ჩაუყარა. განწყობის ფსიქოლოგიის სახელით ცნობილი მის მიმდგრებაში გარკვეული ადგილი უკავია სიტყვის მნიშვნელობის პრობლემას. სიტყვათმარებისა და მნიშვნელობის სპეციფიკური განცდის განმსაზღვრელად მიჩნეულია ფიქსირებული ენობრივი განწყობა (დ. ნ. უზნაძე, 1947). ეს მოსაზრება შემდგომ განვითარებას პოულობს დ. რამიშვილის შრომებში (1963). სიტყვის მნიშვნელობის განწყობისეულობის საბუთად მას „განსაზღვრების პარადოქსი“⁶ მო-

⁴ ტერმინ „ჩვევის გადატანას“ ჩვენ ვხმარობთ ვუდვორტსისეული გაგებით (ვუდვორტსი, 1950).

⁵ ვინაიდან სტატიის მოცულობით ვართ შეზღუდული, ეს საკითხები არ გავიანალიზებთა დეტალურად.

⁶ ამ ტერმინით სარგებლობს ა. ა. პრუდნი (1971).

ჰყავს; ადამიანს არ შეუძლია სიტყვის მნიშვნელობის სწორად განსაზღვრა, მიუხედავად იმისა, რომ მართებულად ხმარობს ამ სიტყვას. ეს ფაქტი იმას მიუთითებს, რომ სიტყვათხმარება არაენობიერ მექანიზმს ეფუძნება. სიტყვათხმარების არაენობიერი საფუძვლის განწყობის ცნებით ახსნა სირთულეს არ შეადგენს, რადგან არაენობიერობა განწყობის ერთ-ერთი ძირითადი თვისებაა.

განწყობის, კერძოდ, ფიქსირებული განწყობის ცნებაზე დაყრდნობით ახსნილია მნემური პროცესები (დ. ნ. უზნაძე, 1964), — ეს ცნება ჩვევის ფუნქციონირებასაც ხსნის (ზ. ხოჯავა, 1960, 1963; ო. ტაბიძე, 1961). ჩვევის განწყობისეულობის არგუმენტად აქაც ფიგურირებს ჩვევის ავტომატური, გაუცნობიერებული ხასიათი, რაც ისევ განწყობის ცნებითვე ადვილად იხსნება. ამავე დროს, ფიქსირებული განწყობის ცნობილი ექსპერიმენტებით დასტურდება, რომ ჩვევის ფუნქციონირების საფუძველია ფიქსირებული განწყობა. ფიქსირებული განწყობის ექსპერიმენტებში ცდისპირის ერთი კონკრეტული მოქმედების განწყობა ფიქსირდება; შემდეგ ც. პ.-ს აყენებენ ისეთ პირობებში, რომლის მიმართ ადეკვატური მოქმედება ფიქსირებული განწყობის შეცვლას საჭიროებს; მაგრამ ეს შეცვლა ერთბაშად არ ხდება, ერთი მოქმედებიდან მეორეზე გადასვლის პროცესი რიგი შეცდომებით ხასიათდება. ამ შეცდომათა მიზეზია წარსულში ფიქსირებული მოქმედების განწყობა. ფიქსირებული განწყობა შეიძლება იწვევდეს ასიმილაციური ან კონტრასტული ხასიათის ეფექტებს („შეცდომებს“). განწყობის ეფექტის გამოვლენით, ჩვეულებრივ, ადასტურებენ, არის თუ არა საკვლევი ფენომენი განწყობისეული ბუნებისა⁷.

ამრიგად, განწყობის თეორიას პრინციპულად შეუძლია ახსნას სემანტიკური ინტერფერენციის ფაქტი, ვინაიდან სიტყვის მნიშვნელობისა და ჩვევათა ფუნქციონირების მოდელებს იგი აგებს ერთი ზოგადი თეორიიდან გამომდინარე. გარდა ამისა, სემანტიკური ინტერფერენცია როგორც ფაქტი, შეიძლება, თავის მხრივ, სიტყვის მნიშვნელობის განწყობისეულობის არგუმენტად გამოდგეს, ვინაიდან განწყობის ეფექტი შეუსაბამო მოქმედებაზე გავლენაში მდგომარეობს. მაგრამ მხოლოდ გავლენა ერთი მოქმედებისა მეორეზე არა კმარა იმისათვის, რათა ფიქსირებული განწყობის მექანიზმით ავსნათ მოვლენა. ამგვარი გავლენის დროს განწყობის ეფექტი მთელ რიგ თავისებურებებს ავლენს. ერთ-ერთი თავისებურება ისაა, რომ განწყობის ეფექტი, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, შეიძლება იყოს ასიმილაციური ან კონტრასტული ხასიათისა. რაოდენობრივ მახასიათებლებზე შექმნილი განწყობა ძირითადად კონტრასტულ ეფექტში ვლინდება, ხოლო თვისებრივ მახასიათებლებზე, მოტორულ ან ინტელექტუალურ მოქმედებაზე შექმნილი განწყობა ძირითადად ვლინდება ასიმილაციურ ეფექტში⁸.

⁷ სიტყვის მნიშვნელობის განწყობისეულობის ამგვარი არგუმენტით დასაბუთება, ალბათ, ხელს შეუწყობს განწყობის თეორიის პოზიციების გამყარებას სიტყვის მნიშვნელობის საკითხში.

⁸ რაოდენობრივ მასალაზე ასიმილაციური ეფექტები ხშირად მიიღება, როდესაც მასალათა შორის სხვაობა მცირეა ან, მაგალითად, ვატოლების ტენდენციითაა პირობადებული (ავალიშვილი 1963); ასევე კონტრასტული ეფექტის შესახებ მსჯელობა თვისებრივ მასალასა და მოტორულ აქტივობებში მიღებულ ეფექტებზეცაა შესაძლებელი (ბაინდურაშვილი, 1961; ტაბიძე, 1961). ამ ფაქტების მიერ წამოჭრილ საკითხთა განხილვა ამჟამად შეუძლებლად მიგვჩინა და ამიტომ ვყვარდნობით იმ დებულებებს, რომლებიც მეტ-ნაკლებად მიღებულია ქართულ ფსიქოლოგიურ სკოლაში და არ ეხებოთ მათთან დაკავშირებულ დისკუსიებს.

განწყობის ეფექტები, მასალის სპეციფიკის გარდა, გარკვეულად დამოკიდებულნი არიან ძველ და ახალ მოქმედებებს (ობიექტებს) შორის მსგავსება განსხვავებაზე. ეს თვისება ჩვენთვის მნიშვნელოვანია, ამიტომ მასზე შევჩერდებით. განწყობის ცდებში ორგვარ განსხვავებაზე ლაპარაკობენ: ერთია განსხვავება საფიქსაციო ობიექტებს შორის (ჰორიზონტალური განსხვავება) და მეორეა განსხვავება საფიქსაციო და კრიტიკულ ობიექტებს შორის (ვერტიკალურა განსხვავება). პერცეფციისა და მოტორიკის სფეროში ჰორიზონტალური განსხვავების გაზრდა იწვევს ამ სფეროებისათვის ტიპური ეფექტების გაზრდას (დ. უზნაძე, 1961, 1965; ო. ტაბიძე, 1961, შ. ჩხარტიშვილი 1971). ამგვარი მდგომარეობა გარკვეულ ზღვარამდეა, შემდეგ კი ეფექტი ჰორიზონტალური განსხვავების უტუპრობორციულია (ბეალაუა, 1965). დაახლოებით ამგვარსავე სურათს იძლევა ვერტიკალური განსხვავების განწყობის ეფექტთან კავშირი. გარკვეულ პირობებში ვერტიკალური განსხვავების გაზრდაც კონტრასტული ეფექტის გაზრდას იწვევს (ნ. ქოჩიაშვილი, 1966). უფრო ტიპურია კონტრასტული ეფექტის შემცირება ვერტიკალური განსხვავების ზრდისას (ნ. გ. აღმაშვილი, 1958; ი. ბეალაუა, 1965), ამის მიზეზი, ჩვენს აზრით, ჰორიზონტალურ და ვერტიკალურ განსხვავებათა თვისებებზეა⁹. ჰორიზონტალური განსხვავების ცვლის დროს საფიქსაციო და კრიტიკულ მასალას შორის შენარჩუნებულია საერთო ობიექტი. ვერტიკალური განსხვავების ზრდის დროს ამგვარი საერთო ობიექტი არაა საფიქსაციო და კრიტიკულ სიტუაციებს შორის. ამის გამო ჩვენ დავუშვებთ, რომ ჰორიზონტალური განსხვავება სიტუაციათა შორის სხვაობის დაბალი დონეა, ხოლო ვერტიკალური განსხვავება — უფრო მაღალი დონე. ამ დამუშავების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ საფიქსაციო და კრიტიკულ სიტუაციათა შორის სხვაობის გაზრდა გარკვეულ დონემდე ზრდის განწყობის ტიპურ ეფექტს მოცემული სფეროსათვის; ხოლო განსხვავების შემდეგი ზრდა ამცირებს ამ ეფექტს.

საფიქსაციო და კრიტიკულ ობიექტთა შორის განსხვავების პირდაპირპრობორციული კავშირი განწყობის ეფექტთან აისახა თეორიამიცი, კერძოდ, დ. უზნაძისეულ „განწყობის შეცვლის კანონში“ (1956). მოგვიანებით გაჩნდნენ განწყობის ეფექტის თეორიული მოდელები, რომელთათვისაც ზედმეტია განწყობის შეცვლის კანონი, მაგრამ საფიქსაციო და საკონტროლო სიტუაციათა შორის განსხვავების ფაქტორს ისინი მაინც უწევენ ანგაროშს (მაგალითად, იხ. შ. ნადირაშვილი და სხვ. 1974). ამ დროს თეორიული ინტერპრეტაციის საგანია ის შემთხვევები, როდესაც განსხვავების გაზრდა იწვევს ტიპური ეფექტის ზრდას. ამდენად, განსხვავების პირდაპირპრობორციული კავშირი განწყობის ეფექტთან არის არა მარტო ემპირიული, არამედ თეორიულ დონეზე მიღებული და განხილული თვისება ფიქსირებული განწყობისა. ჩვენ მიერ განხილული საკითხისათვის ამას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს.

როგორც აღვნიშნეთ, სემანტიკური ინტერფერენციის ბიპევიორისტული თეორია იდენტურ კომპონენტთა თეორიას ეყრდნობა (ერვინისა და ოსგუდის მოდელი). იდენტურ კომპონენტთა თეორიისათვის გადატანის ეფექტი ორ სიტუაციას შორის მსგავსების პრობორციულია. ეს დებულება გამყარებულია გარკვეული ემპირიული მასალით, მაგრამ ამასთან ერთად არსებობენ ექსპერი-

⁹ მსგავსება-განსხვავების ამა თუ იმ სახეს გადატანის ეფექტთან განსხვავებული კავშირი რომ აქვს, აღიარებენ ბიპევიორისტული თეორიის წარმომადგენლებიც (მაკგიჩი, ოსგუდი).

მენტები, რომლებშიც დადებითი გადატანის ეფექტი სიტუაციათა შორის განსხვავების პროპორციული აღმოჩნდა (რობინსონის, ხარდენისა და სხვათა ცდები — ჩ. ოსგუდი, 1964). ეს ფაქტები ვერ აისახა გადატანის ბიპევიორისტულ თეორიაში. თუკი ო. ტაბიძესთან ერთად ჩავთვლით, რომ ჩვევის გადატანისა და განწყობის ექსპერიმენტები სტრუქტურულადაც და ფუნქციონალურადაც ერთნაირია და გადატანის ეფექტი — იგივე განწყობის ეფექტია (ო. ტაბიძე, 1961), მაშინ უნდა ვალიაოთ, რომ ეფექტის გაზრდას სხვადასხვანაირ წინასწარმეტყველებას გვთავაზობს ეს ორი თეორია¹⁰. გადატანის ბიპევიორისტული თეორიის მიხედვით, თუკი გადატანის ეფექტი ორ სიტუაციათა შორის მსგავსების პროპორციულად უნდა გაიზარდოს, განწყობის თეორიის მიხედვით, ეს ეფექტი უნდა გაიზარდოს სიტუაციათა შორის განსხვავების პროპორციულად (თუმცა განწყობის თეორიის შეუძლია მისი მსგავსების პროპორციულად ზრდაც ახსნას¹¹ და არ აღმოჩნდება იმავე მდგომარეობაში, რაშიც გადატანის თეორია აღმოჩნდა ზემოხსენებული ცდების განხილვისას). ბლინგვიზმის ფსიქოლოგიაში გადატანის თეორიის ეს წინასწარმეტყველება ერვინისა და ოსგუდის იმ დებულებაში აისახა, რომლის მიხედვითაც ინტერფერენცია ენათა შორის მსგავსების პროპორციულად უნდა გაიზარდოს. განწყობის თეორიის წინასწარმეტყველება გადატანის ეფექტისა უპირისპირდება ბიპევიორისტულს და ეს დაპირისპირება გამომჟღავნდება სემანტიკური ინტერფერენციის წინასწარმეტყველებაშიც: რაც უფრო განსხვავებულია ენები, ლექსიკური ეკვივალენტები, მით უფრო დიდი იქნება ინტერფერენცია, თუკი სიტყვათხმარების საფუძველი ფიქსირებული განწყობაა. ამ დებულების ექსპერიმენტულად შემოწმება შესაძლებელია. მოცემული გამოკვლევის მიზანსაც ამგვარი შემოწმება წარმოადგენს.

სანამ იმ მეთოდის აღწერაზე გადავიდოდეთ, რომელიც ავირჩიეთ დასმული საკითხის გადასაწყვეტად, მივუთითებთ განწყობის თეორიის ერთ „უპირატესობაზე“ გადატანის თეორიებთან შედარებით. როგორც კრიტიკოსები აღნიშნავენ (ყ. ოლერონი, 1973), გადატანის თეორია ანგარიშს არ უწევს გადატანის ეფექტის ისეთ მნიშვნელოვან ფაქტორს, როგორცაა გავარჯიშებულობის დონე ანა თუ იმ მოქმედებაში. განწყობის თეორიისათვის განწყობის ფიქსირების ხარისხი მნიშვნელოვანი დეტერმინანტია განწყობის ეფექტისა (დ. ნ. უზნაძე, 1961). თუკი პირველი სიტუაციის ფიქსირება მოყირკების დონეს არ აღწევს, იგი ზრდის განწყობის ეფექტს. თუ რამდენად ვრცელდება ამგვარი დებულება სემანტიკურ ინტერფერენციაზე, შეიძლება ასევე შემოწმდეს ემპირიულად.

კვლევის ექსპერიმენტულ მეთოდს უნდა გაეზომა სემანტიკური ინტერფერენცია, მისი ხარისხი და მიმართულება. მოცემული შემთხვევისათვის გამოდგება სიტყვის მნიშვნელობის ცვლის გაზომვის მეთოდი¹². ამ

¹⁰ ჩვენ აღნიშნავთ, რომ ერთმანეთს, უპირისპირდებიან თეორიული პრეტენზიები და არა ემპირიული ფაქტები, ვინაიდან ფაქტების მხოლოდ ნაწილი არის ასახული ორივე თეორიაში.

¹¹ იხ. ზ. ხოჯაია, 1958.

¹² არსებულ მეთოდთა შორის ამ მხრივ გამოირჩევა ჩ. ოსგუდის სემანტიკური დიფერენციალის მეთოდი. აღნიშნავენ რა ამ მეთოდის მრავალ ნაკლოვან მხარეს, კრიტიკოსები მიუთითებენ მის დიდ პრაქტიკულ ღირებულებაზეც (ი. აპრესიანი, ა.ა. ლეონტივი, უ. ვაინრაიხი, ჯ. ჯენინსი). ჩვეულებრივ მიიჩნევენ, რომ სემანტიკურა სივრცის აგება, რისი პრეტენზიაც ამ მეთოდს აქვს, უმართებულოა. ჩვენ დავეკვდით თვით საკვლევის იმგვარად გამოყენების მართებულობაში,

მიზნით ავირჩიეთ შეზღუდული ასოციაციის მეთოდის ერთი ვარიანტი. მას რეკონსტრუქციული მეთოდიც (ა. ბრუნდი, 1968) შეგვიძლია ვუწოდოთ.

მეთოდი. ც. პ-ს ვაწვდით თვისების აღმნიშვნელ სიტყვას და მან უნდა მიუწეროს ამ სიტყვას შესაბამისი არსებითი სახელები, — იმდენი, რამდენიც გაასხენდება 1 წუთის განმავლობაში¹³. ეს პროცედურა ბუნებრივი ფრაზის სინტაქსის რეკონსტრუქციას წარმოადგენს. ცდა ჩატარდა სამ სერიად. პირველ სერიაში მონაწილეობდნენ ქართველი ც. პ-ბი (113), მეორეში — რუსი ც. პ-ბი (94) და მესამეში ისევ ქართველი ც. პ-ბი, ოღონდ (პირველ ჯგუფთან შედარებით) ამ ჯგუფის წევრებმა უკეთესად იცოდნენ რუსული (52 ც. პ.). ქართულ ჯგუფებს ეძლეოდათ შვიდი რუსული და ექვსი ქართული სიტყვა — ანტონიმები: — „узость“ — „широта“, „სივიწროვე“ — „სიფართოვე“; მათი სინონიმები — „теснота“, „ширина“, „სიგანე“ და მათი ლექსიკური ტრანსფორმები — „узкий“, „тесный“, „широкий“, „ვიწრო“, „განიერი“, „ფართო“. რუსულ ჯგუფებში, ბუნებრივია, მიწოდებული იყო მხოლოდ რუსული სიტყვები.

დამული საკითხის გადაწყვეტისათვის მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, თუ როგორ დამუშავდებოდა მიღებული შედეგები. საჭირო იყო იმის გაზომვა, თუ რამდენად განსხვავებული იქნებოდა სინტაქსების რეკონსტრუქცია ცალკეულ სიტყვა-სტიმულის შემთხვევაში (ანუ სიტყვა-სტიმულების დისტრიბუციები, როგორც ჩვენ მათ ვუწოდებთ). თავისუფალ ასოციაციათა მსჯავსების გამოსათვლელ არსებულ ინდექსებზე (იხ. მარშალი და კოფერი, 1963; კრამერი, 1968) გარკვეული მოსაზრებით უარი ვთქვით. ინდექსაციის პრინციპების გათვალისწინებით ჩამოვყალიბეთ ინდექსი, რომელიც ორი სიტყვის დისტრიბუციათა შორის განსხვავებას ზომავდა¹⁴:

როგორადაც მათ იყენებს ჩ. ოსგუდი. სემანტიკური დიფერენციალის მეთოდი დამუშავება სისტემას ეყრდნობოდა; ერთ-ერთი ამგვარი დამუშავა ის, რომ ხარისხის აღმნიშვნელ ზედსართავთა (ოქნა, საკმოდ, ძალიან) შორის სემანტიკური ინტერვალი დასაბოლოებოდა თანაბრად, რაც მათთვის რიცხვების მიწერის საშუალებას იძლევა ინტერვალების სკალაზე (ოსგუდი, ტანენაუმი, სუჩი; 1957). ჩვენ გადავწყვიტეთ ამ დამუშავების პირდაპირი შემოწმება. ეს სამუშაო ჩვენი ხელმძღვანელობით ჩატარა დიპლომანტმა ნ. ქირიამ. ცდა ასეთია: ც. პ-ს აწვდიან თვისება „კარგი — ცუდის“ ხარისხის აღმნიშვნელ ფრაზებს და სთხოვენ მათი შესაბამისი მონიშვნები გააკეთოს სწორ ღერძზე რომელიც სემანტიკური კონტინუუმის ექსპერიმენტულ მოდელს წარმოადგენს. მონიშნული წერტილების ადგილი იზომება სმ-ებით. როგორც გაირკვა, მაღალი ხარისხის აღმნიშვნელი სიტყვები კონტინუუმის ყიდურებისაკენ იწევენ, ხოლო დაბლის აღმნიშვნელები ცენტრში ჯგუფდებიან. თანაბარი ინტერვალების ჰიპოთეზი მოცემულ ექსპერიმენტში არ დასტურდება. ეს შეიძლება ქართულ და ინგლისურ ზედსართავთა განსხვავებული მნიშვნელობითაც აიხსნას. გარდა იმისა, რომ სკალათა გამოყენება აღწერილი ცდის შემდეგ მართებულად ვეღარ მივიჩნიეთ, სხვა მიზეზითაც არ იქნებოდა გამართლებული სემანტიკური დიფერენციალის გამოყენება: ფიქსირებული განწყობა ბუნებრივი სიტყვათხმარების მექანიზმადა დამუშავებული და, ამდენად, საკლებე მეთოდში ბუნებრივი სიტყვათხმარების სიტუაციასთან მიახლოებას უნდა ვცდოდლიყავით. ოსგუდის მეთოდი შორსაა სიტყვათხმარების ტიპური სიტუაციისაგან. ამავე მიზეზით ვთქვით უარი თავისუფალი ასოციაციის მეთოდზეც.

¹³ დაწვრილებით მეთოდის პროცედურაზე იხ. კ. ვაზაშვილი, რ. საყვარელიძე, 1975.

¹⁴ და გამოსახლებამში D აღნიშნავს ორ დისტრიბუციას შორის განსხვავებას, K — სერთო ასოციაციათა რაოდენობას მათ შორის, P_{min}-ი-ური ასოციაციის ორივე დისტრიბუციაში გამოვლენილ სტატისტიკურ ალბათობათაგან უმცირესს. D-ს მნიშვნელობა იცვლება 0-დან (როცა დისტრიბუციები აბსოლუტურად იდენტურია როგორც ასოციაციების შემადგენლობის, ასევე მათ სიხში-

$$D = \frac{2 \left(1 - \sum_{i=1}^k P_{i \min} \right)}{\sum_{i=1}^k P_{i \min}}$$

ამ ინდექსის საფუძველზე ჩამოვყალიბეთ მეორე ინდექსი, რომელიც ქართული ბილინგვას მეტყველებაზე რუსული და მშობლიური (ქართული ენის) გავლენათა გამოთვლის საშუალებას იძლევა¹⁵:

$$I \dot{\dot{I}} = \frac{D(r \cdot \dot{\dot{I}}) - D(r'' \cdot \dot{\dot{I}})}{D(r \cdot \dot{\dot{I}})} \cdot I r = \frac{D(r \cdot \dot{\dot{I}}) - D(r'' \cdot \dot{\dot{I}})}{D(r \cdot \dot{\dot{I}})}$$

ამ ინდექსმა შეიძლება მიიღოს როგორც დადებითი, ასევე უარყოფითი მნიშვნელობა. ამასთან, დადებითი მნიშვნელობა მით უფრო გაიზრდება, რაც უფრო მიიმსგავსებს ესა თუ ის ენა ბილინგვთა მიერ მოცემულ დისტრიბუციებს; უარყოფითი მნიშვნელობა გაიზრდება, თუკი ბილინგვთა დისტრიბუცია „საპიროზე უფრო განემსგავსება ენობრივ ეტალონს. პირველი გამოსახულება (I $\dot{\dot{I}}$) ზომავს ბილინგვების დისტრიბუციაში ინტერფერენციის ხარისხს, მეორე გამოსახულება (I r) — ამ დისტრიბუციის რუსულ ეტალონთან ადეკვატურობის ხარისხს. ინტერფერენციის ხარისხის მაჩვენებელი (I $\dot{\dot{I}}$) ამავე დროს ძლიერად ფიქსირებული მშობლიური ენის განწყობის ეფექტის მაჩვენებელიც არის (განწყობის თეორიის ტერმინებში).

ე ქ ს პ ე რ ი მ ე ნ ტ ი ს შ ე დ ე გ ე ბ ი მ რ ა ვ ა ლ ნ ა ი რ ა დ დ ა მ უ შ ა ვ დ ა და გაანალიზდა. ზემოთ მოყვანილი ინდექსები გამოითვალეთ ორივე ქართული ჯგუფისათვის, რომლებიც რუსულის ცოდნის მიხედვით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. ცხრილში (1) მოყვანილია I-ის მნიშვნელობები. მიღებული საშუალო მაჩვენებლებით ქართული სიტყვათხმარების გავლენა ბილინგვას რუსულ მეტყველებაზე (I $\dot{\dot{I}}$) იზრდება პირველ სერიაში, ე. ი. რუსული ენის შედარებით ცუდად ფლობის შემთხვევაში. მოცემული ცხრილიდან ცხადია ისიც, რომ ეს გავლენა ძირითადად ასიმილაციური ხასიათისაა. ამდენად უნდა ვიგულისხმობთ, რომ ინტერფერენციისათვის ენის ფლობის დონეს აქვს მნიშვნელობა. ჩვენთვის საგულისხმო იყო ის, თუ რამდენადაა კავშირში და როგორ კავშირშია ამ გავლენასთან ენათა შორის განსხვავება. კონკრეტულ მასალაში ენათა შორის განსხვავება გულისხმობს განსხვავებას ქართული სიტყვების დისტრიბუციებსა და მათი რუსული ეკვივალენტების რუს ცდის პირთაგან მიღებულ დისტრიბუციებს შორის. ამ განსხვავების შესაბამისი ინდექსის [D (ქ. რ.)] მნიშვნელობები შევედარეთ ენათა გავლენის ინდექსთა (I $\dot{\dot{I}}$, I r) მნიშვნელობებს.

რეთა განაწილების თვალსაზრისით, $\sum_{i=1}^k P_{i \min} I$ ნებისმიერ დადებით რიცხვამდე. როდესაც

შედარებულ დისტრიბუციებს არ გააჩნიათ საერთო ასოციატი, ინდექსის გამოთვლა აზრს კარგავს.

¹⁵ მოცემულ გამოსახულებებში სიმბოლო I აღნიშნავს ენის გავლენას ბილინგვის მეტყველებაზე (I $\dot{\dot{I}}$ — ქართული ენის გავლენას, I r — რუსულისას). ფრჩხილებში მოცემული აღნიშვნები ეკვივალენტურ სიტყვათა ენობრივ წარმომავლობაზე მიუთითებენ: ქ — ქართული, რ — რუსული, რ'' — ბილინგვას რუსული სიტყვა.

შედარებისათვის გამოვიყენეთ შერეული მომენტის კორელაციის კოეფიციენტი (კორელაცია გამოთვლილი იყო ეკვივალენტა მიხედვით). ამ გამოთვლის შედეგები მოყვანილია ცხრილში (2), რომლის მიხედვითაც სიტყვათხმარებაში დადასტურდა განწყობისეული ეფექტი. ცხრილიდან ჩანს, რომ დედენის ასიმილაციური გავლენა ბილინგვათა რუსულ დისტრიბუციაზე (სემანტიკური ინტერფერენცია) იზრდება ქართულ და რუსულ ლექსიკურ ერთეულთა განსხვავების პროპორციულად (და არა უკუპროპორციულად, როგორც ეს ჩ. ოსგუდისა და ს. ერვინის მოდელით იყო პროგნოზირებული). ეს კავშირი ძველთადაც გამოიხატა პირველ სერიაში, სადაც რუსულის ცოდნის დონე დაბალია. მესამე სერიაში, რომლის ც. ჰ-თა რუსული უფრო დომინანტურია (ვიღრე პირველი სერიის ც. ჰ-ებისა) — ეს კავშირი სუსტდება. ამ სერიაში ენათა შორის განსხვავების პირდაპირპროპორციულია რუსული ენის გავლენაც (დისტრიბუციის ადეკვატურობა). მოცემული შედეგი შედარებით ახლოა გადატანის თეორიისეულ წინასწარმეტყველებასთან; მაგრამ ეს თეორია ვერ ახსნიდა „შერეული ასიმილაციის“ ფაქტს, რომლის ანალოგიურ მოვლენას, ჩვენი აზრით, ვაკვირდებით მესამე სერიაში.

ცხრილში (2) არ არის მოყვანილი კორელაციის გამოთვლის ერთი შედეგი: მესამე სერიაში (რომელშიც რუსულის უკეთ მცოდნენი იღებდნენ მონაწილეობას) რუსულისა და ქართული ენის გავლენა ერთმანეთის პირდაპირპროპორციულად იცვლებოდა ($r=0,41$); ე. ი. იმ შემთხვევაში, როდესაც იზრდებოდა რუსული ენის გავლენა, იზრდებოდა ქართულის მაინტერფერირებული გავლენაც და, — პირიქით. ეს ფაქტი საყურადღებოდ გვეჩვენება განწყობის თეორიის თვალსაზრისით. ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, თითქოს ბილინგვას მეტყველებაზე ძველი ენობრივი გამოცდილებისა და ახალი ენის ერთდროულ გავლენას აქვს ადგილი. ამ ტიპის ფაქტმა თვისებრივ სფეროში ჩატარებულ განწყობის ექსპერიმენტებში იჩინა თავი (ხოჯავა, ელიავა). ამ ფაქტს „შერეულ ასიმილაციას“ უწოდებს ზ. ხოჯავა. საყურადღებოა ისიც, რომ, ენათა ზემოქმედებით, ერთდროულობას ადგილი აქვს ენის ფლობის შედარებით მაღალ დონეზე; ე. ი. მაშინ, როდესაც ენათა ფიქსაციის ხარისხები (ენათა დომინანტურობა) მეტ-ნაკლებად უახლოვდებიან ერთმანეთს. ფიქსირებული განწყობის „შერეული ასიმილაციის“ ფაქტსაც და ახალი სიტუაციის „კონფლიქტსაც“ (შ. ჩხარტიშვილი) არადაწყებითს, მოგვიანო ეტაპზე აქვს ადგილი. მეორე ენის ფიქსაციის დონის გაზრდისას ინტერფერენციის გაძლიერება თითქოსდა ხელსაც კი უწყობს ადეკვატურ სიტყვათხმარებაზე გადასვლას. ამგვარი ინტერპრეტაცია უცხო არაა განწყობის თეორიისათვის (შ. ნადირაშვილი და სხვ., 1974).

მიღებული შედეგები, ჩვენი აზრით, გვაძლევენ იმ დასკვნის უფლებას, რომ სემანტიკური ინტერფერენცია (კერძოდ, ინტერფერენცია — გამოვლენილი სიტყვათხმარებაში) იმავე თავისებურებებით ხასიათდება, რითაც ფიქსირებული განწყობის ეფექტი. შეიძლება ვთქვათ, რომ სემანტიკური ინტერფერენცია ფიქსირებული ენობრივი განწყობის ეფექტით გამოწვეული მეტყველების ფენომენია და რაც უფრო დიდია მშობლიური ენის ფიქსირებულ განწყობასა და ახალ ენას შორის კონფლიქტი, მით მეტია დედა ენის გავლენა ბილინგვას რუსულ სიტყვათხმარებაზე. ეს ეფექტი მით უფრო დიდია, რაც უფრო სუსტად იცის ბილინგვამ რუსული ენა. სემანტიკური ინტერფერენციის მი-

ლებული თავისებურებანი გვაფიქრებინებენ, რომ მისი მექანიზმის მოდელად ფიქსირებული განწყობის მოქმედების მოდელი უფრო გამოდგება, ვიდრე — ჩვევათა გადატანის ბიპევიორისტული კონცეპცია. ჩვენ მიერ მიღებულ ფაქტებს ეს უკანასკნელი ვერ ხსნის.

თუკი სემანტიკური (სიტყვათხმარების) ინტერფერენცია ფიქსირებული განწყობის მოქმედებით აიხსნება, ბუნებრივია, თვით სიტყვათხმარების საფუძვლად ფიქსირებული ენობრივი განწყობა უნდა დავუშვათ. ეს დებულება, რომელიც წამოყენებულია განწყობის თეორიაში, ჩატარებული ემპირიული კვლევის შედეგითაც დასტურდება.

ც ხ რ ი 1

ენათა გავლენის დონის ინდექსები (I)

ემპიოლოგიური სიტყვები	ბილინგვების რუსულ მატეკვლავზე ენათა გავლენის დონე			
	I ქართლის		I რუსულის	
	I სერია	III სერია	I სერია	III სერია
1. სიფიროვე — узость	0,79	0,39	0,06	0,10
2. სიფიროვე — теснота	0,60	-0,75	0,23	0,38
3. ვიწრო — узкий	0,68	0,66	0,38	0,54
4. ვიწრო — тесный	0,57	0,02	0,45	0,58
5. სივანე — широта	0,86	0,58	0,39	0,85
6. სივანე — ширина	0,09	0,31	-0,23	-0,03
7. სიუართოვე — широта	0,75	0,51	0,03	0,51
8. სიუართოვე — ширина	0,79	0,60	0,23	0,23
9. ვანიერი — широкий	0,47	0,36	0,25	0,63
10. ფართო — широкий	0,53	0,56	0,19	0,55
საშუალო სიდიდე:	0,61	0,32	0,20	0,43

მიღებული შედეგების შინაარსობრივმა ანალიზმა¹⁶ გვიჩვენა, რომ რუსულ-ლი სიტყვათხმარება ხშირად განისაზღვრება სიტყვის გადატანითი მნიშვნელობით (узость ума, взглядов და ა. შ.), ინტერფერენციაც ხშირად ამგვარი

ც ხ რ ი 2

ენათა განსხვავებასა და ენათა გავლენას შორის კორელაციები (r)

ენათა გავლენა-I	ენათა შორის განსხვავება-D (რ. ქ.)	ნულოვანი ჰიპოთეზის ალბათობა (p <)
I სერია (ინტერფერენცია) 1 ქ	0,60	0,05
(აღმკვებ.) 1 რ	0,15	0,25
III სერია (ინტერფერენცია) 1 ქ	0,49	0,10
(აღმკვებ.) 1 რ	0,68	0,025

ლინგვისტური თავისებურებებითაა განპირობებული. აღსანიშნავია, რომ არჩეული მეთოდი ინტერფერენციის არა მარტო გაზომვის, არამედ ლინგვისტური ანალიზის საშუალებასაც იძლევა.

¹⁶ ამგვარი ანალიზის ერთ-ერთი ვარიანტი შესრულდა კ. გაბაშვილისა და რ. საყვარელიძის შრომაში (1975).

ბილინგვიზმის ამხსნელი თეორიის წინაშე უ. ვაინრაიხი ორ კითხვას აყენებს: 1) როგორ გადაერთვება ბილინგვა ერთი ენიდან მეორეზე? 2) როგორაა დაკავშირებული ერთმანეთთან ენები და რატომ ხდება ენათა ინტერფერენცია? განწყობის თეორიის პოზიციიდან პირველ კითხვაზე პასუხი ზ. ზოჯაგას შრომებშია გაცემული. ჩვენ ვცადეთ განწყობის ფსიქოლოგიის პოზიციიდან მეორე კითხვაზე პასუხის გაცემა და განვიხილეთ ენათა ურთიერთობის მხოლოდ სემანტიკური დონე, სემანტიკური ინტერფერენცია. ჩვენი აზრით, მიღებული შედეგები ამ ფაქტის განწყობისეულ ბუნებას მიუთითებენ.

ლიტერატურა

1. ბაინდურაშვილი ა. რომელით მასალაზე შექმნილი განწყობის მოქმედების კონსტრასტული ეფექტის საკითხისათვის, თსუ შრომები, ტ. 97, 1961.
2. გაბაშვილი კ., საყვარელიძე რ. სემანტიკის ზოგიერთი საკითხის კვლევის მეტოდიკისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, 1975, № 1.
3. რაშიშვილი დ. მეტყველების განსხვავებულ სახეთა ფსიქოლოგიური ბუნებისათვის, თბილისი, 1963.
4. ტაბიძე თ. ჩვევის გადატანის ნიშნის საკითხისათვის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1963, № 3.
5. უზნაძე დ. ზოგადი ფსიქოლოგია, შრომები, ტ. III—IV, თბილისი, 1964.
6. უზნაძე დ. ენის შინაფორმა, ფსიქოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. IV, 1947.
7. უზნაძე დ. განწყობის შეცვლის ძირითადი კანონი, შრომები, ტ. I, თბილისი, 1956.
8. Авалишвили А. М. К вопросу об иллюзорном действии установки, созданной на уравнении величин, сб. «Экспериментальные исследования по психологии установки», т. 2, Тбилиси, 1963.
9. Адамашвили Н. Г. О некоторых факторах проявления фиксированной установки, сб. «Экспериментальные исследования по психологии установки», Тб., 1958.
10. Апресян Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, сб. «Проблемы структурной лингвистики», 1963, Изд-во АН СССР, М., 1963.
11. Бжалава И. Т. Восприятие и установка, Изд-во «Мещниереба», Тб., 1956.
12. Брудный А. А. Пути и методы экспериментальных исследований (Теория речевой деятельности), М., 1968.
13. Брудный А. А. Значение слова и психология противопоставлений (Семантическая структура слова), Изд-во «Наука», М., 1971.
14. Верещагин Е. М. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия (билингвизма), Изд-во МГУ, 1969.
15. Выготский Л. С. Мышление и речь (Избранные психологические произведения), М., 1965.
16. Надирашвили Ш., Нониашвили Т., Томеишвили Н., Осуществление и оценка двигательной активности в семсомоторном поле человека, сб. «Вопросы инженерной и социальной психологии», Тб., 1974.
17. Олерон Ж. Перенос. Экспериментальная психология (под. ред. Ж. Пиаже и П. Фресса), т. IV, М., 1973.
18. Уznaдзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки, Тб., 1961.
19. Семчинский С. В. Семантическая интерференция языков (Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук), Киев, 1973.
20. Слобин Д., Грин, Дж. Психоллингвистика, Изд-во «Прогресс», М., 1976.
21. Ходжава З. И. Фактор фигуры в действии установки. Экспериментальные исследования по психологии установки, Тб., 1958.
22. Ходжава З. И. Проблема навыка в психологии, Тб., 1960.
23. Ходжава З. И. Установка в интерференции навыков (Экспериментальные исследования по психологии установки), т. 2, Тб., 1963.

24. Яцикевичус А. И. Психология формирования многоязычия (Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора психологических наук), Вильнюс, 1970.
25. Allport G. Personality; New-York, 1937.
26. Ervin S. M. & Osgood Ch. E. Second Language Learning & Bilingualism. Psycholinguistics ed. by Ch. Osgood & Th. A. Sebeok-Indiana University Press, Bloomington & London, 1965.
27. Cramer Ph. Word Association, Academ Press. New-York & London, 1968.
28. Goss A. Verbal Mediated Responses and Concept Formulations. Readings in the Psychology of Language ed. by L. A. Jakobovita & M. S. Miron, New-Jersey, 1967.
29. Hörmann H. Psycholinguistics, Springer-Verlang Berlin, Heidelberg N. Y. 1971.
30. Marsall G. Cofer C. Associative Indeces as Measures of Word Relatedness: a Summary and Comparison of Ten Methods., LVLVB. I. N. 6. 1963.
31. Osgood Ch. Behaviour Theory and the Social Sciences. Readings in the Psychology of Language ed. by L. A. Jakobovita & M. S. Miron, New Jersey, 1967.
32. Osgood Ch. Method and theory in Experimental Psychology, New-York. Oxford Press, 1964.
33. Osgood Ch., Suce, G, Tanenbaum P., The Measurement of Meaning, University of Illionis Press. Urbana, 1957.
34. Weinreich U., Language in Contact, Psycholinguistics ed. by Sol. Saporta., Holt, Rinehart & Winston. N. Y. 1961.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფსიქოლოგიის ინსტიტუტმა

В. В. ГООВ

ВЕДУЩИЕ СОЦИОГЕННЫЕ ПОТРЕБНОСТИ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

1. **Постановка вопроса.** Научное изучение возрастных закономерностей формирования социогенных потребностей имеет большое теоретическое и практическое значение. В мотивационной структуре личности социогенные потребности играют ведущую роль, поэтому они являются объектом воспитания. Как отмечают многие исследователи, процесс социализации личности особенно интенсивно протекает в подростковом возрасте. В связи с этим можно предположить, что в переходном возрасте происходит переструктурировка в мотивационной сфере школьника: на первый план выступают некоторые социальные мотивы учебной, ведущей для школьника, деятельности, некоторые социогенные потребности.

Эффективность педагогического труда в значительной мере зависит от того, насколько хорошо педагог знает потребностно-мотивационную сферу подростка. Необходимо опираться на ведущие социальные потребности данного возраста, без этого ни одно учебно-воспитательное мероприятие не может проходить на высоком уровне. Социогенные потребности являются не только объектом воспитания, но и средством воспитания и обучения (3). Мы придерживаемся мнения Ш. Н. Чхартишвили, что специфика социогенной потребности, которая отличает ее от биогенных и психогенных потребностей, заключается в том, что в каждом конкретном случае обязательным условием ее возникновения и удовлетворения является социальное взаимодействие людей, социус-другой человек или группа людей (4).

Социальные позиции и широкие социальные мотивы обучения, о которых пишут А.Н. Леонтьев (2), Л. И. Божович (1) и другие авторы, на наш взгляд, по существу представляют собой социогенные потребности или явления, непосредственно связанные с ними.

В своем исследовании мы опираемся на классификацию потребностей, данную Ш. Н. Чхартишвили. Автор выделяет 3 класса потребностей, а социогенные подразделяет, в свою очередь, на 3 группы:

1. Потребности в социальных отношениях, направленных на благо людей;
2. Потребности в социальных отношениях, направленных на благо других и самого себя одновременно;
3. Потребности в социальных отношениях, направленных на благо самого себя (5).

Для исследования в подростковом возрасте из первой группы социогенных потребностей мы взяли потребности в справедливости и доставлении другим удовольствия. Из второй группы мы изучаем потребности в общении, в дружбе, в любви, в сотрудничестве и потребности престижа; быть самоценным и вращаться в нормы общественной жизни (в самосовершенствовании). Потребность в независимости из третьей группы.

Знакомство с литературой по данному вопросу показало, что социальные потребности в переходном возрасте являются недостаточно изученной областью. А их изучение, как было отмечено выше, могло бы принести большую пользу делу обучения и воспитания.

Цель нашего исследования — изучить экспериментальным путем возрастные особенности основных социальных потребностей в переходном возрасте, выяснить, какое место занимают эти потребности в мотивационной структуре личности подростка.

2. Методика исследования. Вышепоставленные вопросы мы изучили методом сопоставления и оценки фрустрационной (негативной) ситуации удовлетворения потребности. Некоторые данные эксперимента проверили методом беседы. При составлении нашего метода мы опирались на общий принцип экспериментального метода, примененный Ш. Н. Чхартишвили для изучения потребности престижа в переходном возрасте (6). Для краткости использованный нами метод мы называем «методом сопоставления».

Из трех групп социальных потребностей мы изучали наиболее сильные (они перечислены ранее). Для их сравнительно-сопоставительного изучения из биогенных взяли потребности в пище, в самозащите (потеря глаза, остаться хромым) и в моторной активности, из психогенных — эстетическую и потребность в интеллектуальной активности, которые считаются самыми сильными. Социальные потребности мы сопоставили с биогенными и психогенными, чтобы измерить сравнительную силу первых по отношению к последним.

Для проведения экспериментов мы составили 16 фраз, содержание которых отражает жизненные явления, тесно связанные с удовлетворением потребностей. Приводим эти фразы:

1. Всю жизнь питаться сытной, но невкусной, неприятной пищей;
2. Потерять возможность играть в подвижные игры;
3. Остаться хромым на всю жизнь;
4. Не получить ни одного ответа на интересующие вопросы;
5. Никогда не иметь ничего красивого и не видеть вокруг себя ничего прекрасного;
6. Постоянно быть вынужденным относиться к людям несправедливо;
7. На всю жизнь потерять авторитет и уважение среди окружающих;
8. Потерять возможность доставлять людям радость (оказывать помощь);
9. Постоянно жить в одиночестве, без возможности общения с людьми;
10. Во время работы и учебы всегда быть одному, хотя и жить в обществе;
11. Никогда не иметь ни одного друга;
12. Никогда не быть любимым девушкой (для юношей), любимой юношей (для девушек);
13. Быть вынужденным постоянно действовать по указанию других;
14. Потерять возможность стать образованным и воспитанным, ценным для общества человеком;
15. Потерять один глаз на всю жизнь;
16. Всю жизнь чувствовать пренебрежение со стороны окружающих.

Испытуемые должны были оценить степень огорчения* (силу переживания фрустрации), которая доставляется воображаемому человеку посредством лишения объекта удовлетворения потребностей на всю жизнь.

Мы предполагаем, что степень огорчения тем выше, чем сильнее потребность, которая не удовлетворяется. Предварительно мы не знаем, каковы будут сравнительные силы потребностей и степени огорчений от их неудовлетворения у испытуемого, но думаем, что наш эксперимент даст возможность выявить и то, и другое. Наши испытуемые должны были оценить степени огорчений, что значит косвенным путем оценить и силу самих потребностей.

Опыты проводились одновременно с 15 испытуемыми с третьего по девятый класс включительно, при этом каждый садился за отдельную парту, чтобы избежать возможности контакта во время выполнения задания. Мы сообщали, что для изучения интересующих нас вопросов проводим эксперименты с учащимися нескольких городов и что пользу нам принесут только те работы, которые будут выполнены серьезно и самостоятельно.

Каждый испытуемый получал для оценки 16 напечатанных фраз и один лист бумаги с шестнадцатью номерами, и мы предлагали внимательно изучить содержание фраз. В заключение в доступной для учащихся данного класса форме мы подробно характеризовали объекты оценок.

По инструкции каждый испытуемый должен был на листе бумаги с номерами указать название своего города (села), номер школы, класса и пол. При этом не требовалось подписываться, но большинство учащихся делали это по своему желанию; т. к. мы сообщили им, что подписавшие свои работы дают нам возможность в дальнейшем, при надобности, пригласить их для интересной беседы в связи с выполненным заданием.

Испытуемые еще раз должны были внимательно прочитать фразы и выяснить свои личностные отношения к объектам потребностей и оценить их. В основу оценки они должны были положить степень огорчения, которая доставляется человеку при неудовлетворении каждой потребности. Оценка проводилась по пятибалльной системе, самая высокая степень огорчения оценивалась баллом «пять», а самая низкая — баллом «один». При этом одна и та же оценка (например, «5») могла повторяться несколько раз. Таким образом, каждый испытуемый должен был поставить шестнадцать оценок напротив соответствующего номера. Согласно инструкции самым высоким и низким оценкам учащиеся давали свои обоснования. Мы убедили испытуемых, что их работы никому не будут показаны в школе.

При ознакомлении с оцениваемыми объектами и с помощью инструкции мы постарались незаметно подтолкнуть испытуемого к тому, чтобы он вообразил ситуацию фрустрации каждой выше подразумеваемой потребности. Полагаем, это дало возможность в воображении приблизиться к переживанию огорчений, вызванных неудовлетворением этих потребностей, и приблизительно правильно оценить степень огорчения вышеуказанных потребностей не по отношению к другому человеку, а по отношению к самому себе.

Данные наблюдения над действиями испытуемых во время экспериментов показали, что они действительно серьезно отнеслись к нашим

* Пока мы условно пользуемся термином — «степень огорчения», подразумевая под этим неприятность, связанную с неудовлетворением потребности.

опытам и глубоко вошли в воображаемую ситуацию фрустрации названных потребностей. Это подтверждается также мотивировками оценок, данными испытуемыми.

Во время проведения опытов с девятиклассниками их педагог попытался войти в класс, все сразу насторожились, а сидевшие недалеко от двери с волнением перевернули свои записи. Когда мы попросили их пояснить причину такого поступка, они заявили: «Мы открываем свои тайны, пишем все честно и не хотим, чтобы об этом узнали наши учителя». Несмотря на наше сообщение, что работы в школе никому не будут показаны, многие учащиеся спрашивали: «А вы не покажете то, что мы пишем, директору и учителям?» Когда испытуемые приступали к выполнению задания, они сами старались расположиться как можно дальше друг от друга. Большинство испытуемых так глубоко входили в воображаемую ситуацию и так увлекались заданием, что они не замечали ни экспериментатора, ни своих сверстников.

Испытуемые, не успевшие выполнить задание в течение урока, часто просили разрешения завершить работу после занятия, или продлить время выполнения задания. Для того, чтобы более точно оценить степени огорчения из-за неудовлетворения потребностей, учащиеся изъявляли желание ставить не только «4» и «5», но и «4» с плюсом, «5» с плюсом и более высокие оценки. Приведенные примеры свидетельствуют о том, что испытуемые очень серьезно и искренне отнеслись к выполнению задания и работали с большим интересом.

3. Анализ экспериментального материала. а. Количественные данные опытов. Эксперименты мы проводили в школах № 56 и № 64 города Тбилиси и в школах № 2 и № 15 города Пятигорска.

В таблице, помещенной ниже, представлены данные 100 испытуемых из каждого класса — с третьего по девятый включительно, т. е. всего данные 700 испытуемых.

Сравнение результатов экспериментов в школах Тбилиси и Пятигорска не обнаруживают существенных различий и не дают основания сделать какие-либо выводы.

Потребность престижа мы изучали с помощью оценки двух объектов потребности (потеря уважения и авторитета, пренебрежение окружающих). Так как в их оценках существенная разница не обнаружилась, то мы брали среднее количество баллов по этим объектам.

Таблица

Классы	Количество учащихся	П о т р е б н о с т и		
		Социогенные	Психогенные	Биогенные
III	100	3,66	3,49	3,69
IV	100	3,81	3,59	3,52
V	100	4,00	3,77	3,45
VI	100	4,10	4,07	3,44
VII	100	4,20	4,01	3,28
VIII	100	4,24	4,01	3,04
IX	100	4,38	4,16	3,04

В таблице даны среднеарифметические баллы на одного испытуемого из пяти возможных. Показатели, приведенные в первом вертикальном столбце, свидетельствуют о том, что вместе с возрастом уси-

ливаются социогенные потребности по сравнению с биогенными, сравнительные показатели возрастного изменения последних представлены в третьем вертикальном столбце. Необходимо отметить также рост психогенных потребностей по сравнению с биогенными, показатели которых представлены во втором вертикальном столбце. Но темп роста психогенных потребностей ниже, чем социогенных.

По данным приведенной выше таблицы сравнительный рост психогенных потребностей не наблюдается в 7 и 8 классах по сравнению с 6 классом. Возможно, причиной этого является недостаточное количество проведенных экспериментов.

Количество баллов, показывающее сравнительный рост социогенных потребностей от третьего к девятому классу, увеличивается на 0,72 балла. То же число для биогенных потребностей по сравнению с первыми уменьшается на 0,65 балла. Таким образом, общая разница в росте между социогенными и биогенными потребностями составляет 1,37 балла.

Число баллов социогенных потребностей в третьем классе на 0,03 балла меньше по сравнению с теми же данными для биогенных. Но здесь необходимо отметить, что если иметь в виду не только количественную, но и качественную сторону, то эта разница будет намного больше. Согласно нашим наблюдениям, количественная разница сил социогенных и биогенных потребностей в третьем классе не совсем точно отражает действительное положение вещей, так как в этом возрасте социогенные потребности часто выступают слитно с биогенными. В связи с этим высокую количественную оценку многих социогенных объектов нужно частично отнести за счет биогенных. Речь о таких явлениях подробнее пойдет ниже при характеристике ведущих потребностей по каждому классу.

В пределах возраста, который охватывают наши эксперименты, заметный рост темпа социогенных потребностей наблюдается между третьим и четвертым классами (0,15), в действительности здесь он окажется еще большим, если принять во внимание результаты анализа проведенных бесед. Но самый высокий скачок приходится на период между четвертым и пятым классами (0,19). Темп роста отмечается и в последующий период, однако он не настолько велик. Мы предполагаем, что такая картина объясняется тем, что девочки на 1—1,5 года опережают в своем развитии мальчиков, в связи с этим к четвертому классу в переходном возрасте находится значительное количество девочек и только единицы из мальчиков. К пятому классу по сравнению с четвертым, к этому возрасту переходит уже большее количество девочек и значительное количество мальчиков. Окончательное решение этого вопроса требует дополнительного изучения.

Если количественные данные наших опытов выразить графически, то получим нижеприведенную диаграмму, где кривая **А** показывает рост социогенных потребностей, кривая **Б** — психогенных, а кривая **В** — снижение темпа биогенных.

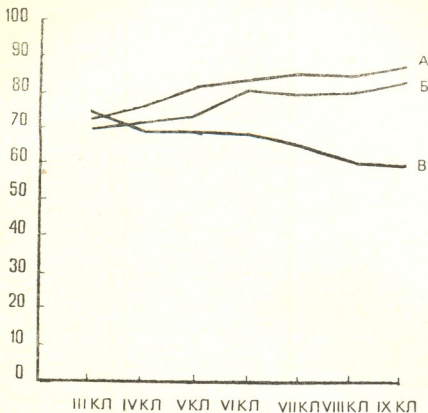
Из анализа данных таблицы и диаграммы видно, что в переходном возрасте социогенные потребности занимают ведущее место среди других потребностей личности подростка.

б. Анализ качественных данных экспериментов. После ознакомления с количественными данными наших опытов перейдем к их качественному анализу. При этом мы опираемся на мотивировки оценок, данные испытуемыми, на материалы проведенных бесед и приводим среднеарифметические баллы на одного человека по некоторым потребностям. Мы попытаемся показать иерархическую

структуру потребностей внутри каждого класса (возраста) и сравнить их между собой.

Мы приводим наиболее типичные мотивировки (обоснования) оценок объектов для социогенных, психогенных и биогенных потребностей. Это даст возможность проследить за их возрастными изменениями. Начнем с типичных мотивировок третьеклассников:

График

«Нехорошо, когда тебя никто не уважает»; «Неприятно чувствовать пренебрежение окружающих». «Плохо, когда тебя окружающие не замечают». «Без друга плохо, не с кем будет играть». «Это так плохо — не иметь ни одного друга». «Как же жить без любимого товарища?» «Плохо быть в одиночестве». «Человек не должен жить в одиночестве». «Жить без людей трудно». «Одному всегда скучно». «В одиночестве страшно». «К людям нельзя относиться несправедливо». «Если будешь несправедливым, то потеряешь уважение». «Никто не будет дружить с несправедливым человеком». «Нельзя жить без прекрасного». «Плохо, когда нет глаза». «Трудно без глаза, потому что не очень хорошо видно». «Хромому трудно ходить, бегать, играть». «Тяжело быть хромым всю жизнь».

Из этих обоснований видно, что третьеклассники серьезно подошли к оценке степени огорчения неудовлетворения потребности, но они еще не могут выразить свои мысли в форме суждения. Для выяснения мотивов самых высоких и низких оценок были проведены беседы. В этом возрасте самые высокие оценки получают объекты биогенных потребностей (потеря глаза, остаться хромым). Объекты социогенных потребностей в дружбе, в общении, в справедливости, в самосовершенствовании и престиже получают также значительно высокие оценки, являясь более слабыми по сравнению с биогенными. Другие потребности по своей силе занимают второстепенные места.

Но материалы беседы дают возможность выявить, что вместе с социогенными потребностями слитно выступают и биогенные. Жизнь без друзей третьеклассники рассматривают не только как потерю друга, но и как потерю партнера в игре (потеря возможности играть). Одиночество в этом возрасте часто оценивается не только как социальное огорчение, но как лишение возможности удовлетворения биогенной потребности, удовлетворения потребности в игре — моторной активности («В одиночестве не с кем будет играть в футбол»). В некоторых случаях оценка того же объекта (одиночество) повышается за счет опасности неудовлетворения потребности самосохранения («Если что-нибудь случится, некому будет тебе помочь»). Это особенно ярко выражено в третьем классе и немного слабее в четвертом. По подобным же мотивам объект потребности в справедливости получает также высокую оценку, это подтверждается материалами бесед и некоторыми обоснованиями («Если будешь несправедливым, люди будут отказывать тебе во всем». «К несправедливому все будут относиться плохо»). Действуя несправедливо к людям, третьеклассники не хотят лишать себя возможности удовлетворять свои биогенные потребности с помощью окружающих. Подобные явления часто проявляются в неосознанной форме.

Итак, если принять во внимание сказанное выше, то доминирующими потребностями у третьеклассников нужно считать биогенные, хотя здесь уже некоторые социогенные потребности (в дружбе, в общении, в справедливости, престиже) имеют заметную силу. Необходимо также отметить, что социогенные потребности (2 и 3 группы), направленные на благо других и самого себя одновременно и на благо самого себя, имеют большую силу, чем те же, направленные на благо других (1 группа).

Приведем теперь типичные случаи мотивировок четвероклассников:

«Очень обидно, когда человек чувствует, что его не уважают». «Когда люди пренебрегают тобой, то нельзя ждать помощи». «Быть пренебрегаемым, значить жить без друзей». «Я не представляю жизнь без друзей». «Невозможно перенести потерю друга». «Жить без друзей — значит быть одиноком на всю жизнь». «Если случится беда, друг всегда поможет». «Друг может дать хороший совет». «Без друга скучно, а с другом интересно». «Я не смогу вынести одиночество». «Лучше не жить, чем жить в одиночестве». «Тяжело, когда не с кем даже поговорить». «В одиночестве очень скучно без друзей». «В одиночестве страшно, если заболешь, никто не поможет тебе». «К несправедливому человеку люди относятся плохо». «Если будешь к людям несправедливым, тебя все будут осуждать». «Несправедливому никто не поможет». «Если будешь несправедливым, потеряешь друзей». «Трудно жить без красивого и прекрасного». «Жить без прекрасного, значит не любить природу». «Если никто не полюбит, будешь жить всю жизнь один». «Плохо быть хромым, всю жизнь будешь калекой». «Хромой не может бегать, прыгать, играть». «Без одного глаза человек плохо видит». «Не хочется быть хромым, люди будут над тобой смеяться». «Без глаза будешь некрасивым».

Как видно из данных обоснований, многие четвероклассники дают глубокие мотивировки своих оценок. В этом возрасте объекты потребностей в дружбе (4,36), престиже, в общении, в справедливости, в самосовершенствовании получают самые высокие оценки, биогенные потребности (потеря глаза, остаться хромым) имеют также значительную силу.

Опираясь на мотивировки испытуемых и материалы беседы, можно сказать, что уже в 4 классе значительная часть учащихся в основу дружбы кладет не просто совместное времяпрепровождение, а не-

который взаимный интерес, совместные игры, постоянные разговоры не только в школе, но и за ее пределами. В связи с этим меняется внутреннее содержание общения и появляются элементы дружбы. Объекты потребности в дружбе получают более высокую оценку, чем объекты потребности в престиже. Но в результате беседы выяснилось, что эти потребности выступают слитно, в дружбе учащиеся стараются сохранить престиж, дружба предполагает престиж. Они не желают дружить с теми, кто уронил свой престиж, когда друг теряет престиж, то дружба разрывается. В связи с этим нужно предполагать, что потребности в престиже и в дружбе, начиная с 4 класса и далее, являются ведущими и выступают часто слитно.

Сравнительно высокими баллами оцениваются в данном возрасте объекты биогенных потребностей (потеря глаза, остаться хромым). Но если в третьем классе с более сильными социогенными потребностями слитно выступают некоторые биогенные потребности, то в четвертом классе встречается обратная картина. Здесь не так редки случаи, когда со значительно еще сильными биогенными потребностями слитно выступают социогенные; т. е. сравнительно еще высокие оценки биогенных потребностей говорят в пользу социогенных. Оценивая объекты биогенных потребностей (потеря глаза, остаться хромым) высокими баллами, четвероклассники нередко считают, что эти физические недостатки трудно переносить не только потому, что плохо смотреть или тяжело ходить, но и потому, что это вызывает унижение их личностной ценности в глазах других (фрустрация потребности в престиже).

Д. Б. Эльконин и Т. В. Драгунова (7) считают, что дружба как признак подросткового возраста имеет место с пятого класса, а согласно результатам наших экспериментов этот признак обнаруживается с четвертого класса.

Итак, у четвероклассников социогенные потребности в дружбе, престиже, общении, в справедливости являются доминирующими. Потребность в самосовершенствовании (3,78) приобретает также заметную силу. Биогенные потребности (потеря глаза — 4,00, остаться хромым) имеют еще значительную силу, психогенные и другие социогенные занимают подчиненное место.

Обратимся к мотивировкам оценок пятиклассников:

«Без авторитета и уважения невозможно жить в обществе». «Хочется, чтобы меня все признавали и уважали». «Если будешь пренебрегаемым, потеряешь друзей и всех окружающих». «Когда тебя не уважают, не чувствуешь себя человеком». «Без друга на свете не проживешь». «Без друзей человек очень слабый». «Без друга никому будет помочь в беде». «Настоящий друг может стать за тебя насмерть». «Человек без друзей, словно птица без крыльев». «В одиночестве скучно и невозможно жить». «Тяжело в одиночестве, можно научиться говорить». «В одиночестве можно потерять дар речи». «Жить в одиночестве — значит не иметь друзей». «В одиночестве можно умереть от скуки». «Быть несправедливым значит быть злым». «Несправедливому человеку люди будут мстить». «Быть несправедливым значит быть беспощадным». «Действуя несправедливо, постоянно обижая людей и поступаешь нечестно». «Действовать по указанию других значит быть униженным и оскорбленным». «Тяжело постоянно жить под руководством других». «Плохо постоянно быть исполнителем чужих приказов». «Это огромное горе — жить без прекрасного, это значит, у человека каменное сердце». «Без красивого и прекрасного можно стать жестоким». «Плохо, когда не любишь девушку и не общаешься с ней». «Без любви будешь жить одиноко и тоскливо». «Если тебя никто не полюбит, не будешь иметь потомства». «Очень печально не видеть одним глазом». «Хромому нельзя заниматься спортом». «Не хочется быть инвалидом». «С хромым никто не захочет дружить». «Будешь калеклой — никто не полюбит тебя».

Из приведенных обоснований оценок ясно, что большое количество пятиклассников дает довольно глубокие мотивировки. В этом возрасте потребности в дружбе, престиже, общении и в справедливости занимают ведущее место. Потребности в самосовершенствовании (3,91) и в независимости (3,80) получают также высокие оценки. Биогенные потребности (особенно потеря глаза) сохраняют еще значительную силу. Если у четвероклассников случаи повышения оценок объектов биогенных потребностей импульсами действия социогенных потребностей встречаются не так редко, то у пятиклассников это становится довольно частым явлением («С хромым никто не захочет дружить». «Будешь калекой — никто тебя не полюбит»). Подобные мотивировки в данном возрасте встречаются более часто. Одиночество пятиклассники рассматривают не только как потерю возможности в общении и в игре, но и как потерю друзей («В одиночестве тяжело и скучно без друзей»).

В пятом классе потребности в престиже, дружбе и в общении часто выступают слитно. Необходимо также отметить, что в пятом классе по сравнению с четвертым общее количество баллов, которые получают объекты потребностей в престиже (4,34), дружбе, общении значительно больше. Значительную силу приобретают также потребности в самосовершенствовании и в справедливости. Как и в четвертом классе, в этом возрасте социогенные потребности второй и третьей групп занимают ведущее место и доминируют над биогенными, психогенными и другими социогенными потребностями. Из психогенных потребностей эстетическая (3,97) по сравнению с четвертым классом и по сравнению с интеллектуальной потребностью приобретает заметную силу.

Познакомимся с содержанием мотивировок оценок шестиклассников:

«Нельзя жить без авторитета и уважения». «Лучше не жить, чем быть пренебрегаемым и никому не нужным». «Страшно, когда ты не существуешь для людей». «Жить без друзей все равно, что не жить». «Не иметь ни одного друга равносильно одиночеству». «Когда нет друга, не с кем посоветоваться». «Не иметь друга — это горе». «Друг самый близкий человек на свете». «Одиночество человек не переносит, он может погибнуть». «Без людей можно сойти с ума». «Когда ты несправедлив, от этого страдают люди». «Если будешь несправедливым, тебя будут презирать». «Если все люди будут несправедливыми, то земля покроется мраком». «Быть несправедливым — это значит быть жестоким». «Делать все по указанию других — это значит быть роботом». «Если действовать только по приказу других, то потеряешь возможность самостоятельно думать». «Действовать по чужой воле — значит потерять свободу». «Не видеть прекрасное — значит стать безвкусным и равнодушным». «Не встречать прекрасное — это значит ослепнуть и не видеть мир, красоту природы». «Без любви жить невозможно». «Быть нелюбимой — значит быть несчастливой». «Если тебя никто не полюбит, то останешься холостым и не будешь иметь семью». «Одноглазого никто не любит». «Не очень приятно остаться хромым на всю жизнь, с таким никто не захочет общаться».

В этом возрасте объекты социогенных потребностей в престиже, дружбе, общении, справедливости, в любви; и психогенной — эстетической получают более высокие оценки по сравнению с пятым классом. Оценивая объект потребности в любви (4,03) высоким баллом, шестиклассники неудовлетворение этой потребности рассматривают как лишение возможности иметь семью и потомство, некоторые ее представляют как лишение возможности общения. Эстетическая потребность занимает также важное место и по своей силе стоит даже выше некоторых социогенных и всех биогенных потребностей. Необходимо отметить еще немалую силу биогенных потребностей, но результаты беседы и приведенные мотивировки говорят о том, что здесь, как и в пятом классе,

с биогенными слитно выступают другие социогенные потребности (в престиже, дружбе, общении, в любви).

Таким образом, у шестиклассников ведущее место занимают социогенные потребности, направленные на благо других и самого себя (2 гр.) и на благо самого себя (3 гр.). Но социогенная потребность в доставлении другим удовольствия (1 гр) по своей силе начинает приближаться к ведущим потребностям этого возраста.

Данные седьмого и восьмого классов не так ярко отличаются друг от друга, поэтому мы сочли целесообразным рассмотреть их вместе, в то же время показывая имеющиеся между ними различия.

Испытуемые седьмого и восьмого классов дают своим оценкам следующие мотивировки:

«Быть пренебрегаемым всеми — значит быть вычеркнутым из жизни». «Если потеряешь авторитет и уважение, то потеряешь все». «Когда тобой все пренебрегают, ты не существуешь». «Жить без друга все равно что не жить». «Без друга не с кем поделиться радостями и горем». «Когда нет друга, ты лишаешься 50% информации и радости». «Без друзей жизнь становится скучной и неинтересной». Другу можно открыть все». «Без друга не с кем поговорить о самом важном, некому доверить свои тайны». «Одиночество человек не переносит». «Человек в одиночестве все равно, что зверь в клетке вне природы». «В одиночестве можно одичать и сойти с ума». «Для меня общение с людьми—жизнь». «Лучше умереть, чем испытывать одиночество». «Человек без общества, без общения перестает быть личностью». «Несправедливого человека люди боятся, презирают». «Стать несправедливым — это значит лишиться одного из лучших качеств». «Быть несправедливым — это значит быть жестоким». «Если постоянно действовать по указанию других, то превратишься в управляемую машину». «Не хочется постоянно быть в плену у других, часто хочется действовать по-своему». «Я хочу делать то, что мне нравится, и не хочу быть слугой». «Не хочу быть «пешкой» в руках других людей». «Лучше не жить, чем постоянно действовать по чужим указаниям». «Если не делать другим приятное, то и сам не будешь получать удовольствие». «Зачем же жить, если не для людей». «Не доставлять другим удовольствия — значит быть лишенным счастья». «Если жить только для себя, то зачем же тогда жить». «Человек, который не чувствует красоту, обычно безразличен к природе и к людям». «Не видеть прекрасное — это страшнее, чем потеря вкуса, зрения и слуха вместе взятые». «Не замечать красивое — значит быть слепым». «Без красивого и прекрасного жизнь становится серой и неинтересной». «Не замечать прекрасное — значит ослепнуть на оба глаза». «Если не будет взаимной любви, то будешь жить без смысла». «Невозможно жить, когда ты любишь, а тебя нет». «Если никто не полюбит, останешься без семьи и детей». «Без любви чувствуешь себя одиноким». «Не быть любимой — значит не быть счастливой». «Любовь украшает человека, делает его добрее». «Без одного глаза человек выглядит некрасивым». «Вряд ли кто полюбит одноглазого». «Не хочется быть уродливой».

Опираясь на эти мотивировки оценок и материалы бесед, можно сказать, что у семи- и восьмиклассников ведущими социогенными потребностями являются потребности в престиже, дружбе, общении, справедливости, самосовершенствовании и в любви. Именно в этом возрасте потребность в любви, в независимости, в самосовершенствовании, доставлять другим удовольствия (социогенные) и эстетическая (психогенная) заметно усиливаются. У восьмиклассников социогенные потребности в самосовершенствовании (4,16—7 кл., 4,25 — 8 кл.) и доставлять другим удовольствие (3,99 — 7 кл., 4,13 — 8 кл.) значительно сильнее, чем у семиклассников. С седьмого и восьмого классов биогенные потребности получают наиболее низкие оценки по сравнению с социогенными и психогенными.

Итак, у семи- и восьмиклассников доминирующими являются социогенные потребности (2 и 3 гр.), направленные на благо себя и дру-

гих одновременно и на благо себя. Большую силу приобретают также: социогенная потребность в доставлении другим удовольствия (1 гр.), направленная на благо других; и эстетическая (психогенная) потребность. Сравнительная сила биогенных потребностей с социогенными в этом возрасте значительно ослабевает и занимает подчиненное место.

В девятом классе отмечается определенный рост социогенных и психогенных потребностей по сравнению с биогенными, но темп роста здесь уже невысок. Социогенные потребности в престиже, дружбе, общении, самосовершенствовании, справедливости и в независимости являются доминирующими. По сравнению с восьмым классом в этом возрасте значительно усиливаются социогенная потребность — доставление другим удовольствия (1 гр.), направленная на благо других (4,38), и эстетическая.

Выше мы характеризовали потребностно-мотивационную сферу и иерархическую структуру внутри каждого класса. Теперь мы рассмотрим особенности развития социогенных потребностей по сравнению с психогенными и биогенными у учащихся с третьего по девятый классы.

Потребности в престиже, дружбе, общении — в переходном возрасте развиваются быстрыми темпами. Самыми быстрыми темпами из вышеназванных потребностей развивается потребность престижа. Высокий темп роста наблюдается также в развитии потребностей в независимости и доставлении другим удовольствия. Более медленными темпами развиваются потребности в справедливости, в сотрудничестве и в самосовершенствовании.

Из психогенных потребностей эстетическая развивается сравнительно быстрыми темпами начиная с шестого класса и в конце подросткового возраста занимает важное место. Интеллектуальная потребность развивается более медленными темпами и усиливается к концу переходного возраста.

Биогенные потребности, занимая в третьем классе ведущее место по сравнению с другими, в подростковом возрасте (особенно к концу) значительно отстают от социогенных и психогенных и занимают подчиненные места. Мотивационная сила психогенных потребностей выше, чем биогенных, но она значительно слабее социогенных.

4. Заключение. Анализ экспериментального материала позволил нам сделать следующие выводы:

1. Социогенные потребности (2 и 3 гр.), направленные на благо других и самого себя одновременно (в дружбе, в общении, в справедливости, в любви), и потребности, направленные на благо самого себя (в престиже, в независимости, в самосовершенствовании), развиваясь медленными темпами в младшем школьном возрасте и занимая незначительное место среди других потребностей, с наступлением подросткового возраста — с шестого класса начинают развиваться быстрыми темпами и занимают ведущее место среди потребностей личности подростка.

2. В развитии этих потребностей значительный перелом приходится на начало переходного возраста (на период между третьим и четвертым и между четвертым и пятым классами). Темп роста особенно высок между четвертым и пятым классами.

3. Социогенная потребность (1 гр.), направленная на благо других людей (доставлять другим удовольствие), являясь слабой в начале исследуемого нами периода, приобретает сравнительно большую силу к концу подросткового возраста.

4. Выявленные закономерности развития социогенных потребностей дают возможность использовать их в качестве одних из ведущих мотивов, на которые необходимо опираться при проведении учебно-воспитательных мероприятий. Для этого необходимо разработать психолого-педагогическую рекомендацию.

ЛИТЕРАТУРА

1. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка (в сб.— «Изучение мотивации поведения детей и подростков», М., 1972).
  2. Леонтьев А. Н. Проблема развития психики, М., 1959.
  3. Ч х а р т и ш в и л и Ш. Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно—воспитательной деятельности (в сб. — «Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей», Тбилиси, 1974).
  4. Ч х а р т и ш в и л и Ш. Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности (в сб. — «Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей», Тбилиси, 1974).
  5. Ч х а р т и ш в и л и Ш. Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности (в сб. — «Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей», Тбилиси, 1974).
  6. Ч х а р т и ш в и л и Ш. Н. Потребность престижа, потребность быть свободным и самостоятельным и пути их воспитания в переходном возрасте (в сб.—«Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей», Тбилиси, 1974).
  7. Эльконин Д. Б., Драгунова Т. В. (ред.). Возрастные и индивидуальные особенности младших школьников, М., 1967.
-

სპორტში

ზურაბ კვარაცხელია

სპორტის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურა თანამედროვე ეტაპზე

დღიანი კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით სსრ კავშირში აშენდა განვითარებული სოციალისტური საზოგადოება, რომელმაც მოიცვა ჩვენი ცხოვრების ყველა სფერო: „... ამ ეტაპზე, როცა სოციალიზმი უკვე თავის საკუთარ საფუძველზე ვითარდება, სულ უფრო სრულად ელანდება ახალი წყობილების აღმშენებლობითი ძალები, სოციალისტური ცხოვრების წესის უპირატესობანი, მშრომლები სულ უფრო ფართოდ სარგებლობენ დიდი რევოლუციური მონაპოვრების ნაყოფით“¹. სოციალისტური წარმოების პირობებში სახალხო მეურნეობის გვეჯამოიერი, პროპოციული განვითარების კანონის მოთხოვნათა საფუძველზე ყალიბდება მრეწველობის ობიექტური დარგობრივი სტრუქტურა, რაც იწვევს რესპუბლიკის ჩამორჩენილი ეკონომიკური რაიონებისა და რეგიონების განვითარების დონეთა გამოთანაბრებას. მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურა ყალიბდება შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების შედეგად. ჯერ კიდევ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი წერდნენ: „თუ რამდენად განვითარებულია ამა თუ იმ ერის საწარმოო ძალები, ამა ყველაზე თვალნათლივ გვიჩვენებს ის ხარისხი, რომელსაც იქ შრომის დანაწილების განვითარებამ მიაღწია“². მაშასადამე, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების მაღალი დონე, რაც სოციალისტური მრეწველობისათვისაა დამახასიათებელი, ქმნის პირობებს საწარმოო ძალების სწრაფი განვითარებისათვის.

სოციალიზმის მშენებლობის პერიოდში როგორც საქართველოში, ასევე მის ცალკეულ ინდუსტრიულ ცენტრებში სწრაფად განვითარდა მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურა, რომელიც მთელი მეურნეობის დინამიკური განვითარების შედეგს წარმოადგენს, ხოლო „... რაც უფრო დინამიკურია სახალხო მეურნეობა, მით უფრო სწრაფად იცვლება მისი დარგობრივი და ტერიტორიული სტრუქტურა“³. ამავე დროს აღსანიშნავია, რომ წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთი მთავარი პირობაა სახალხო მეურნეობასა და მის ცალკეულ დარგებში მიმდინარე პროგრესული სტრუქტურული ძვრები. სამართლიანად აღნიშნა ამის შესახებ ან. ლ. ი. ბრეჟნევი სკკპ XXV ყრილობაზე, რომ „პრაქტიკულად პარტიის მითითება ეფექტიანობის ამაღლების შესახებ ნიშნავს, არსებითად უნდა მივაღწიოთ დრმა თვისებრივ ძვრებს სახალხო მეურნეობის სტრუქტურასა და ტექნიკურ დონეში, არსებითად ვუცვალოთ მას სახე“⁴.

სოციალისტურმა ინდუსტრიალიზაციამ ძირეული ცვლილებები გამოიწვია რესპუბლიკის მრეწველობის დარგობრივ სტრუქტურაში. რევოლუციამდელი საქართველო მეტად ჩამორჩენილ აგრარულ ქვეყანას წარმოადგენდა. მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი სოფლად ცხოვრობდა, უმნიშვნელო კი — ქალაქად. საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამ ქართველი ხალხი ჩააყენა სოციალიზმის მშენებლობის დიად საქმეში. თანდათანობით დაიწყო მეურ-

¹ საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების კავშირის კონსტიტუცია (ძირითადი კანონი), ბთ., 1977, გვ. 4.

² კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, გერმანული იდეოლოგიიდან, თბ., 1968, გვ. 17.

³ სკკპ XXV ყრილობის მასალები, თბ., 1976, გვ. 168, 59.

9. „მაცნე“, ფილოსოფიის... სტრია, 1978, № 1

ნეობის სოციალისტური ფორმებს განვიხილავთ, რამაც გამოიწვია ღირსშესანიშნავი სოციალურ-ეკონომიკური გარდაქმნები. დიდი ძვრები მოხდა საბჭოთა ხელისუფლების წლებში როგორც მთლიანად რესპუბლიკის ეკონომიკის, ასევე მისი ცალკეული ეკონომიკური რაიონებისა და ცენტრების ინდუსტრიის სტრუქტურაში. ამ მხრივ მნიშვნელოვანი ცვლილებები განიცადა საქართველოს მეორე ინდუსტრიული ცენტრის — ქუთაისის მრეწველობაში.

რევოლუციამდელ პერიოდში, კერძოდ 1913 წელს, ქუთაისის მრეწველობა მეტად დაქუცმაცებული იყო, წარმოება კუსტარული წესით ხდებოდა. მეფის მრეწველობა შედგებოდა 62 წვრილი შინამრეწველური საწარმოებისაგან, სადაც გაერთიანებული იყო 311 მუშა. მთლიანი სამრეწველო პროდუქციის ღირებულება კი შეადგენდა 290 ათას მანეთს⁴.

საბჭოთა ხელისუფლების წლებში კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის დიდი ყურადღების შედეგად ქუთაისში სწრაფად განვითარდა და შეიქმნა მრავალდარგოვანი სოციალისტური მრეწველობა, რომელიც მოიცავს ისეთ დარგებს, როგორცაა ელექტროენერგეტიკა, მანქანათმშენებლობა და ლითონდამუშავება მისი ქვედარგებით — საავტომობილო, სასოფლო-სამეურნეო მანქანებისა და ელექტროტექნიკური მრეწველობა, ქიმიური მრეწველობა (განსაკუთრებით — ლაქსადებავების წარმოება), საშენ მასალათა მრეწველობა, მსუბუქი და კვების მრეწველობის მრავალი დარგები და სხვ.

ქალაქის ინდუსტრიის საფუძველი ჩაეყარა ჯერ კიდევ 1925 წელს, როდესაც ქუთაისის მაზრაში ძირითადად დამთავრდა სახალხო მეურნეობის აღდგენა და აიგო მსუბუქი მრეწველობის ერთ-ერთი დიდი საწარმო — მაულის ფაბრიკა: შემდგომ პერიოდში მწყობრში ჩადგა სამკერვალო ფაბრიკა. მაგრამ ქალაქის სამრეწველო ცენტრად გადაქცევისათვის აუცილებელი იყო ელექტროენერგეტიკული ბაზის შექმნა, რაც ქალაქის ინდუსტრიული განვითარების საძირკველი გახდებოდა. ამ მიზნით 1927 წლის 28 იანვარს საფუძველი ჩაეყარა რესპუბლიკაში მეორე ჰიდროელექტროსადგურის — რიონ-ჰესის მშენებლობას, რომელიც ექსპლოატაციაში გადაეცა 1934 წელს. ამ პერიოდიდან დაწყებული სწრაფად ვითარდება ქუთაისის მრეწველობა. პირველი ხუთწლიანი გეგმა წარმატებით იქნა შესრულებული. ასევე მეორე ხუთწლიედიც დიდი მიღწევებით დაასრულეს ქუთაისელმა მშრომელებმა. უკვე 1934 წლის დასაწყისისათვის ქალაქში იყო მრავალი საკავშირო და რესპუბლიკური დაქვემდებარების საწარმო: ბაიტიის მალარო, ბაიტიის ქარხანა, გუმბრინის კარიერი, გუმბრინის ქარხანა, აბრეშუმის ძაფსაღები ქარხანა, მაულის ფაბრიკა, საკონსერვო ქარხანა, № 4 სამკერვალო ფაბრიკა, ლვინის მარანი და სხვ. ასევე მთელი რიგი ადგილობრივი მნიშვნელობის საწარმოები. 1939 წელს ქალაქის ფაბრიკა-ქარხნების რიცხვს კიდევ ერთი გიგანტი, ქიმიური მრეწველობის საკავშირო მნიშვნელობის საწარმო — ლითონის ქარხანა შეემატა. უკვე 1940 წლისათვის ყველა საწარმოებში 32 ათასზე მეტი მუშა-მოსამსახურე იყო დასაქმებული, რაც ბევრად აღემატებოდა რევოლუციამდელი საქართველოს მრეწველობაში ჩამბული მუშა-მოსამსახურეთა საერთო რიცხვს.

ამრიგად, საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის ორი ათეული წლის მანძილზე, ეკონომიკურად ჩამორჩენილი, ყოფილი პატარა საგუბერნიო ქალაქი —

⁴ გ. მეფისაშვილი. ქუთაისის საწარმოები ტექნიკური პროგრესისათვის ბრძოლაში, თბ., 1958, გვ. 10.

ქუთაისი საქართველოს მეორე სამრეწველო და კულტურულ ცენტრად გადაიქცა.

დიდი სამამულო ომის შემდგომ წლებში ქუთაისის მრეწველობას მთელი რიგი ახალი ფაბრიკა-ქარხნები შეემატა. 1946 წლიდან ამოქმედდა ელექტროტექნიკური მრეწველობის საწარმო — ელექტრომექანიკური ქარხანა, 1951 წლიდან — სერგო ორჯონიკიძის სახელობის საავტომობილო ქარხანა; უკანასკნელი ოცი წლის განმავლობაში კი მწყობრში ჩადგა ისეთი წამყვანი საწარმოები, როგორცაა გუმთოპესი (I და II), მცირეგაბარიტიანი ტრაქტორების ქარხანა, ავეჯის ფაბრიკა, რძის ქარხანა, საშენ მასალათა მრეწველობის მრავალი ქარხანა და სხვ. უკვე დღეისათვის ქუთაისის მრეწველობა უშვებს 1 000-მდე სხვადასხვა ასორტიმენტის პროდუქციას, რომელთაგან 115 ნაწარმს მინიჭებული აქვს ხარისხის სახელმწიფო ნიშანი.

სწრაფი ტემპით იზრდებოდა ქალაქის მოსახლეობის რიცხოვნობაც. მისი რაოდენობა 1922 წელს 45,3 ათასი კაცით განისაზღვრებოდა, 1970 წლის აღწერით კი შეადგინა 161,3 ათასი, ე. ი. 1922—1970 წლებში მოსახლეობა გაიზარდა 116 ათასით ანუ 3,6-ჯერ, ხოლო 1922—1975 წლებში — 134 ათასით ანუ 3,9-ჯერ. 1970 წლისათვის ქუთაისში ცხოვრობდა რესპუბლიკის მოსახლეობის 3,44 პროცენტი, ხოლო 1976 წლის 1 იანვრისათვის 3,58 პროცენტი⁵. ქალაქის მოსახლეობა იზრდებოდა როგორც ბუნებრივი, ასევე მექანიკური მატების შედეგად, განსაკუთრებით კი ქუთაისის ახლომდებარე სოფლების მოსახლეობის ქალაქში გადასვლის ხარჯზე. უაღრესად სწრაფი ტემპით გაიზარდა მატერიალურ სფეროში დასაქმებულთა რიცხვი. 1932 წლისათვის, მაგალითად, მატერიალური წარმოების სფეროში დასაქმებული მუშა-მოსამსახურეთა რიცხვი შეადგენდა მთელი მოსახლეობის 27,5 პროცენტს, ხოლო 1975 წლისათვის შეადგინა 49 პროცენტი ანუ ამაღლდა 21,5 პუნქტით.

ქალაქის მრავალდარგოვანი მრეწველობის მიერ თუ 1932 წელს (1927 წ. უცვლელ ფასებში) გამოშვებული იქნა 5 მილ. 200 ათასი მანეთის მთლიანი პროდუქცია, 1970 წელს — 394487 ათასი მანეთისა, 1975 წელს — 570916 ათასი მანეთისა (1967 წ. 1/VII საწარმოს საბითუმო ფასებში), რაც, შესაბამისად, რესპუბლიკური წარმოების 8,3 და 8,8 პროცენტს შეადგენდა⁶.

ამრიგად, საბჭოთა ხელისუფლების წლებში საქართველოს ეკონომიკის ინდუსტრიულ განვითარებასთან ერთად არსებითად გარდაიქმნა ქუთაისის მრეწველობაც. უმთავრესად მსუბუქი და კვების მრეწველობის კუსტარული საწარმოების ნაცვლად, რაც რევოლუციამდელი ქუთაისისათვის იყო დამახასიათებელი, აღმოცენდა და განვითარდა მძიმე მრეწველობის სრულიად ახალი დარგები, ამავე დროს მნიშვნელოვნად გაიზარდა მსუბუქი და კვების მრეწველობაც.

მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის სერიოზული ცვლილებები გამოიწვია ისეთი პროგრესული დარგების ხვედრითი წონის შემცირებამ, როგორცაა: ელექტროენერგეტიკა, მანქანათმშენებლობა და ქიმიური მრეწველო-

⁵ განგარიშებულია: Грузинская ССР в цифрах в 1975 году, Тб., 1976, გვ. 10 და 12 საფუძველზე.

⁶ განგარიშებულია: Грузинская ССР в цифрах в 1975 году, გვ. 51 და ქუთაისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის სავეგმო კომისიის წლიური ანგარიშგებითი მასალების საფუძველზე.

ბა. ამაზე მეტყველებს შემდეგი მონაცემები. 1965 წელს ამ დარგების ხვედრითმა წონამ ქუთაისის მრეწველობის მთლიან პროდუქციაში შეადგინა 58,2 პროცენტი, ხოლო მომუშავეთა საშუალო რიცხოვნობის მიხედვით — 48,4 პროცენტი; 1970 წელს შესაბამისად — 44,3 და 40,3 პროცენტი, ხოლო 1975 წელს 41,4 და 38,6 პროცენტი. ამ პერიოდში, მთელი სამრეწველო წარმოების 2,8-ჯერ ვაღიძვებისას (ელექტროენერგეტიკის პროდუქციის გამოშვება მნიშვნელოვნად ჩამორჩებოდა 1965 წლის დონეს!), მანქანათმშენებლობის პროდუქცია გაიზარდა 2,1-ჯერ, ქიმიური მრეწველობის კი — 5,2-ჯერ. მანქანათმშენებლობის პროდუქციის ზრდის ტემპის ჩამორჩენა, მთელი მრეწველობის მოცულობის შემცირებას; პარიჭით, ამ დარგის პროდუქციის გამოშვება მნიშვნელოვნად გაიზარდა. სხვა დარგებმა შესამჩნევად გაზარდეს მათი პროდუქციის წარმოების მოცულობა, ხოლო მათი წინ გასწრების კოეფიციენტი მანქანათმშენებლობის კოეფიციენტზე მეტი აღმოჩნდა, რაც ამ დარგის ხვედრითი წონის შემცირების ერთ-ერთი მიზეზია.

ამრიგად, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის განმსაზღვრელი დარგების ასეთი ტემპით განვითარება არ მეტყველებს ქუთაისის მრეწველობის დარგობრივ სტრუქტურაში პროგრესულ ცვლილებებზე. საჭიროა ამ დარგების განვითარებას ნეტე ყურადღება მიექცეს, რისთვისაც ქუთაისში არსებობს ობიექტური პირობები.

მრეწველობის ძირითად საწარმოო ფონდებში პროგრესული დარგების ხვედრითი წონა ზრდის ტენდენციით ხასიათდებოდა. კერძოდ, 1965 წლის 60,4 პროცენტიდან იგი 1970 წელს 63,7 პროცენტამდე გაიზარდა, ხოლო 1975 წლისათვის 66,8 პროცენტს მიაღწია, ანუ საბაზისო წელთან შედარებით 6,4 პროცენტული პუნქტით ამაღლდა. შესამჩნევი ცვლილებები განიცადა ქუთაისის მრეწველობაში „ა“ და „ბ“ ჯგუფებს შორის თანაფარდობამ. 1965—1975 წლებში „ა“ ჯგუფის ხვედრითი წონა შემცირების ტენდენციით ხასიათდებოდა. მაგალითად, 1965 წლის 49,2 პროცენტიდან — 47,9 პროცენტამდე შემცირდა 1970 წლისათვის, ხოლო 1975 წელს 45,1 პროცენტი ვახდა. „ბ“ ჯგუფის ხვედრითი წონა კი იზრდებოდა: შესაბამისად იყო 50,8, 52,1 და 54,9 პროცენტი⁷. ამავე პერიოდში წარმოების საშუალებათა წარმოების ზრდის ტემპიც ჩამორჩებოდა მოხმარების საშუალებათა წარმოების ზრდის ტემპს, კერძოდ, მთელი მრეწველობის 2,8-ჯერ გაზრდისას, „ა“ ჯგუფის წარმოება გაიზარდა 2,6-ჯერ, „ბ“ ჯგუფისა კი — 2,9-ჯერ.

ამრიგად, ქუთაისის მრეწველობაში ჯერ კიდევ ტრადიციულად ჩამოყალიბებული მოხმარების საგნების მწარმოებელი დარგები ვითარდებოდნენ უფრო წინგამსწრები ტემპებით, რაც მიუთითებს ქალაქის მრეწველობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან თავისებურებაზე.

მე-9 ხუთწლედში ქუთაისის მრეწველობის ცალკეული დარგები ზრდის დაბალი ტემპებით ხასიათდებოდა. ამ პერიოდში მთელი სამრეწველო წარმოების მოცულობა 46,0 პროცენტით გაიზარდა, რესპუბლიკაში კი იგივე მაჩვენებელი 39 პროცენტი იყო. მანქანათმშენებლობის პროდუქციის წარმოება ქუთაისის მრეწველობაში მხოლოდ 29,4 პროცენტით გაიზარდა, ხოლო საშუალოდ

⁷ განგარიშებულია ქუთაისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის საგვემო კომისიის შესაბამისი წლების ანგარიშებითი მასალების საფუძველზე.

რესპუბლიკაში — 66 პროცენტით, ქიმიური მრეწველობისა კი, შესაბამისად, 55,6 და 48 პროცენტით, როგორც ვხედავთ, მანქანათმშენებლობის პროდუქციის ზრდის ტემპი შესამჩნევად ჩამორჩებოდა საშუალო რესპუბლიკური ზრდის ტემპს; ხოლო ქუთაისის მრეწველობის ისეთი უმნიშვნელოვანესი დარგები, როგორცაა მანქანათმშენებლობა და ქიმიური მრეწველობა, საკავშირო სპეციალიზაციისა და გარკვეულ როლს ასრულებენ სოციალისტური მრეწველობის განვითარებაში. განსაზღვრავენ არა მარტო ქუთაისის, არამედ რესპუბლიკის ადგილსაც შრომის საკავშირო დანაწილებაში. ამიტომ საჭიროა ამ დარგების ზრდის ტემპის დაჩქარება, რისთვისაც ქუთაისში არსებობს შესაბამისი რეზერვები.

ქუთაისში განვითარებულია აგრეთვე საშენ მასალათა მრეწველობა, სატყეო, ხის დამამუშავებელი და ცელულოზა-ქაღალდისა, მრეწველობის მთელი რიგი სხვადასხვა დარგები. მასასადამე, ზემოთ აღნიშნულიდან ნათლად ჩანს, რომ რესპუბლიკის სწრაფი ინდუსტრიული ზრდის შედეგად საბჭოთა ხელისუფლების წლებში ქუთაისში შეიქმნა თანამედროვე ტექნიკით აღჭურვილი განვითარებული სოციალისტური მრეწველობა, რომელიც უშვებს ავტომატიზაციას, მისაბმელებს, მსხვილ ელექტრონულ მანქანებს, ცენტრიდანულ ტუმბოებს, საშახტე ელმავლებს, მცირეგაბარიტიან ტრაქტორებს, ლითონის, შაბიამანს, ფორმირებულ და არაფორმირებულ რეზინის ტექნიკურ ნაკეთობებს, ბარიტის კონცენტრატს, აბრეშუმის მზა ქსოვილებს, ტრიკოტაჟის ნაწარმს და ა. შ. როგორც ვხედავთ, დღეისათვის ქუთაისში შექმნილია მძლავრი საწარმოო ძალები, სოციალისტური წარმოებითი ურთიერთობანი, რამაც გამოიწვია მრავალდარგოვანი მრეწველობის ახალი სტრუქტურის ჩამოყალიბება.

დიდი მიღწევების მიუხედავად, ქუთაისის მრეწველობას გააჩნია მთელი რიგი ნაკლოვანებები. ჩატარებული განგარიშებებით დადგინდა, რომ ელექტროენერგეტიკაში წინგასწრების კოეფიციენტი მე-9 ხუთწლედში ერთზე ნაკლები იყო. კერძოდ, 1971 წლის 0,79-დან შემცირდა 0,53-მდე 1975 წლისათვის. ამ დარგის პროდუქციის აბსოლუტურმა მოცულობამაც ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად იკლო. აღსანიშნავია, რომ ეს პრობლემა მე-10 ხუთწლედში გადაწყვეტილი იქნება დადებითად, რასაც მოითხოვს მთელი რიგი ახალი დარგებისა და წარმოებათა განვითარება. ასევე საჭიროა მანქანათმშენებლობის მრეწველობის ზრდის ტემპის დაჩქარება, განსაკუთრებით მისი არალითონტექვადი დარგების განვითარების შედეგად.

როგორც ვხედავთ, ქუთაისის მრეწველობის არსებული დარგობრივი სტრუქტურა ოპტიმალურად არ შეიძლება ჩაითვალოს. კვლავწარმოების მაღალი ტემპის მიღწევისა და საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთი გადაწყვეტი და მთავარი პირობაა მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის შემდგომი სრულყოფა. სახალხო მეურნეობის დინამიკური და პროპორციული განვითარების შედეგად კი განსაკუთრებით მწვავედ დგება მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის ოპტიმიზაციის საკითხი.

ქუთაისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის არაოპტიმალურობაზე მეტყველებს აგრეთვე დასავლეთ-ცენტრალური (ქუთაისის) ეკონომიკური რაიონის სამრეწველო პროდუქციის წარმოების შიდარაიონული პროპორციებიც. აქ სამრეწველო პროდუქციის წარმოების 85 პროცენტი კონცენტრირებულ-

ლია ხუთ ადმინისტრაციულ ერთეულში, — ესენია: ქუთაისი, ჭიათურა, ტყიბული, ზესტაფონი და სამტრედია. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ყველაზე განვითარებული მრეწველობის მქონე ეკონომიკურ რაიონებს მიეკუთვნება აღმოსავლეთ-ცენტრალური (თბილისის) და დასავლეთ-ცენტრალური (ქუთაისის) რაიონები, სადაც კონცენტრირებულია რესპუბლიკის მოსახლეობის 56 პროცენტი და იწარმოება სამრეწველო პროდუქციის მთლიანი მოცულობის 71 პროცენტი. როგორც ვხედავთ, საქართველოს სსრ ეკონომიკური რაიონებისა და განსაკუთრებით ადმინისტრაციული რაიონების (რეგიონების) განვითარების ეკონომიკურ დონეებში მკვეთრი დისპროპორციაა, რაც გარკვეულ გავლენას ახდენს რესპუბლიკის საზოგადოებრივი წარმოების ეფექტიანობაზე. მნიშვნელოვანწილად ამითაა განპირობებული ის, რომ ბევრი უმნიშვნელოვანესი ხარისხობრივი მაჩვენებლით საქართველოს სსრ სავარაუდოდ ჩამორჩება შესაბამის საშუალო-საკავშირო მონაცემებს⁹.

ამრიგად, უკვე აუცილებელია რესპუბლიკის ცალკეულ ინდუსტრიულ რაიონებს (რეგიონებს) შორის სწორი პროპორციების დამყარება. ამის მიღწევა შეუძლებელია არსებული ბუნებრივი, მატერიალური და შრომითი რესურსების რაციონალურად გამოყენების, სამრეწველო საწარმოთა ტერიტორიული განლაგებისა და ცალკეულ რეგიონებს შიგნით მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის სრულყოფის გარეშე.

უკანასკნელ წლებში საბჭოთა კავშირის კომუნისტურმა პარტიამ და მისმა ცენტრალურმა კომიტეტმა, საქართველოს სსრ ცალკეული ეკონომიკური რაიონებისა და რეგიონების ჩამორჩენილობისა და წარმოების სტრუქტურის სრულყოფისათვის მთელი რიგი გადამწყვეტი ღონისძიებები დასახეს. 1974 წლის იანვარში სკკპ ცენტრალურმა კომიტეტმა და სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭომ მიიღეს დადგენილება „საქართველოს სსრ სახალხო მეურნეობის შემდგომი განვითარების ღონისძიებათა შესახებ“. ამ დიდმნიშვნელოვან ისტორიულ დოკუმენტში, საქართველოს სსრ ეკონომიკისა და კულტურის განვითარებაში მიღწეულ წარმატებებთან ერთად, აღნიშნულია მრეწველობისა და მთელი რიგი სხვა დარგების პროდუქციის ზრდის დაბალი ტემპი. ასევე დაბალი ტემპით ვითარდებოდა რესპუბლიკისა და მის ცალკეულ სამრეწველო ცენტრებში მანქანათმშენებლობის მთელი რიგი დარგები, დაბალი იყო სამრეწველო საწარმოების ტექნიკური აღჭურვილობისა და შრომის ნაყოფიერების დონე, სრულად არ გამოიყენებოდა წარმოების ზრდის რეზერვები და შესაძლებლობანი. ზემოთ დასახელებულ დადგენილებაში მოცემულია ამ ნაკლოვანებათა აღმოფხვრის კონკრეტული ღონისძიებანი, კერძოდ, ქუთაისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის შემდგომი სრულყოფის გზები ახალი დარგებისა და წარმოებების განვითარებისა და მოქმედი სამრეწველო საწარმოების გაფართოება-რეკონსტრუქციის საფუძველზე.

ქუთაისის მუშათა კლასმა და ინტელიგენციამ გმირული შრომით უპასუხა საკავშირო კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის ამ დიდ ზრუნვას და საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ხელმძღვანელობით წარმატებით შეასრულა მე-9 ხუთწლედის დავალებები: მთლიანი პროდუქციის გამომშვების მოცულობა გევით გათვალისწინებული 39 პრო-

⁹ ა. გუნია. რესპუბლიკის ეკონომიკური რაიონების განვითარების დონეთა გამოთანაბრებისათვის, ჟურნალი „ეკონომისტი“, 1976, № 9, გვ. 18—19, 24.

ცენტის ნაცვლად შესრულდა 46,0 პროცენტით, რელიეზებული პროდუქციისა — 33,6-ის ნაცვლად — 39 პროცენტით, ხოლო შრომის ნაყოფიერების გეგმა — ნაცვლად 34,3 პროცენტისა — 38,4 პროცენტით¹⁰.

მე-10 და შემდგომ ხუთწლებებში ქუთაისში საჭიროა შეიქმნას ურთიერთდაკავშირებული საწარმოთა ჯგუფები. ეს ეხება პირველ რიგში მანქანათმშენებლობას და მასში, უმთავრესად, საავტომობილო მრეწველობას. ასე, მაგალითად, ქუთაისის საავტომობილო ქარხანა დაკავშირებულია ჩვენი ქვეყნის მრავალ რაიონსა და ქალაქში გაფანტულ 40-მდე სხვადასხვა კომპერატორთან, რომლებიც აწვდიან მას დეტალებს, კვანძებს და ნახევარფაბრიკატებს. ავტოქარხნის ეს მომმარაგებელი საწარმოები მისგან დაშორებული არიან ასეული და ათასეული კილომეტრებით. ცხადია, ზოგიერთი დეტალისა და კვანძის წარმოება აღდრეზე საეკონომიკურად შესაძლებელია და მიზანშეწონილადაც მიგვაჩნია. ამისათვის ქუთაისსა და მის გარეუბნებში უნდა შეიქმნას ავტომშენებლობის ურთიერთდაკავშირებული საწარმოო კომპლექსი, რომელიც სპეციალიზებული იქნება სატვირთო ავტომობილების გარკვეული დეტალებისა და კვანძების გამოშვებაზე. ამისათვის ქუთაისში საკმარისადაა თავმოყრილი შესაბამისი რესურსები, რაც იძლევა იმის სრულ გარანტიას, რომ მომავალში ქუთაისის მრეწველობაში აქცენტი გადატანილი იქნას სწორედ მანქანათმშენებლობის განვითარებაზე. უნდა შეიქმნას ახალი მძლავრი ინდუსტრიული დარგები, უმთავრესად ურთიერთდაკავშირებული მანქანათმშენებელი საწარმოები — ელექტროტექნიკური და სხვ. ამის შედეგად შესაძლებელია ამაღლდება მანქანათმშენებლობის ხვედრითი წონა. ასევე უნდა განვითარდეს ქიმიური მრეწველობაც, განსაკუთრებით — არსებული საწარმოების ძირეული რეკონსტრუქცია-გაფართოების საფუძველზე.

მთელი რიგი ახალი სამრეწველო საწარმოების აშენების შემდეგ შესაძლებელია ამაღლდება წარმოების ეფექტიანობა ქუთაისის მრეწველობაში. ამისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის დანერგვას მყარი თანამედროვე ტექნიკური ბაზის შექმნისათვის. ამიტომ ქალაქის სამრეწველო საწარმოთა პირველხარისხოვანი ამოცანაა მაღალმწარმოებლური მანქანა-მოწყობილობების დანერგვა, საწარმოებში ავტომატიზებული და ნახევრადავტომატიზებული ნაკადური ხაზების რიცხვის გადიდება, პროგრესული ტექნოლოგიის ათვისება. ამ ღონისძიებების გატარება კი ხელს შეუწყობს შრომის ნაყოფიერების ზრდასა და საწარმოო დანახარჯთა შემცირებას. ამასთან ერთად, უახლოეს მომავალში, ქუთაისში მთელი რიგი ინდუსტრიული დარგების განვითარების გამო, მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ქალაქის ერთ-ერთ საგარეუბნო ტერიტორიაზე შეიქმნას გარკვეული სიდიდის ახალი სამრეწველო მიკრორაიონი — მსხვილი სამრეწველო ცენტრი, რაც საჭიროა როგორც პიკინური, ასევე საწარმოთა გაბარიტული თვალსაზრისითაც; ამისათვის ქუთაისში კარგი პირობებია, კერძოდ, მისი გამოსადეგი სატრანსპორტო-გეოგრაფიული მდებარეობა, მძლავრი სამშენებლო ბაზის არსებობა, მოსახლეობისა და შრომითი რესურსების ზრდის პერსპექტივა, ქალაქის ახლომდებარე რაიონებში მიწის თავისუფალი ფართობი სამრეწველო მშენებლობისათვის და სხვა.

¹⁰ ქუთაისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის საგვემო კომისიის ანგარიშებითა მასალების მონაცემებით.

დიდი ამოცანები დგას რესპუბლიკის მრეწველობის წინაშე მე-10 ხუთწლეულში. ამის განხორციელებისათვის მნიშვნელოვან როლს შეასრულებს ქუთაისის მრეწველობაც მისი ეკონომიკური პოტენციალის რაციონალურად გამოყენების შედეგად. სამრეწველო წარმოების მოცულობა გაიზარდება 33,6 პროცენტით, მთლიანად საქართველოს სსრ-ში კი — 41 პროცენტით. ჩვენი აზრით, ზრდის ასეთი დაბალი ტემპი სათანადოდ არ ითვალისწინებს ქალაქის მრეწველობის მაქსიმალურ შესაძლებლობებს. ცალკეული დარგების ზრდის ტემპები კი შემდეგი მაჩვენებლებით ხასიათდება: ელექტროენერგეტიკის მთლიანი პროდუქციის მოცულობა 2,2-ჯერ გაიზარდება; ქიმიური მრეწველობისა — 39,6 პროცენტით, მანქანათმშენებლობისა და ლითონდამუშავების — 33,3 პროცენტით; საშენ მასალათა მრეწველობის — 14,5 პროცენტით, მსუბუქი მრეწველობის — 26,4 პროცენტით; კვების მრეწველობა — 21,1 პროცენტით.

ჩატარებული ანალიზის შედეგები გვიჩვენებენ, რომ მე-10 ხუთწლეულსა და შორეულ პერსპექტივაში ქუთაისის მრეწველობის დარგობრივი სტრუქტურის ოპტიმიზაციისათვის საჭიროა მისი სრულყოფის რაციონალური გზების დადგენა, რისთვისაც მიზანშეწონილად მიგვაჩნია შემდეგი: მანქანათმშენებლობის საწარმოებში სპეციალიზაციის დონის თანდათანობით ამაღლება, განსაკუთრებით მისი საგნობრივი და დეტალური ფორმის განვითარებით. თვით მანქანათმშენებლობის დარგობრივ სტრუქტურაში უნდა ამაღლდეს ისეთი არალითონტექნიკური დარგების ხვედრითი წონა, როგორცაა ხელსაწყობთმშენებლობა, ელექტროტექნიკური და ელექტრონული მრეწველობა; მსუბუქ მრეწველობაში კი უნდა გაიზარდოს უფრო მაღალხარისხოვანი და ძვირფასი პროდუქციის წარმოების მოცულობა, რაც მნიშვნელოვნად შეცვლის ამ დარგის ნაწარმზე მოთხოვნილებას. ამავე დროს უნდა მოხდეს საფეიქრო მრეწველობის საწარმოთა სპეციალიზაციის გაღრმავება, კვების მრეწველობის სწრაფი ტემპით განვითარება მოქმედ საწარმოთა ტექნიკური ხელახალი შეიარაღებისა და მოქმედი სიმძლავრეების ძირეული რეკონსტრუქციის საფუძველზე, ამისათვის აუცილებელია მრეწველობის სანედლეულო ბაზის განმტკიცება; ასევე აუცილებელია საშენ მასალათა მრეწველობის პროდუქციის წარმოების ზრდა კომპლექსური მექანიზაციისა და ავტომატიზაციის საშუალებათა დანერგვის გათვალისწინებით და სხვ. ყოველივე ამის შედეგად მნიშვნელოვნად შემცირდება ინდუსტრიული განვითარების დონის მიხედვით ქუთაისის ჩამორჩენა სამუშაო რესპუბლიკური მაჩვენებლისაგან და შესაძლებელი გახდება მისი საბოლოოდ დაძლევა.

ჩვენი ქვეყნის სახალხო მეურნეობის განვითარების ხუთწლიანი გეგმები ითვალისწინებენ ყოველი რესპუბლიკისა და რაიონის სპეციფიკურ თავისებურებებს, რაც იწვევს მათს პარამონიულ განვითარებას. ყველა ჩვენმა რესპუბლიკამ, — აღნიშნა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1977 წლის 24 მაისის პლენუმზე ამხ. ლ. ი. ბრეჟნევი, — მათ შორის იმათაც, ვინც წინათ ეკონომიკური და კულტურული თვალსაზრისით ჩამორჩებოდა, ახლა განვითარების მაღალ დონეს მიაღწიეს. ამავე დროს ყოველი რესპუბლიკის ეკონომიკა ერთიანი სახალხო-სამეურნეო კომპლექსის განუყოფელ ნაწილად გადაიქცა¹¹.

¹¹ გახ. „კომუნისტი“, 1977 წლის 5 ივნისი.

ოთარ წივილაშვილი, მთხვან წიკლაური

ანროსამრეწველო კომპლექსი, მისი არსი და ფორმირება

მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ინტეგრაციული პროცესები გაპირობებულია საწარმოო ძალით განვითარებისა და შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების მაღალი დონით. რამდენადაც ინტეგრაციის ეს ობიექტური პროცესები მიმდინარეობენ განსაზღვრულ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციაში, ამდენად ისინი ობიექტური აუცილებლობით ასახვენ მის საწარმოო ურთიერთობათა შინაარსს. აგროსამრეწველო ინტეგრაციის მიზანი და ხასიათი დამოკიდებულია წარმოების საშუალებებზე არსებულ საკუთრების ფორმასა, განაწილებასა, გაყვასა და მობარებაზე.

წარმოების საშუალებებზე კერძო კაპიტალისტური საკუთრების პირობებში აგროსამრეწველო კომპლექსების შექმნა სტიქიურად მიმდინარეობს, მისი მიზანი განისაზღვრება კაპიტალიზმის ძირითადი ეკონომიკური კანონის მოთხოვნით. მონოპოლისტური კაპიტალის შეტანა სოფლის მეურნეობის სფეროში უშუალოდ წარმოებს ვერტიკალური ინტეგრაციის, საბუნდობლო — აგროსამრეწველო ან აგროსამრეწველო-სავაჭრო გაერთიანების ფორმით; მისი ძირითადი მიზანია მაქსიმალური მოკების ჩიღება — ინტენსიფიკაციისა და მწარმოებულობის ზრდის საფუძველზე.

განვითარებული სოციალიზმის დროს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ინტეგრაციის ობიექტურობა-აუცილებლობა გაპირობებულია საწარმოო ძალებისა და შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების განვითარების მაღალი დონით, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დარგებში სამეურნეო პროცესების გეგმიანი რეგულირებითა და ორგანული ურთიერთკავშირის გზით; ხოლო შემდეგ — მსოფლიო სოციალისტური სისტემის ფარგლებში — მოხმარების საკონსუმიციური საზოგადოებრივი წარმოების ეკონომიკური ეფექტიანობის ამაღლების უზრუნველყოფისა და ქალაქსა და სოფელს შორის სოციალურ-ეკონომიკური განსხვავების დაძლევის მიმართულებით, ერთიანი ეკონომიკური სტრუქტურის შექმნით. სწორედ ამ საფუძველზე აღმოცენებული აგროსამრეწველო გაერთიანებები ან კომპლექსები წარმოადგენენ მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის გეგმიანი ინტეგრაციის ობიექტურ პროცესს. ისინი წარმოიქმნებიან დარგებისა და საწარმოთა ურთიერთშერწყმით, ორგანული ურთიერთკავშირით და მათი ეკონომიკური სტრუქტურის თანდათანობით გარდაქმნით ერთიანი მეურნეობრივი სისტემის საფუძველზე.

სოციალისტური და კაპიტალისტური ინტეგრაციის არსის განხილვისას, აუცილებელია, გამოვყოთ რიგი ფაქტორები, რაც გაპირობებულია მათ შორის არსებული პრინციპული სხვაობითა და აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების ძირითადი წინააღმდეგობით კაპიტალიზმის პირობებში. ეკონომიკურ ლიტერატურაში ვხვდებით აზრთა სხვადასხვაობას მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ინტეგრაციის შესახებ. ს. მედუნოვის აზრით, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ინტეგრაცია გაპირობებულია მხოლოდ სოფლის მეურნეობის საწარმოთა ბუნებით: „სოფლის მეურნეობის ორგანული შერწყმა მრეწველობასთან გამომდინარეობს თვით სოფლისმეურნეობივ საწარმოთა პი-

რობებიდან¹. იგი არაფერს ლაპარაკობს ინტეგრაციის გამაპირობებელი სხვა ფაქტორების შესახებ. თუ დავეთანხმებით ს. მედუნოვის შეხედულებას, რომ აგროსამრეწველო გაერთიანებათა ფორმირება გაპირობებულია მხოლოდ თვით სოფლის მეურნეობის ტემპით, მაშინ უკულებელყოფილია ტექნიკური პროგრესის მნიშვნელობა სოფლის მეურნეობაში და მის მომსახურე დარგებში, სახელდობრ, სამეცნიერო-ტექნიკური პროგრესი სოფლის მეურნეობაში და მრეწველობის დარგებში, რაც პარამონიულ კავშირს ამყარებს სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის დარგების მთელ რიგ ფუნქციებს შორის. სწორედ ამ ობიექტურ საფუძველზე ხდება მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ურთიერთშეზრდის ტენდენციების წარმოქმნა.

არ შეიძლება დავეთანხმით ზოგიერთი ავტორის მიერ აგროსამრეწველო კომპლექსების შექმნის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებას, რომ „თანამედროვე აგროსამრეწველო გაერთიანებები წარმოადგენენ სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის პირველადწყებითი კოოპერირების ფორმას, რომლებიც უზრუნველყოფენ საწარმოო ეკონომიკური ეფექტიანობის არსებით „ამაღლებას“². აგროსამრეწველო კომპლექსი არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ როგორც სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის კოოპერირების მარტივი ფორმა, რადგან სახალხო მეურნეობის რიგი აგროსამრეწველო კომპლექსი გულისხმობს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დარგების კოოპერირების უფრო მაღალი დონის სპეციალური დარგების აგროსამრეწველო კომპლექსებს და გაერთიანებებს.

სახალხო მეურნეობის აგროსამრეწველო კომპლექსებში ცალკეული დარგების კომპლექსებსა და გაერთიანებებს შორის დიალექტიკური ურთიერთმჭიდრო კავშირი არსებობს. ცალკეული დარგების კომპლექსებსა და გაერთიანებებს შორის კავშირის გაძლიერება და გაღრმავება, სახალხო მეურნეობის მასშტაბით, გაპირობებულია სოფლის მეურნეობის საწარმოთა შიგა გაერთიანებებსა და მონათესავე დარგებს შორის ინტეგრაციის ობიექტური აუცილებლობით; აგრეთვე, აგროსამრეწველო გაერთიანებები იწვევს სახალხო მეურნეობის მასშტაბით აგროსამრეწველო კომპლექსების შექმნისა და განვითარების აუცილებლობას.

ზოგიერთი ავტორის აზრით, მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის საწარმოთა მარტივი ფორმით გაერთიანება გამოიყენება მხოლოდ სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადასამუშავებლად, შესანახად, ადგილობრივი ნედლეულიდან სახალხო მოხმარების საქონლის საწარმოებლად³. საკითხის ასეთი ასპექტით გასუქებასაც არ შეიძლება დავეთანხმით იმ მოსაზრებით, რომ მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის საწარმოთა მარტივი ფორმით გაერთიანება ნაკლებად უწყობს ხელს წარმოებრივი პროცესების განსაზოგადოების დონის ამაღლებას, საწარმოთა მასშტაბების გადიდებას, წარმოების სპეციალიზაციისა და კოოპერირების გაძლიერებას, შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების გან-

¹ С. Медун о в. Выгоды аграрно-промышленных объединений, журн. «Экономика сельского хозяйства», № 3, 1971, стр. 35.

² В. Федоров. Сущность и пути выравнивания уровней экономического развития различных сельскохозяйственных предприятий, журн. «Вестник МГУ», Экономика, № 2, 1973, стр. 73.

³ А. Амбарцумов. Формы соединения сельского хозяйства и промышленности в развитом социалистическом обществе. — «Экономические науки», № 11, 1972, стр. 46.

ვითარებას; ყოველივე ეს არ შეიძლება წარმოვადგინოთ აგროსამრეწველო კოოპერირების უბრალო ფორმითაც კი.

საესებო სწორია პ. იგნატოვსკის მტკიცება იმის შესახებ, რომ «აგროსამრეწველო კომპლექსები და გაერთიანებები წარმოადგენენ სახალხო მეურნეობის ინდუსტრიულ დარგებს, რომლებიც აერთიანებენ სოფლის მეურნეობისა და გადამამუშავებელ, ტრანსპორტისა და გამსაღებელ შესაბამის სპეციალიზებულ საწარმოებსა და ორგანიზაციებს»⁴.

აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და აგროსამრეწველო გაერთიანებების მრავალი პრობლემის გადაწყვეტა გულისხმობს აღნიშნული საკითხის თვით არსის ახსნასაც. მოცემული საკითხის ირგვლივ გამოთქმული რიგი მოსაზრებანი არ იძლევიან დამაჯერებელ პასუხს აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებათა არსის როგორც ეკონომიკური კატეგორიის შესახებ. ადგილი აქვს აზრთა სხვადასხვაობას; მაგალითად, მ. პუხი აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების არსის განმარტების დროს მთავარ ყურადღებას აქცევს გარკვეულ ნიშნებს: აგროსამრეწველო კომპლექსი როგორც ეკონომიკური კატეგორია მაცროეკონომიკურ სფეროში შეიძლება განვმარტოთ როგორც დარგთა და მთლიანად სახალხო მეურნეობის დამხმარე ჯგუფი, რომლებიც ერთიმეორესთან დაკავშირებულნი არიან საერთო მიზნით, სამომხმარებლო პროდუქციის სასოფლო-სამეურნეო ნედლეულიდან წარმოებითა და დარგთაშორისი მჭიდრო კავშირით. ასეთი განსაზღვრის დროს განსაკუთრებული ყურადღებაა გამახვილებული სახალხო მეურნეობის აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების ნიშნებზე:

1. სახალხო მეურნეობის განსაზღვრულ დარგთა მომსახურების შედარებით განცალკევებაზე,
2. დარგთა შორის შინაგან მჭიდრო კავშირზე,
3. დარგთა მიზნობრივ ერთიანობაზე.

საკითხისადმი ასეთი მიდგომის დროს, ყურადღება გამახვილებულია კომპლექსებისა და გაერთიანებათა მხოლოდ შინაგან ნიშნებზე, რაც ფაქტურად ნიშნავს საწარმო-ტექნიკური კონცეფციის აღიარებას.

აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანების შესახებ არსებული გამოკვლევების ნაყოფანებანი იმაში მდგომარეობს, რომ მათში საკმაო მეცნიერული სიღრმით არაა ახსნილი აგროსამრეწველო კომპლექსისა და გაერთიანების როლი სოციალისტური საკუთრების ფორმების დაახლოების, აგრეთვე, სოფლად მწარმოებლური ძალების განვითარებისა და წარმოებრივი ურთიერთობის სრულყოფის საქმეში და ა. შ. აგროსამრეწველო კომპლექსი წარმოადგენს სახალხო მეურნეობის სხვადასხვა დარგის ჰარმონიულ კავშირს, კერძოდ, სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობას შორის; მყარდება ორგანული კავშირი სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამამუშავებელ დარგებსა და დამზადებებს, ტრანსპორტის, გამსაღებელ ორგანიზაციებს შორის.

ამრიგად, ცალკეული საწარმოსაგან განსხვავებით, აგროსამრეწველო კომპლექსის ეკონომიკური პოტენციალი (მატერიალური, ფინანსური, შრომითი რესურსები) ხასიათდება რიგი უპირატესობით, რაც გაპირობებულია მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესით, წარმოების ღრმა სპეციალიზაციითა და კოოპერირებით, შრომის მწარმოებლურობის ზრდის მაღალი დონით და სხვ.

⁴ П. Игнатовский. Технический прогресс и аграрно-промышленный комплекс страны, — «Экономика сельского хозяйства», № 4, 1971, стр. 47.

ჩვენი ქვეყნისა და რიგი განვითარებული საზღვარგარეთის ქვეყნების პრაქტიკით დამტკიცებულია მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დარგების კოოპერირებისა და ინტეგრაციის მაღალი ეფექტიანობა. მაგალითად, საბჭოთა კავშირში მანქანათმშენებლობისა და სოფლის მეურნეობის დარგებს შორის სპეციალური შუამავლის — „საქსოფლტექნიკის“ — საქმიანობის სრულყოფასთან ერთად, რომელიც პასუხისმგებელია საწარმოო-ტექნიკური მომსახურებისა და სოფლის მეურნეობის საწარმოთა მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების უზრუნველყოფისათვის, მიზანშეწონილი იქნებოდა, რომ შექმნილიყო „სოფლის მეურნეობის ქიმიურ საშუალებათა მაკონცენტრირებელი გაერთიანება“, რათა უფრო გაძლიერებულიყო პასუხისმგებლობა სასუქებისა და სხვა ქიმიური საშუალების ცენტრალიზებული მიწოდების, შენახვის, განაწილებისა და გამოყენებისათვის.

აგროსამრეწველო კომპლექსი როგორც ეკონომიკური კატეგორია გამოხატავს ადამიანთა შორის ურთიერთობას, რომელიც სხვა ფაქტორებთან ერთად აამაღლებს შრომის ნაყოფიერებას და განაპირობებს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის გვემასომიერ განვითარებას და რომელიც ყველაზე უფრო სრულად ვლინდება განვითარებული სოციალიზმის პირობებში — საზოგადოებრივი შრომის მაქსიმალური ეკონომიის მიღწევისა და ქალაქსა და სოფელს შორის არსებითი დაძლევის გზით.

აგროსამრეწველო გაერთიანებათა განვითარებისა და მისი ეფექტიანობის ამაღლების ერთ-ერთ საკვანძო საკითხს წარმოადგენს მისი მართვის სრულყოფა. როგორც ცნობილია, ყოველი საწარმოო გაერთიანება ან კომპლექსი ვერტიკალურ ჭრილში წარმოადგენს შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ძირითადი რგოლის შემადგენელ ნაწილს. ხოლო, ჰორიზონტალურ ჭრილში — ეკონომიკური რაიონების საწარმოო-ტერიტორიულ კომპლექსებს. ეს გარემოება, უპირველეს ყოვლისა, განაპირობებს სოციალისტურ საწარმოთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრინციპის — დარგობრივი და ტერიტორიული მართვის შერწყმის განხორციელებასა და შემდგომ განვითარებას. სწავლულ ეკონომისტებს შორის აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს აგრეთვე იმის შესახებ, თუ სოციალიზმის დროს აგროსამრეწველო კომპლექსებში როგორ განვახორციელოთ საწარმოს მართვის ეს უმნიშვნელოვანესი პრინციპი.

ზოგიერთი ეკონომისტის აზრით, აგროსამრეწველო გაერთიანებები უნდა გაერთიანდნენ მრეწველობის შესაბამის დარგთა სამინისტროს (კვების, მსუბუქი მრეწველობის და სხვ.) შემადგენლობაში, ხოლო ზოგიერთი მეკვლევარ ფიქრობს, რომ აგროსამრეწველო კომპლექსები და გაერთიანებები უნდა დარჩნენ სოფლის მეურნეობის სამინისტროს სისტემაში. ამასთან ერთად არსებობს რიგი მოსაზრებანი აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების ერთიანი სამმართველო ცენტრის შექმნის შესახებ; ხოლო ეკონომისტთა მეორე ნაწილის შეხედულებით, აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების ხელმძღვანელობისათვის სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭოსთან უნდა შეიქმნას მმართველობის ერთიანი ცენტრი — აგროსამრეწველო გაერთიანებათა სახელმწიფო კომიტეტი, რომელმაც უნდა უხელმძღვანელოს გაერთიანებათა შემადგენლობაში მყოფი დარგების განვითარებას, მისი დარგობრივი სტრუქტურის სრულყოფას, კაპიტალურ დაბანდებათა დაგეგმვას, პროდუქციის ფასების დაწესებას; მანვე პასუხი უნდა აგოს სურსათისა და ნედლეულის საკავშირო ფონდის შექმნისათვის და სხვ. ამ თვალსაზრისით, რესპუბლიკის, ზონისა

და სხვა რეგიონების მასშტაბით უნდა შეიქმნას ტერიტორიული აგროსამრეწველო კომპლექსები.

შრომის დარგობრივ-ტერიტორიული დანაწილება როგორც საზოგადოებრივი წარმოების ორგანიზაციის საერთო ფორმა ვითარდება და სრულყოფილი ხდება საწარმოო ძალთა განვითარების საშუალებით; მაგალითად, თანამედროვე მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესის, უფრო სრულყოფილი ტექნიკური და ტექნოლოგიური პროცესების განვითარების პირობებში საქონლური წარმოების განვითარების ტენდენცია იმაში მდგომარეობს, რომ „მრეწველობის განსაკუთრებულ დარგად გადაიქცეს არა მარტო ყოველი ცალკეული პროდუქტების წარმოება, არამედ პროდუქტების ყოველი ცალკეული ნაწილის წარმოებაც კი; არა მარტო პროდუქტების წარმოება, არამედ პროდუქტის მოსახმარებლად გამზადებისათვის საჭირო ცალკეული ოპერაციებიც“⁵. ყოველივე ეს მიგვითითებს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის ინტეგრაციის გაღრმავებასა და თვისებრივ სრულყოფაზე, წარმოებებსა და დარგებს შორის სამრეწველო-ეკონომიკური კავშირების გაფართოებაზე, საზოგადოებრივი წარმოების რეგიონთა ახალი სპეციალიზებული სტრუქტურების გამოვლენაზე და სხვ.

აგროსამრეწველო კომპლექსში სოფლის მეურნეობის ინტენსიფიკაციისათვის და მისი სამრეწველო საფუძვლებზე გადაყვანისათვის გამოიყენება მრეწველობაში არსებული წარმოების საშუალებები (მანქანები, იარაღები, სასუქები, შხამ-ქიმიკატები და სხვ.); თავის მხრივ, სოფლის მეურნეობა სულ უფრო მეტად ასრულებს ნედლეულის მიმწოდებლის როლს, ხოლო გადამამუშავებელი დარგები კი უზრუნველყოფენ პროდუქტთა დამზადებას მომხმარებლისათვის; ამიტომაც ისინი ცალკეულ კომპლექსში წარმმართველ როლს ასრულებენ და მნიშვნელოვან ვაჟლენას ახდენენ კომპლექსის გაფართოებულ აღწარმოებაზე და მის ეკონომიკურ მაჩვენებლებზე. კომპლექსის გადამამუშავებელი მრეწველობა ვაჟლენას ახდენს სოფლის მეურნეობის პროდუქციის როდენობრივ მხარეზე, მის ხარისხზე და ასორტიმენტზე; წარმოების რიტმულობაზე, კონცენტრაციისა და სპეციალიზაციის დონის ამაღლებაზე და უზრუნველყოფს მის გადაქცევას ინდუსტრიულ დარგად.

მრეწველობის ხელმძღვანელი და წარმმართველი როლი ვლინდება მხოლოდ სოფლის მეურნეობის იმ დარგებში და იმ აგროსამრეწველო კომპლექსებში, რომლებმაც მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვეს მრეწველურ საფუძველზე გადასვლისას. სკკპ პროგრამაში ნათქვამია: სოფლის მეურნეობის ორგანიზაციის მრეწველური საფუძველი გულისხმობს, რომ სოფლის მეურნეობა დაუახლოვდეს მრეწველობას ტექნიკური შეიარაღებისა და წარმოების ორგანიზაციის დონის მიხედვით, სოფლის მეურნეობის შრომა გადაიქცეს მრეწველობის სხვადასხვა სახის შრომად, მნიშვნელოვნად შემცირდეს სოფლის მეურნეობის დამოკიდებულება ბუნების სტიქიასთან და სხვ. თანამედროვე პირობებში ეს პროცესი ფართო განვითარებას აღწევს იმ სასოფლო-კულტურებში, რომლებიც იწარმოება დახურულ გრუნტში, სარწყავ მიწებზე და სხვ. ამის შედეგად იზრდება ხილის, შაქრის ჭარხლის და სხვა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების წარმოება. შემთხვევითი არაა, როდესაც უმრავლესი აგროსამრეწველო გაერთიანებები განლაგებულია ქვეყნის სამხრეთ ნაწილში (მოლდავეთი, უკრაინის სსრ, უირიმის ოლქი და სხვ.), სადაც მწარმოებლური

ძალები და წარმოებითი ურთიერთობანი განვითარების მაღალ ტემპებს აღწევენ. აგროსამრეწველო კომპლექსების ფორმირება და განვითარება მთლიანად ექვემდებარება სახალხო მეურნეობის საერთო ამოცანას და გამოიყენება სოფლის მეურნეობის ყველა შესაძლებლობა, ყველა რეზერვი — კომპლექსური პროგრამის განხორციელებისათვის.

აღნიშნულის გამო, არ შეიძლება დავეთანხმოთ იმ ეკონომისტთა შეხედულებებს, რომლებიც ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე ამტკიცებენ, რომ „აგროსამრეწველო კომპლექსების ტერიტორიულ ერთიანობისას, სოფლის მეურნეობასთან მრეწველობის ორგანული შეერთების დროს, განსაკუთრებით, შაქრის ჭარხლის წარმოებრივ ზონაში, მხოლოდ მრეწველურ საწარმოს ეკუთვნის მათორგანიზებელი როლი“⁶. აგროსამრეწველო კომპლექსი იქმნება, უწინარეს ყოვლისა, სოფლის მეურნეობის ტერიტორიულ-დარგობრივი განვითარების საფუძველზე, რადგან სოფლისმეურნეობრივი წარმოება კომპლექსში განმსაზღვრელ და წამყვან დარგს წარმოადგენს; მაგალითად, შუა აზიაში წამყვანი დარგია ბამბის წარმოება. სახელდობრ ამ ბაზაზე ვითარდება, მრავალდარგიანი კომპლექსი, რომელიც მოიცავს ირიგაციას, მანქანათმშენებლობის სპეციალურ დარგებს, ქიმიურ მრეწველობას, ბამბის საწმენდ, ცხიმზეთის და საფეიქრო მრეწველობას.

რძისა და ხორცის წარმოებისა და გადამამუშავებელი აგროსამრეწველო კომპლექსი უნდა შეიქმნას, უწინარეს ყოვლისა, იმ რაიონებში, სადაც აღნიშნული პროდუქტების წარმოებისათვის უფრო ხელსაყრელი პირობებია (კრასნოდარისა და სტავროპოლის მხარეებში, მოლდავეთში, უკრაინაში, ამიერკავკასიისა და სხვა რესპუბლიკები).

თანამედროვე პირობებში ჩვენს ქვეყანაში წარმოიშვა ასობით აგროსამრეწველო გაერთიანება როგორც საზოგადოებრივ საწარმოთა პირველადი რგოლები და ეს პროცესი სწრაფი ტემპით მიმდინარეობს. აგროსამრეწველო გაერთიანებებისა და კომპლექსების რაციონალური ორგანიზაციის პრობლემათა გადაწყვეტის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან წინაპირობას წარმოადგენს მიწების ეკონომიკური ნაყოფიერების სისტემატური ამაღლება. მარქსიზმ-ლენინიზმის კლასიკოსები არაერთხელ მიუთითებდნენ, რომ მეურნეობის რაციონალური მართვის პირობებში განუწყვეტლივ იზრდება პროდუქციის გამოსავალი მიწის ერთი და იმავე ფართობიდან, რომ „მიწის ნაყოფიერება შეიძლება უსასრულოდ ამაღლდეს კაპიტალის, შრომისა და მეცნიერების გამოყენებით“⁷.

აგროსამრეწველო კომპლექსის რაციონალური ორგანიზაცია ითვალისწინებს სოფლის მეურნეობის ყველა დარგისა და სამიწათმოქმედო კულტურის რაციონალურ გაადგილებას ქვეყნის ეკონომიკური რეგიონების მიხედვით. მათი ეკონომიკური შეფასება დამოკიდებულია საზოგადოებრივი შრომის მწარმოებლურობის დონეზე და ბუნებრივ პირობებზე, რომლებიც ხელს უწყობენ სასოფლო-სამეურნეო კულტურის ან დარგის განვითარებას მოცემულ მხარეში. თუ ჩვენს ქვეყანაში რომელიმე დარგის ან კულტურის პროდუქციის წარმოებისათვის არსებობს ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები და პროდუქციის

⁶ Аграрно-промышленные комплексы в свекловичном производстве УССР и пути их совершенствования, под ред. А. Н. Крамаренко и Н. И. Ющенко. Сб. Института экономики АН УССР, Киев, 1970, стр. 26.

⁷ კ. მარქსი, და ფ. ენგელსი. თხზულებანი, ტ. 1, 1954, გვ. 563.

ერთეულის წარმოებაზე იხარჯება შედარებით მცირე რაოდენობის საზოგადოებრივად აუცილებელი შრომა, მაშინ მოცემული დარგის აგროსამრეწველო კომპლექსი განვითარების ისეთ დონეს მიაღწევს, რომელიც არა მარტო უზრუნველყოფს მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებათა უფრო სრულ დაკმაყოფილებას, არამედ მსოფლიო ბაზარზე მისი პროდუქციის რეალიზაციის გაფართოებასაც.

აგროსამრეწველო გაერთიანება გულისხმობს დარგის არა მარტო საწარმოო, ტექნიკურ და ტექნოლოგიური პროცესების ერთიანობას, არამედ ქალაქისა და სოფლის დაახლოების სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემების გადაწყვეტასაც, ამიტომ აგროსამრეწველო გაერთიანების ფორმირებისა და განვითარების პროცესების ანალიზს ორმხრივად უნდა მივუდგეთ:

ერთი მხრივ, აგროსამრეწველო გაერთიანებებისა და კომპლექსების ფორმირება და განვითარება წარმოადგენს ობიექტურ პროცესს, რომლის საფუძველზეც უნდა მოხდეს პროდუქციის წარმოების, გადამამუშავებისა და რეალიზაციის ყველა რგოლის ეკონომიკური ურთიერთკავშირის სრულყოფა;

მეორე მხრივ, აგროსამრეწველო გაერთიანებანი და კომპლექსები გვევლინებიან წარმოებრივ ურთიერთობათა მარეგულირებელ სუბიექტად.

სახალხო მეურნეობის აგროსამრეწველო კომპლექსების ფორმირების დროს, ორგანიზაციულ საკითხებთან ერთად, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კომპლექსის დაგეგმვისა და მართვის სრულყოფა-გაუმჯობესებას — ტექნიკური და ეკონომიკური ერთიანობის შენარჩუნების პირობებში. დაგეგმვაროგორც მართვის ცენტრალური რგოლი გამოდის კომპლექსის დარგებსა და სფეროებს შორის მნიშვნელოვან რეგულატორად და ისეთი პროპორციების სახით, რომლებიც უზრუნველყოფენ მის ეფექტურ და უფრო სწრაფ განვითარებას. აგროსამრეწველო კომპლექსი მოიცავს:

1. სოფლის მეურნეობას;
  2. მრეწველობის იმ დარგებს, რომლებიც სოფლის მეურნეობისათვის აწარმოებენ წარმოების საშუალებებს;
  3. სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამამუშავებელი მრეწველობის დარგებს;
  4. მატერიალურ-ტექნიკურ მომარაგებას, მომსახურებას, დამზადებისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების შენახვას;
  5. ზოგვეტერინალურ აგრო-ქიმიურ, მცენარეთა დაცვის და სხვა მომსახურე ორგანიზაციებს;
  6. კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების საჭიროებისათვის მომსახურე ტრანსპორტს;
  7. საწარმოო დანიშნულების სასოფლო მშენებლობას (განსაკუთრებით — მელიორაციულ, ეროზიის საწინააღმდეგო და სხვ.), კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების საინჟინრო სისტემებს;
  8. სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტების ზონალურ სავაშოცდო სადგურებს, სამეურნეო ლაბორატორიებს და სხვ.;
  9. სოფლისმეურნეობრივი საქონლით სავაშოცდო და სხვა ფორმით ვაჭრობას.
- აგროსამრეწველო კომპლექსის შემადგენლობაში გაერთიანებული სახალხო მეურნეობის ყველა დარგი, თავისი სფეროების მიხედვით, შეიძლება სამ ნაწლად დაიყოს: 1. მრეწველობის დარგები, რომელნიც აუცილებელია სოფლის მეურნეობისათვის წარმოების საშუალებათა საწარმოებლად (მშენებლო-

ბის, რემონტისა და მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგების ჩათვლით); 2. საკუთრივ სოფლის მეურნეობა თავისი დარგობრივი სტრუქტურით; 3. დარგები, რომლებიც ემსახურებიან დამზადებას, მენახვას, სოფლისმეურნეობრივი პროდუქტების გადამამუშავებას და რეალიზაციას.

სახალხო მეურნეობის აგროსამრეწველო კომპლექსის საზღვრების საკითხის შესახებ, აგრეთვე, არსებობს სხვადასხვა მოსაზრება. ეკონომისტთა ერთი ნაწილი აგრო-სამრეწველო კომპლექსს განსაზღვრავს ძალიან ვიწროდ და გულისხმობს მხოლოდ სახალხო მეურნეობის ორი დარგის არსებობას: საკუთრივ სოფლის მეურნეობასა და მრეწველობას — როგორც სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადამამუშავებელ დარგს; ეკონომისტთა მეორე ნაწილი აგრო-სამრეწველო კომპლექსად, მატერიალური წარმოების დარგებთან ერთად, გულისხმობს არაწარმოებრივ სფეროებსაც; მაგალითად: ი. სიომინი წერს, რომ „აგროსამრეწველო კომპლექსი შედგება არა მარტო მატერიალური წარმოების დარგთა სფეროსაგან, არამედ არაწარმოებრივ დარგთა სფეროსაგან: ჯანმრთელობის დაცვის, კადრების მომზადების, სოფლად კულტურულ-საყოფაცხოვრებო მშენებლობისა და სხვა დარგებისაგან“⁸.

აგროსამრეწველო კომპლექსებისა და გაერთიანებების შექმნას საფუძვლად უდევს ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები, კერძოდ, ქალაქსა და სოფელს შორის არსებითი განსხვავების დაძლევის აქტუალური ამოცანები. ამდენად, სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის და არაწარმოებრივი სფეროს გარდა იგი მოიცავს სახალხო მეურნეობის ისეთ დარგებს, როგორცაა: დემოგრაფია, ტერიტორიულ-წარმოებრივი სპეციალიზაცია, მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი და ა. შ.

---

⁸ С. И. Семин. Экономические основы аграрно-промышленных комплексов, М., 1973, стр. 60.

რეზიუმე ჯანსაღი მშრომელი

მაჭრობის განვითარების ძირითადი ამოცანები
თანამედროვე მთავრობისთვის

მშრომელთა კეთილდღეობის დონის ამაღლება, სახალხო მეურნეობის ყველა დარგის სწრაფ განვითარებასთან ერთად, დიდადა და მოკიდებული მოსახლეობის სფეროს, კერძოდ, მისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგის — საბჭოთა ვაჭრობის შემდგომ განვითარებასა და სრულყოფაზე; ვინაიდან იგი უშუალოდ უკავშირდება მშრომელთა მატერიალურ-კულტურული კეთილდღეობის დონის განუხრებლ ამაღლებას, — რაც ყოველთვის არის კომუნისტური პარტიისა და საბჭოთა მთავრობის მოღვაწეობის ძირითადი მიზართულება. სახალხო მეურნეობის ამ ფრიალ მნიშვნელოვანი დარგის განვითარებაში განსაკუთრებით დიდი წარმატებები მოკლებული მე-9 ხუთწლეულში, როდესაც ნაციონალური შემოსავალი — ეკონომიკის განვითარების შედეგების ყველაზე უფრო განმარტადებელი მაჩვენებელი 28 პროცენტით გაიზარდა, ამასთან მუშა-მოსამსახურეთა საშუალო თვიური ხელფასი 20 პროცენტით გაიზარდა და მიღწეა 146 მანეთს, ხოლო საზოგადოებრივი ფონდებიდან დახმარებისა და შეღავათების გათვალისწინებით — 198 მანეთს. მნიშვნელოვანი ძვრა მოხდა სოფლის მშრომელთა ცხოვრების პირობებში: კოლმეურნეთა შრომის ანაზღაურებაში იმატა 25 პროცენტით, ხუთწლეულის განმავლობაში გაიზარდა ხელფასის მინიმალური ოდენობა, გაუღიდათ სატარიფო განაკვეთები და თანამდებობრივი სარგოები მატერიალური წარმოების დარგების საშუალოხელფასისა და კატეგორიების მუშა-მოსამსახურეთს და არაწარმოებრივი სფეროს ზოგიერთი კატეგორიის მუშაკებს; გაუმჯობესდა მშრომელთა საენსიო უზრუნველყოფა, გადიდა სტუდენტებისა და ტექნიკუმის მოსწავლეთა სტიპენდიების ოდენობა და სხვ. მოსახლეობის ერთ სულზე განაგრძობით რეალური შემოსავალი 24 პროცენტით გაიზარდა. შრომის ინდივიდუალური ანაზღაურების დონის ზრდასთან ერთად მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდებიდან მოსახლეობისათვის მიცემული დახმარებები და შეღავათები ხუთწლეულში 1,4-ჯერ გაიზარდა.

შრომის ანაზღაურება და მოხმარების საზოგადოებრივი ფონდებიდან მას-საცემლები იზრდებოდა სახელმწიფო ცალობრივი ფასების სტაბილურობის პირობებში. ყოველივე ამან განაპირობა ცალობრივი საქონელბრუნვის მნიშვნელოვანი ზრდა. მე-9 ხუთწლეულში ქვეყნის მასშტაბით სახელმწიფოებრივი და კოოპერაციული ვაჭრობის ცალობრივი საქონელბრუნვა 36,3 პროცენტით გაიზარდა. საქონელბრუნვის მოცულობამ 1975 წელს შეადგინა 208,9 მილიარდი მანეთი და 1970 წლის დონეს 55,8 მილიარდ მანეთით გადააჭარბა. აღსანიშნავია, რომ ეს ნამატი დაახლოებით ეტოლება მთლიანად 1957 წლის საქონელბრუნვას. გასულ ხუთწლეულში საქონელბრუნვა განუხრებლად იზრდებოდა ჩვენს რესპუბლიკაშიც, და თუმცა საქონელბრუნვის ხუთწლიანი გეგმა არ შესრულებულა, მისი ზრდის ტემპი მაინც მაღალი იყო, კერძოდ, მისი მოცულობა 38,7 პროცენტით გაიზარდა, — რაც გარკვეულად აღემატება შესაბამის საშუალო-საკავშირო მაჩვენებელს.

საქონელბრუნვის საერთო მოცულობის ზრდასთან ერთად, გარკვეულად გაუმჯობესდა მისი საქონლური სტრუქტურა. რესპუბლიკის მთლიან ცალობ-

¹ სკკპ XXV ყრილობის მასალები, თბ., 1976, გვ. 219—220.

რივ საქონელბრუნვაში არასასურსათო საქონლის ხვედრითი წონა 51,6-დან 53,5 პროცენტამდე ამაღლდა, ხოლო შესაბამისად შემცირდა სასურსათო საქონლის ბრუნვის ხვედრითი წონა. საქონელბრუნვის სტრუქტურის გაუმჯობესება იმიტაც გამოიხატა, რომ სურსათის მთლიან ბრუნვაში მნიშვნელოვნად გაიზარდა მაღალი კვებითი ღირებულების მქონე პროდუქტების — ხორცისა და ხორცპროდუქტების, რძისა და რძის პროდუქტების, კვერცხის, ბოსტნეულის, ხილისა და სხვ. — რეალიზაცია. მნიშვნელოვანი ცვლილებები მოხდა არასასურსათო საქონლის რეალიზაციასა და მოხმარებაში; კერძოდ, აღნიშნული ჯგუფის საქონლის მთლიან ბრუნვაში უფრო სწრაფად იზრდებოდა ხანგრძლივი მოხმარებისა და კულტურულ-ყოფაცხოვრებითი დანიშნულების საქონლის (ავეჯის, ტელევიზორების, მაიცივრების, სარეცხი მანქანების, ჭურჭლის, მსუბუქი ავტომანქანებისა და სხვ.) რეალიზაცია. თუ ხუთწლედის მანძილზე რესპუბლიკაში მთლიანად საქონელბრუნვის საშუალო-წლიური ზრდის ტემპმა 7,7 პროცენტი შეადგინა, დასახელებული სახის საქონლის ბრუნვის ზრდის ტემპმა 10 პროცენტს გადააშტა. ცალობრივი საქონელბრუნვის განვითარების მიღწეული დონის ყველაზე უფრო განმაზოგადებელ მაჩვენებელს წარმოადგენს მოსახლეობის ერთ სულზე საქონელბრუნვის მოცულობა, რის შესახებაც წარმოდგენას გვაძლევს ცხრილის (1) მონაცემები.

საქართველოს სსრ სახელმწიფოებრივი და კოოპერაციული ეპქრობის ცალობრივი საქონელბრუნვა მოსახლეობის ერთ სულზე გაანგარიშებით (მანეთობით) შესაბამისი წლების ფასებით[‡]

ც ხ რ ი ლ ი 1

წლები	ყველა საქონელი	სასურსათო საქონელი	არასასურსათო საქონელი	მა თ შ ო რ ი ს					
				ქალაქად			სოფლად		
				ყველა საქონ.	სასურს. საქონ.	არასასურს. საქონ.	ყველა საქონ.	სასურს. საქონ.	არასასურს. საქონ.
1970	492	238	254	822	400	422	187	89	98
1971	527	254	273	874	423	451	203	97	106
1972	557	266	291	936	447	489	199	94	105
1973	576	276	301	955	459	496	211	98	113
1974	606	288	318	990	474	516	231	106	125
1975	650	302	348	1053	494	559	245	109	136

როგორც უკვე აღინიშნა, მე-9 ხუთწლედში ჩვენი რესპუბლიკის საქონელბრუნვის ზრდის ტემპი უსწრებდა შესაბამის საკავშირო მაჩვენებელს, რამაც გარკვეულად გაზარდა რესპუბლიკის მოსახლეობის ერთ სულზე საქონელბრუნვის მაჩვენებელი, თუმცა, ამ მხრივ, ჩვენი რესპუბლიკა საგრძნობლად ჩამორჩება საშუალო-საკავშირო და ბევრი მოკავშირე რესპუბლიკის მაჩვენებლებს: 1975 წლის მონაცემების მიხედვით, იგი საბჭოთა კავშირში მე-10 ადგილზე იმყოფებოდა; ასე, მაგალითად, საქართველოს სსრ მოსახლეობის ერთ სულზე საქონელბრუნვამ შეადგინა 650 მან. მაშინ, როდესაც ანალოგიური მაჩვენებელი საშუალოდ საბჭოთა კავშირში იყო 827 მან (რსფსრ — 912, ლიტვის სსრ — 924, ლატვიის სსრ — 1 169 და ესტონეთის სსრ — 1 171). განსაკუთ-

[‡] ცხრილი შედგენილია საქართველოს სსრ მინისტრთა საბჭოსთან არსებული ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს წლიურ ანგარიშგებათა მასალების საფუძველზე.

რებით მცირეა ჩვენს რესპუბლიკაში სოფლად საქონელბრუნვის სულადობრივი მოცულობა — 245 მანეთი, რაც შეადგენს შესაბამისი საშუალო-საკავშირო მაჩვენებლების მხოლოდ 53,5 პროცენტს (რუსურს — 42,1%, ესტონეთის სსრ — 45,4% და ლატვიის სსრ — 50,1%)³. სწორედ სოფლად საქონელბრუნვის განვითარების დაბალი დონითაა ძირითადად განპირობებული რესპუბლიკაში მოსახლეობის ერთ სულზე საქონელბრუნვის მოცულობის სიმცირე.

აღსანიშნავია, რომ ჩვენს რესპუბლიკაში სამომხმარებლო კოოპერაციის წილად მოდის ორგანიზებული ბაზრის მთლიანი საქონელბრუნვის 33 პროცენტი მაშინ, როდესაც საშუალოდ საბჭოთა კავშირში შესაბამისი მაჩვენებელი 30 პროცენტს არ აღემატება; თუმცა, საკუთრივ სოფლის ხვედრითი წილი რესპუბლიკის მთლიან საქონელბრუნვაში შეადგენს მხოლოდ 19 პროც., ხოლო სსრ კავშირის მასშტაბით იგივე მაჩვენებელი 23 პროცენტს უდრის. ამასთან რესპუბლიკის საქონელბრუნვაში სამომხმარებლო კოოპერაციის ხვედრითი წილის ზრდის მიუხედავად (1965—1975 წწ. იგი 31-დან 33 პროცენტამდე გადიდა), საკუთრივ სოფლის ხვედრითი წილი შემცირების ტენდენციით ხასიათდება (გასულ ხუთწლეულში იგი 20-დან 19 პროცენტამდე შემცირდა)⁴.

აღნიშნული მდგომარეობა, უწინარეს ყოვლისა, სოფლად ვაჭრობის ორგანიზაციის დაბალი დონითაა განპირობებული. რესპუბლიკის ბევრ სოფელში ჯერ კიდევ საერთოდ არ გახსნილა სავაჭრო საწარმო ანდა გახსნილია, მაგრამ მოთახვებულია დიდი ხნის წინათ აშენებულ, უყვარგის შენობებში; მათი დიდი ნაწილი დაწვრილერთულებულია, აღჭურვილია მოძველებული, პრიმიტიული ტექნიკით. ამასთან, რესპუბლიკის კოოპერატორები სათანადოდ არ ზარუნავენ სოფლის მოსახლეობის სავაჭრო მომსახურების გაუმჯობესებაზე და გეგმების შესრულებას აღწევენ უმთავრესად ქალაქისა და ქალაქის ტიპის დასახლებებში საქონელბრუნვის გაფართოების ხარჯზე, რაც მნიშვნელოვნად აფერხებს სოფლის მოსახლეობის სათანადო საქონლით მომარაგებას.

საკიროა ამთავითვე ყველა ღონისძიების მიღება რესპუბლიკაში ცალკობრივი საქონელბრუნვის ზრდის დაჩქარებისათვის. მე-9 ხუთწლეულში მოსახლეობის ერთ სულზე საქონელბრუნვის საშუალო წლიურმა ზრდამ 5,7 პროცენტი შეადგინა. საქონელბრუნვის ამავე ტემპით ზრდის პირობებში ჩვენი რესპუბლიკა საშუალო-საკავშირო მაჩვენებლის დღევანდელ დონეს მხოლოდ 4 წლის შემდეგ მიაღწევს, ხოლო ზოგიერთი ამ მხრივ მოწინავე რესპუბლიკის შესაბამისი მაჩვენებლების მისაღწევად უფრო მეტი დრო იქნება საჭირო. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ როგორც კავშირის მასშტაბით, ისე აღნიშნულ რესპუბლიკებში საქონელბრუნვა მომავალშიც კვლავ სწრაფად განვითარდება, მაშინ კიდევ უფრო ნათელი გახდება ჩვენს რესპუბლიკაში საქონელბრუნვის სწრაფი ზრდის აუცილებლობა.

სერიოზულ ყურადღებას მოითხოვს რესპუბლიკის მოსახლეობის საზოგადოებრივი კვებით მომსახურების გაუმჯობესება. საზოგადოებრივი კვების განვითარების მე-9 ხუთწლეულის გეგმური დავალებანი ჩვენს რესპუბლიკაში არ შესრულებულია. ყოვლად გაუმართლებლად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვის ზრდა სავარძნობლად ჩამორჩება მთლიანად ცალკობრივი საქონელბრუნვის ზრდას. მაგალითად, საქართველოს სსრ-ში

³ Народное хозяйство СССР в 1975 г., М., 1976, стр. 619, 620.

⁴ Грузинская ССР в цифрах в 1975 году, Тб., 1976, стр. 221, 222.

1971—1975 წწ. ცალობრივი საქონელბრუნვა გაიზარდა 38,7 პროცენტით მაშინ, როდესაც საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვა ამავე პერიოდში გადიდა მხოლოდ 33,1 პროცენტით.

ჩვენი რესპუბლიკა საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვის ზრდის ტემპების მიხედვით მნიშვნელოვნად ჩამორჩება შესაბამის საშუალო-საკავშირო მაჩვენებელს. 1965—1975 წწ. იგი, ამ მხრივ, მოკავშირე რესპუბლიკებს შორის ყველაზე უკანასკნელ ადგილზე იმყოფებოდა. აღნიშნულ პერიოდში რესპუბლიკაში საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვა გაიზარდა მხოლოდ 84 პროცენტით, ხოლო სსრ კავშირის მასშტაბით იგი გადიდა 92 პროცენტით, (უკრაინის სსრ — 90 პროც., ბელორუსიის სსრ — 2,2-ჯერ, ლიტვის სსრ — 2,3-ჯერ, ლატვიის სსრ — 2,2-ჯერ, სომხეთის სსრ — 2,3-ჯერ და ა. შ.). გასულ ხუთწლეულში საქართველოს სსრ საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვა 28,9 პროც. გადიდა მაშინ, როცა საშუალოდ კავშირში ზრდამ შეადგინა 30,7 პროცენტი (მათ შორის: ლიტვის სსრ — 32,6 პროც., ლატვიის სსრ — 34,6 და ესტონეთის სსრ — 30,3 პროცენტი)⁵.

ჩვენს რესპუბლიკაში საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვის განვითარების დაბალ დონეს მიუთითებს ისიც, რომ საქართველოს სსრ საგრძნობლად ჩამორჩება ბევრ მოკავშირე რესპუბლიკას მოსახლეობის ერთ სულზე გაანგარიშებული საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვის მოცულობის მაჩვენებლის მიხედვითაც: თუ 1975 წელს რესპუბლიკაში აღნიშნული მაჩვენებელი შეადგენდა 74 მანეთს, იმავე მაჩვენებელმა ლიტვის სსრ-ში შეადგინა 83 მანეთი, ლატვიის სსრ-ში — 114, ხოლო ესტონეთის სსრ-ში — 120 მანეთი. იმავე წლის მონაცემებით, თბილისის ერთ მცხოვრებზე საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვა 90 მანეთს არ აღემატებოდა მაშინ, როცა ვილინუსში შესაბამისი მაჩვენებელი იყო 142, რიგაში — 155 და ტალინში 194 მანეთი⁶.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ, საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვის ზრდის დაბალი ტემპების გამო, მე-9 ხუთწლეულში მისი ხვედრითი წონა რესპუბლიკის მთლიან ცალობრივ საქონელბრუნვაში არ შეცვლილა, ხოლო 1965—1975 წლებში იგი 13-დან 12 პროცენტამდე შემცირდა, რაც სრულიად გაუმართლებელ მოვლენად უნდა ჩაითვალოს. უარყოფით მომენტად უნდა იქნას მიჩნეული ისიც, რომ რესპუბლიკის საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვაში საკუთარი წარმოების პროდუქციის ხვედრითი წონის მაჩვენებელი წლების მანძილზე უცვლელია და იგი საგრძნობლად ჩამორჩება შესაბამის საშუალო-საკავშირო მაჩვენებელს; კერძოდ, 1975 წელს რესპუბლიკის საზოგადოებრივი კვების საქონელბრუნვაში საკუთარი წარმოების პროდუქციის ხვედრითი წონა იყო 56 პროცენტი მაშინ, როცა ეს მაჩვენებელი ამავე პერიოდში საშუალოდ კავშირში 63 პროცენტს აღემატებოდა⁷.

საქონელბრუნვის განვითარების მნიშვნელოვანი ამოცანებია დასახული მე-10 ხუთწლეულში. 1976—1980 წწ. სსრ კავშირის მასშტაბით, ცალობრივი საქონელბრუნვა 27—29 პროცენტით, ხოლო ჩვენი რესპუბლიკაში უფრო მეტად — 31—33 პროცენტით გადიდდება. მიუხედავად ამისა, საქონელბრუნვის

⁵ Народное хозяйство СССР в 1975 г., стр. 615.

⁶ შ. ივანიშვილი. გავაუმჯობესოთ სავაჭრო მომსახურება, ავმაღლოთ მისი კულტურა და ეფექტიანობა, ყურნ. „ეკონომისტი“, № 6, 1976, გვ. 30.

⁷ Народное хозяйство СССР в 1975 г., стр. 630.

ასეთი ტემპების ზრდით მიმდინარე ხუთწლედში მთლიანად არ მოხერხდება საკავშირო და ჩვენი რესპუბლიკის საქონელბრუნვის სულადობრივი მოცულობის მაჩვენებლებს შორის არსებული განსხვავების აღმოფხვრა. მის დასაძლევად საჭიროა დამატებითი რეზერვების გამოძებნა რესპუბლიკაში საქონელბრუნვის ზრდის ტემპის გადიდებისა და სულადობრივი მოხმარების მაჩვენებლების მნიშვნელოვანი გაუმჯობესებისათვის.

მოსახლეობის სავაჭრო მომსახურების გაუმჯობესებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ვაჭრობის პროგრესული მეთოდების დანერგვა. აღნიშნული მეთოდების გამოყენება აჩქარებს საქონელბრუნვადობას, ამცირებს მოხმარების ხარჯებსა და საგრძნობლად აუმჯობესებს მომსახურების კულტურას. მიუხედავად ამისა, ვაჭრობის პროგრესული მეთოდების გამოყენებას ჩვენს რესპუბლიკაში ყოველთვის სათანადო ყურადღება როდი ექცეოდა. 1976 წლის 1 იანვრისათვის ჩვენი რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივ ვაჭრობაში თვითმომსახურების მეთოდით ვაჭრობდა მხოლოდ 502 სასურსათო და 355 არასასურსათო მაღაზია, რომლებიც უმთავრესად წვირლ სავაჭრო საწარმოებს წარმოადგენენ; ამის გამო თვითმომსახურების მაღაზიების საქონელბრუნვის ხედრითი წილი მთლიან საქონელბრუნვაში ჯერ კიდევ საგრძნობლად დაბალია. აღნიშნული მაჩვენებელი ჩვენს რესპუბლიკაში მე-9 ხუთწლედის ბოლოსათვის 40 პროცენტით განისაზღვრებოდა მაშინ, როცა იგი სსრ კავშირის მასშტაბით 52 პროცენტს შეადგენდა.

საჭიროა მომავალში უფრო მეტი ყურადღება მიექცეს რესპუბლიკაში თვითმომსახურების მაღაზიების ქსელის გაფართოებას. ამასთან, უნდა მოხდეს ასეთი ობიექტების გამსხვილება. ვაჭრობის პროგრესული მეთოდების დანერგვა სავაჭრო ობიექტების მშენებლობის პროექტებშივე უნდა იყოს გათვალისწინებული, რათა ისინი უფრო სრულყოფილად პასუხობდნენ პროგრესული მეთოდებით მოვაჭრე მაღაზიებისადმი წაყენებულ ყველა მოთხოვნას.

ვაჭრობის შეუფერხებელი განვითარება დიდადაა დამოკიდებული ვაჭრობასა და მოხმარების საგნების მწარმოებელ დარგთა შორის ურთიერთობის მეურნეობრივი მექანიზმის სრულყოფაზე. დღეს მთელი სიმწვავეთ დგება საქონლის ხარისხის გაუმჯობესებისა და მისი ასორტიმენტის გაფართოების პრობლემა. იშვიათი როდია, როცა სავაჭრო ქსელში დიდი მოცულობით აღწევს ნაწარმი, რომელიც არ შეესაბამება მოსახლეობის მოთხოვნებს, გემოვნებასა და საჭიროებებს. ძირითადად ესაა მიზეზი საქონლის გაუსაღებლობისა და მისი ზენორმატიული ნაშთების ზრდისა. აღსანიშნავია, რომ რიგი მოხმარების საგნების ასორტიმენტის უკმარისობის პირობებში, რესპუბლიკაში ადგილი აქვს საქონლის ზენორმატიული ნაშთების სისტემატურ ზრდას. ამასთან, მისი ზრდის ტემპი წინ უსწრებს საქონლის მიმდინარე მარაგების ზრდის ტემპს. 1971—1976 წწ. რესპუბლიკაში მიმდინარე საქონლური მარაგების საშუალო-წლიურმა ზრდამ შეადგინა 6 პროც., ხოლო საქონლის ზენორმატიული ნაშთების ზრდამ — 8 პროცენტი. 1976 წელს (1 ოქტომბრის მდგომარეობით), 1971 წელთან შედარებით, საქონლის ზენორმატიული ნაშთები რესპუბლიკაში 84,7 მლნ. მანეთიდან 112,3 მლნ მანეთამდე გაიზარდა. მისი აბსოლუტურად დიდი ნაწილი კვლავ მოდის არასასურსათო საქონელზე (წინდა-თათმანი, ტრიკოტაჟი, შეკერილი ნაწარმი, რადიოსაქონელი).

რესპუბლიკის მსუბუქი მრეწველობის სამინისტროს სისტემის საწარმოთა მიერ გამოშვებული საქონელი, ხარისხისა და ასორტიმენტის მიხედვით, ხშირად

არ შეესაბამება მოსახლეობის მოთხოვნებს. სწორედ ამ სამინისტროს საწარმოთა წილად მოდის ძნელად სარეალიზაციო და ჩაწოლილი საქონლის 65 პროცენტზე მეტი. ამის შესახებ აღნიშნა ანხ. ე. ა. შევარდნაძემ საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის V პლენუმზე: „მსუბუქ მრეწველობაში, განსაკუთრებით ტანსაცმლისა და ფეხსაცმლის წარმოებაში მეტად ნელი ტემპით ხდება ასორტიმენტის განახლება, დამუშავებული არ არის ამ პროცესის მართვის სისტემა. ამიტომ ჩვენ ძალიან ხშირად განვავარძობთ ხოლმე მყიდველისათვის უმაქნისი საქონლის გამოშვებას, თუმცა წინასწარ ვიცით, რომ ამ პროდუქციაზე მოთხოვნა არ იქნება“⁸.

დღეისათვის რესპუბლიკაში წარმოებული მოხმარების საქონლის საერთო რაოდენობაში ძალზე მეტია ხარისხისნიშნის პროდუქციის ხვედრითი წილი. ამ მხრივ ჩვენი რესპუბლიკა საბჭოთა კავშირში მხოლოდ მე-11 ადგილზეა. საშუალო-საკავშირო მაჩვენებლებს იგი ჩამორჩება, აგრეთვე, ხარისხისნიშნის პროდუქციის გამოშვების მოცულობითაც. ეს, უწინარეს ყოვლისა, იმით აიხსნება, რომ ზოგიერთი სამინისტრო და უწყება სათანადოდ არ იყენებს ატესტაციის ყველა შესაძლებლობას პროდუქციის ხარისხის განუხრელი გაუმჯობესებისათვის, არ ითვალისწინებს ხარისხისნიშნის პროდუქციის ტექნიკური დონისა და მისი სტაბილური წარმოების მიმართ გაზრდილ მოთხოვნებს. ზოგიერთი საწარმოს ხელმძღვანელი, იმის ნაცვლად, რომ მთელი ძალები მიმართოს საწარმოს ძირითადი პროდუქციის ხარისხისა და ტექნიკური დონის ამაღლებისაკენ, კმაყოფილდება მხოლოდ ისეთ ნაკეთობათა სახელმწიფო ხარისხის ნიშანზე წარდგენით, რომლებიც საწარმოს სპეციალიზაციასა და პროფილს არ განსაზღვრავენ. ჩვენი რესპუბლიკის ტერიტორიაზე განლაგებულ საკავშირო და საკავშირო-რესპუბლიკური დაქვემდებარების რიგ საწარმოებს დღემდე არც ერთი ნაკეთობა არ გამოუშვიათ ხარისხის ნიშნით. ამასთან, ბევრი საწარმო ხარისხის მინიჭების შემდეგ ან სულ აღარ აწარმოებს ამ პროდუქციას, ან უშვებს ძალიან შეზღუდული რაოდენობით და ვერ ასრულებს მისი წარმოების გეგმას.

სერიოზულად უნდა გაუმჯობესდეს რესპუბლიკაში პირადი მოხმარების საგნებზე მოსახლეობის მოთხოვნის შესწავლის ორგანიზაცია. საჭიროა ვაჭრობის ყველა რგოლში შეიქმნას მოთხოვნის შესწავლის სათანადო სამსახური და გაუმჯობესდეს მათი მუშაობის კოორდინაცია. უფრო მეტი ყურადღება უნდა მიექცეს სავაჭრო ორგანიზაციების მიერ მოთხოვნის შესწავლის მონაცემების საფუძველზე საქონელზე განაცხადებისა და შეკვეთების სწორად შედგენას. ამასთან ვაჭრობის შეკვეთები სახალხო მოხმარების საქონლის გამოშვების მოცულობისა და ასორტიმენტის გეგმების განსაზღვრის საფუძველი უნდა გახდეს. მკვეთრად უნდა ამაღლდეს სამრეწველო, სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო ორგანიზაციებისა და საწარმოების პასუხისმგებლობა ხელშეკრულების პირობების შესრულებისათვის.

ვაჭრობის განვითარებასა და მოსახლეობის სავაჭრო მომსახურების კულტურის ამაღლებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ვაჭრობის მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის სრულყოფას. უკანასკნელ წლებში ვაჭრობისა და საზოგადოებრივი კვების ქსელის გაფართოების მიმართულებით გარკვეული ღონისძიებანი იქნა განხორციელებული, რის შედეგადაც მნიშვნელოვნად გა-

⁸ გაზ. „კომუნისტი“, № 29, 4 თებერვალი, 1977.

ეკონომიკური განვითარების და საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა დინამიკა 1970—1975 წწ.⁹
(წლის ბოლოსათვის, ათასობით)

ცხრილი 2

	საეკონომიკური საწარმოების რაოდენობა			მლაშების საეკონომიკური ფართობი მისახლეობის 10 ათას კაცზე შა			საკვების საწარმოების რაოდენობა			მათი დასაქლოში ადგილები მისახლეობის 10 ათას კაცზე		
	1970	1975	1975 წ. % -ით 1970 წ. -თან	1970	1975	1975 წ. % -ით 1970 წ. -თან	1970	1975	1975 წ. % -ით 1970 წ. -თან	1970	1975	1975 წ. % -ით 1970 წ. -თან
სსრკ	682,0	696,1	102,1	1290	1538	119,2	237,3	274,5	115,7	411	537	130,7
რსფსრ	357,4	361,1	101,0	1357	1627	119,9	126,8	143,6	113,2	429	559	130,3
უკრაინის სსრ	148,2	148,3	100,0	1351	1615	119,5	47,7	53,6	112,4	430	573	133,3
ბელორუსიის სსრ	24,2	24,6	101,7	1346	1633	121,3	7,8	9,9	126,9	369	548	148,5
უზბეკეთის სსრ	28,7	32,3	112,5	867	1046	120,6	12,3	15,2	123,6	313	410	131,0
ყაზახეთის სსრ	39,4	40,5	102,8	1280	1477	115,4	11,1	13,8	124,3	291	391	134,4
საქართველოს სსრ	15,2	15,1	99,0	1172	1440	122,9	5,8	6,6	113,8	468	527	112,6
აზერბაიჯანის სსრ	15,6	16,7	107,1	820	993	120,1	6,2	7,4	119,4	365	454	124,4
ლიტვის სსრ	7,2	7,4	102,7	1222	1458	119,3	2,5	3,1	124,0	417	575	137,9
მოლდავიის სსრ	9,1	10,3	113,2	964	1253	130,0	2,9	3,6	124,1	324	456	140,7
ლატვიის სსრ	6,9	7,1	102,9	1571	1727	109,9	2,5	2,9	116,0	712	855	120,1
ნიგოჯინის სსრ	7,1	7,6	107,0	833	1012	121,5	2,4	2,8	116,7	264	324	122,7
ტაჯიკეთის სსრ	6,3	7,0	111,1	872	980	112,4	2,4	3,4	141,7	282	342	121,3
სომხეთის სსრ	6,7	7,4	110,4	1192	1396	117,1	2,9	3,6	124,1	433	552	127,5
თურქმენეთის სსრ	5,3	5,9	111,3	896	1122	125,2	1,9	2,5	131,6	252	336	133,3
ესტონეთის სსრ	3,9	4,0	102,6	1528	1703	111,5	1,6	1,9	118,8	665	822	123,6

⁹ Народное хозяйство СССР в 1975 г., стр. 647, 652.

გვ. 151

დიდა სავაჭრო და საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა რაოდენობა, გაიზარდა მათი სავაჭრო ფართობი და დასაჯდომი ადგილების რაოდენობა, რის შესახებაც ნათელ წარმოდგენას გვაძლევს ცხრილის (2) მონაცემები.

მონაცემებიდან ჩანს, რომ ჩვენს რესპუბლიკაში მე-9 ხუთწლეულში სავაჭრო საწარმოთა რაოდენობა გარკვეულად შემცირდა (0,5 პროც.), მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს სავაჭრო ქსელის სიმძლავრის შემცირებას. ყოველივე ეს განპირობებულია სავაჭრო საწარმოთა გამსხვილებით; კერძოდ, მაღაზიების რაოდენობა ამ ხნის განმავლობაში 7 პროცენტით, ხოლო მათი სავაჭრო ფართობი 29 პროცენტით გადიდა. ასეთივე ტენდენცია შეიმჩნევა მთლიანად სსრ კავშირის მასშტაბითაც, სადაც სავაჭრო ფართობის ზრდა უსწრებს სავაჭრო საწარმოთა რაოდენობის ზრდას, რაც უმთავრესად მსხვილი სავაჭრო ობიექტების მშენებლობითაა განპირობებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი რესპუბლიკის მთლიან სავაჭრო ქსელში ჯერ კიდევ საგრძნობლად ჭარბობს წვრილ საწარმოთა რაოდენობა, რაც შემდეგი მონაცემებით დასტურდება: თუ ხუთწლედის ბოლოსათვის ჩვენი რესპუბლიკა მოსახლეობის სავაჭრო საწარმოებით უზრუნველყოფის მხრივ საბჭოთა კავშირში პირველ ადგილზე იმყოფებოდა (ყოველ 10 ათას კაცზე მოდიოდა 31 საწარმო, საშუალოდ სსრ კავშირში კი — 27), მაღაზიების სავაჭრო ფართობით უზრუნველყოფის მხრივ მხოლოდ მე-8 ადგილი ეჭირა. 1976 წლის 1 იანვრისათვის რესპუბლიკის ყოველ 10 ათას მცხოვრებზე მოდიოდა 1 440 მ² სავაჭრო ფართობი, სსრ კავშირში კი საშუალოდ — 1 538 მ² (რსფსრ — 1 627, უკრაინის სსრ — 1 615, ბელორუსიის სსრ — 1 633, ლატვიის სსრ — 1 727, ესტონეთის სსრ — 1 703 მ²). ასევე დაწვრილერთეულბულია რესპუბლიკის საზოგადოებრივი კვების ქსელიც. საქართველოს მოსახლეობის საზოგადოებრივი კვების საწარმოებით უზრუნველყოფის მხრივ, აზერბაიჯანისა და სომხეთის რესპუბლიკებთან ერთად, სსრ კავშირში პირველ ადგილზე იმყოფება, ხოლო დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფის მხრივ ჩვენი რესპუბლიკა მე-8 ადგილზეა. 1976 წელს რესპუბლიკაში ყოველ 10 ათას კაცზე 527 დასაჯდომი ადგილი მოდიოდა, საშუალოდ სსრ კავშირში კი — 537 ადგილი (რსფსრ — 539, უკრაინის სსრ — 573, ლიტვის სსრ — 575, ესტონეთის სსრ — 822, ლატვიის სსრ — 855).

ცხადია, ასეთი მდგომარეობა უარყოფით გავლენას ახდენს როგორც საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა მუშაობის ეკონომიკურ მაჩვენებლებზე, ისე მოსახლეობის მომსახურების კულტურაზე. საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის V პლენუმმა განსაკუთრებული ადგილი დაუთმო უშუალოდ სამუშაო ადგილებზე მუშა-მოსამსახურეთა კვების ორგანიზაციის გაუმჯობესების საკითხებს. აღსანიშნავია, რომ რესპუბლიკის რიგი საწარმოები ნორმატივების მიხედვით (250 ადგილი ათას კაცზე), უზრუნველყოფილია საზოგადოებრივი კვების დასაჯდომი ადგილებით და იქ მუშა-მოსამსახურეთა კვების ორგანიზაცია სათანადო დონეზეა დაყენებული. ასეთ საწარმოებს მიეკუთვნება თბილისის ვ. ი. ლენინის სახელობის ელვაელსამშენებლო ქარხანა, ს. შ. კიროვის სახელობის დაზღაობის სახელობის ელექტრომშენებელი ქარხანა, ბათუმის ნავთობგადამამუშავებელი ქარხანა, ქუთაისის ავტოქარხანა, რუსთავის ქიმიური კომბინატი და სხვ.

მიუხედავად გარკვეული მიღწევებისა, საერთოდ რესპუბლიკის ფაბრიკა-ქარხნებთან, სამშენებლო და სატრანსპორტო საწარმოებთან არსებული საზოგადოებრივი კვების ქსელი სუსტადაა განვითარებული და სამუშაო ადგილებ-

ზე მუშა-მოსამსახურეთა კვების ორგანიზაცია სერიოზულ გაუმჯობესებას მოითხოვს. ამ მხრივ განსაკუთრებით ცუდი მდგომარეობაა თბილისის მუღ-კამეოლის კომბინატ „საბჭოთა საქართველოში“, სადაც 2 800 მეტი მუშა-მოსამსახურეა, ხოლო საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფილია ამ მასის 26,6 პროცენტი. თბილისის ფეხსაცმელების ფაბრიკა „ისანში“ 3 400-ზე მეტი კაცი მუშაობს, რომელთაგან მხოლოდ 70 პროცენტს შეუძლია საწარმოში არსებული კვების ობიექტებით სარგებლობა. კვების ორგანიზაციის მხრივ ცუდი მდგომარეობაა რესპუბლიკის სხვა ქალაქების საწარმოებშიც: ბათუმის მანქანათმშენებელ ქარხანაში, ქარხანა „სოხუმპრიბორში“, ქუთაისის, ფოთის, გორის, ცხინვალისა და სხვა ქალაქების მრეწველურ საწარმოებში. ყოველივე ეს ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმას, რომ ჩვენი რესპუბლიკის მრეწველობის საწარმოებში კვების ორგანიზაციის გაუმჯობესებას დღემდე სათანადო ყურადღება არ ექცევა მამონ, როცა სხვა რესპუბლიკების ბევრ მსხვილ მრეწველურ ცენტრში ეს პრობლემა დიდი ხანია დადებულია გადაჭრილი.

საჭიროა უახლოეს მომავალში გადამჭრელი ღონისძიებები გატარდეს რესპუბლიკის ფაბრიკა-ქარხნებში საზოგადოებრივი კვების ქსელის გაფართოებისათვის, მუშა-მოსამსახურეთა საზოგადოებრივი კვებით მომსახურების მკვეთარი გაუმჯობესებისათვის, რაც მნიშვნელოვან ფაქტორს წარმოადგენს შრომის მწარმოებლურობისა და მშრომელთა კეთილდღეობის ღონის ამალღებისათვის.

მე-9 ხუთწლედში გარკვეული ნაბიჯებია გადადგმული მოსწავლე ახალგაზრდობის კვების ორგანიზაციის გასაუმჯობესებლად. ამ პერიოდში მარტო სახელმწიფოებრივი ვაკრობის ხაზით რესპუბლიკის უმაღლეს სასწავლებლებსა და ტექნიკუმებს მიემატა 2 130 დასაჯდომი ადგილი, ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებისათვის ტიპიური პროექტების მიხედვით აშენდა 5 ახალი სასკოლო კვების კომბინატი (თბილისში, ბათუმში, ქუთაისში, გორსა და ცხინვალში).

მიუხედავად ამისა სასკოლო დაწესებულებებთან ჯერ კიდევ არასაკმარისადაა განვითარებული საზოგადოებრივი კვების ქსელი, დაბალია მოსწავლე ახალგაზრდობის დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფისა და მომსახურების კულტურის დონე. დღეისათვის რესპუბლიკის უმაღლესი და საშუალო სპეციალური სასწავლებლები საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფილი არიან მხოლოდ 63 პროცენტით; მათ შორის: თბილისის უმაღლესი სკოლები და ტექნიკუმები — 57 პროცენტით. განსაკუთრებით შეუწყნარებელი მდგომარეობაა ვ. ი. ლენინის სახელობის სახელმწიფო პოლიტექნიკურ ინსტიტუტში (40,5 პროც.), სადაც ნორმატივთან შედარებით აკლიათ 750 დასაჯდომი ადგილი. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში საზოგადოებრივი კვების საწარმოთა დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფა 45 პროცენტს არ აღემატება და მათი ფაქტიური რაოდენობა ნორმატივთან შედარებით 586 ერთეულით ნაკლებია.

კიდევ უფრო უარესი მდგომარეობაა ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებში საზოგადოებრივი კვების განვითარების მხრივ. რესპუბლიკის საშუალო სკოლები დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფილია მხოლოდ 25 პროცენტით; აქედან იმ სკოლებში, რომლებსაც მომსახურებას უწყევნ სახელმწიფოებრივი ვაკრობის ორგანიზაციები, დასაჯდომი ადგილებით უზრუნველყოფა უდრის 20,8 პროცენტს (მათ შორის: აფხაზეთის ასსრ — 34, აჭარის ასსრ — 20,6, სამხრეთ

ოსეთის ავტონომიურ ოლქში — 38,8, ქუთაისში — 16,8, რუსთავში — 14,2 და თბილისში — 23,6 პროცენტს). თბილისის ვაჭრობის სამმართველო საზოგადოებრივი კვებით მომსახურებას უწევს დედაქალაქის 165 სკოლას, სადაც მაქსიმალურ ცვლაში სწავლობს 103 ათასზე მეტი მოსწავლე. მოქმედი ნორმატივების მიხედვით, აღნიშნული სკოლების კვების საწარმოებში უნდა იყოს 25 782 ადგილი, ფაქტიურად კი არის 6 043 ანუ ყოველ ათას მოსწავლეს — 59 (ნაცვლად ნორმატივით გათვალისწინებული 250 ადგილისა). ამასთან, კვების ქსელში ჭარბობს წვრილი საწარმოები (ბუფეტები) და ძალზე მცირეა სასაღილოების რაოდენობა. დედაქალაქის 165 სკოლიდან მხოლოდ 8-ს აქვს სასაღილო, რის გამოც ცხელი კერძებით მოსწავლეთა უზრუნველყოფა 4,4 პროცენტს არ აღემატება. ქუთაისის სკოლებში ეს მაჩვენებელი 3 პროცენტს უდრის მაშინ, როდესაც ბალთისპირეთის რესპუბლიკების, მოსკოვის, ლენინგრადის და კიევის სკოლებში იგი 80 პროცენტზე მეტს შეადგენს. აღსანიშნავია, რომ ბათუმის, ქობულეთის, ფოთისა და ბორჯომის არც ერთ სკოლას არა აქვს სასაღილო, რის გამოც მოსწავლეებს არა აქვთ ცხელი კერძების მიღების საშუალება. მოსწავლეთა ცხელი კერძებითა და დიეტური კვებით უზრუნველყოფის, კვების საწარმოებში თვითმომსახურების მექანიზებული ხაზების დანერგვის მხრივ ჩვენი რესპუბლიკა და თბილისიც საბჭოთა კავშირში ერთ-ერთ უკანასკნელ ადგილზეა.

სასკოლო კვების ორგანიზაციაში არსებული ნაკლოვანებები იმითაც გამოიხატება, რომ კვების საწარმოთა უმრავლესობაში არ მზადდება კომპლექსური სადილები, ფორმალურ ხასიათს ატარებს აბონემენტების გავრცელება, სათანადოდ არ არის გამოყენებული შეღავათიანი კვება და ვერ ითვისებენ ამისათვის გამოყოფილ თანხებს; უაღრესად დაბალ დონეზე დგას კვების ობიექტების ტექნიკური აღჭურვილობა, სათანადოდ არაა დანერგილი აქ საკომპლექტაციო მექანიზებული ხაზები. კვების ობიექტების მშენებლობასა და მათი ტექნიკური აღჭურვილობის გაუმჯობესებაში სრულიად უგულვებელყოფილია საშეფო ორგანიზაციების დახმარება და არაა მათთან დამყარებული საქმიანი კონტაქტები.

საჭიროა რესპუბლიკის განათლების სამინისტრომ ვაჭრობის სამინისტროსა და ცეკავშირთან ერთად გადაამკრელი ღონისძიებები მიიღონ სასკოლო დაწესებულებებში კვების ორგანიზაციის გასაუმჯობესებლად. ამ მხრივ მაქსიმალურად უნდა იქნას გამოყენებული მრეწველური საწარმოების, საბჭოთა მეურნეობებისა და კოლმეურნეობების საშეფო ინიციატივა ზოგადსაგანმანათლებლო სკოლებთან კვების საწარმოთა მშენებლობისა და გაფართოების საქმეში.

იხე როგორც საქმიანობის ყველა დარგში, ვაჭრობასა და საზოგადოებრივ კვებაშიც ყოველგვარ წარმატებას საბოლოო ჯამში კადრები წყვეტენ. მომსახურების სფეროს მუშაკთა როლი და მნიშვნელობა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში განუზომლად დიდია. სკკ XXV ყრილობის მაღალი ტრიბუნლიდან ამხ. ლ. ი. ბრეჟნევი სახალხო მოხმარების საგნების მწარმოებელი დარგების, ვაჭრობის, საზოგადოებრივი კვებისა და მომსახურების სფეროს სხვა დარგების მუშაკთა მრავალმილიონიან არმიას შემდეგი სიტყვებით მიმართავდა: «ამხანაგებო, თქვენზე, თქვენს გარჯაზე ბევრად არის დამოკიდებული საბჭოთა ადამიანების კეთილდღეობაც და გუნება-განწყობილებაც. გახსოვდეთ ეს. იმუშა-

ვეთ უკეთ და უფრო ინიციატივიანად, მიბაძეთ მოწინავეებს. ამისათვის მოგიწოდებთ თქვენ, ამას მოელის თქვენგან პარტია¹⁰.

ამჟამად კავშირის მასშტაბით ვაჭრობასა და საზოგადოებრივ კვებაში დასაქმებულია 6,7 მლნ კაცი, ხოლო ჩვენს რესპუბლიკაში მათმა რიცხვმა 103 ათასს გადააჭარბა და 1940 წელთან შედარებით იგი 3,5-ჯერ გაიზარდა. მიუხედავად სავაჭრო კადრების რაოდენობრივი ზრდისა, მათი კვალიფიციური შემადგენლობის თვალსაზრისით, ჯერ კიდევ სერიოზულ ნაკლოვანებებს აქვს ადგილი, რასაც აღასტურებენ შემდეგი მონაცემები: ამჟამად რესპუბლიკის ვაჭრობის სამინისტროს სისტემაში ხელმძღვანელ მუშაკთა მხოლოდ 36,2 პროცენტს აქვს უმაღლესი განათლება, მათ შორის — მალაზიის დირექტორების 32,5; სასაბილოების დირექტორების — 34,7 და მთავარი ბუღალტრების — 23,8 პროცენტს. ამ მხრივ არც რესპუბლიკის სამომხმარებლო კოოპერაციაშია საქმე სახარბიელოდ, სადაც უმაღლესი განათლებით მუშაობს რაიკავშირის გამგეობათა თავმჯდომარეებისა და მათი მოადგილეების მხოლოდ 80, ბაზის დირექტორების — 81,8, სავაჭრო ორგანიზაციებისა და საწარმოთა დირექტორების 53,7 და საზოგადოებრივი კვების ორგანიზაციებისა და საწარმოთა დირექტორების — 49 პროცენტი.

სერიოზულ ნაკლოვანებებს აქვს ადგილი სპეციალისტების კვალიფიკაციის მხრივაც. ვაჭრობის სამინისტროს სისტემაში სპეციალისტების მხოლოდ 43,5 პროცენტს აქვს უმაღლესი კვალიფიკაცია; მათ შორის: ეკონომისტების — 84,9, საქონელმცოდნეების — 73, ინჟინერ-ტექნოლოგების — 93 და ბუღალტრების მხოლოდ 9,7 პროცენტს. კიდევ უფრო არადაამაკმაყოფილებელი მდგომარეობაა ცეკავშირში, სადაც სპეციალისტების საერთო რაოდენობის მხოლოდ 35,2 პროცენტს აქვს უმაღლესი განათლება.

აღსანიშნავია, რომ რესპუბლიკის ვაჭრობაში გაცილებით მეტი უმაღლესი განათლების სპეციალისტია დასაქმებული, ვიდრე მათთვის განკუთვნილი საშტატო ერთეულებითაა გათვალისწინებული. ეს, პირველ რიგში, საქონელმცოდნეებსა და ბუღალტრებს შეეხება, რომელთა დიდი ნაწილი დაბალი კვალიფიკაციის სამუშაოზე გამოიყენება; ამასთან, მათი გარკვეული ნაწილი ხშირად მატერიალურ პასუხისმგებელ პირებად, გამყიდველებად, მზარეულებად და მიმტარებადაც კი მუშაობენ. აღნიშნულ მდგომარეობას კიდევ უფრო ართულებს ის გარემოება, რომ ხელმძღვანელ მუშაკთა და სპეციალისტთა გარკვეული ნაწილის მიერ უმაღლეს სასწავლებლებში მიღებული კვალიფიკაცია არ შეესაბამება ამჟამად მათ მიერ დაკავებულ თანამდებობებს. კერძოდ, რესპუბლიკის სახელმწიფო ვაჭრობის სისტემის ცალობრივი ვაჭრობისა და საზოგადოებრივი კვების ორგანიზაციებისა და საწარმოების ხელმძღვანელ მუშაკთა პირადი საქმეების შერჩევითი გამოკვლევის საფუძველზე დადგინდა, რომ თითქმის ყოველი მე-4 (24,7 პროც.) ხელმძღვანელი მუშაკი არასპეციალური უმაღლესი განათლებითაა. ჯერ კიდევ მკვეთრად იგრძნობა ვაჭრობაში არასპეციალისტი კადრების — ინჟინრების, აგრონომების, იურისტების, ისტორიკოსების, პედაგოგებისა და სხვა მუშაკთა წარსულ წლებში დიდი მოზღვავეების უარყოფითი შედეგები. ამასთან, ვაჭრობაში არასპეციალისტი კადრების შეღწევის პროცესი მთლიანად როდი შეწყდა; საწუხაროდ, გარკვეული ზომით, იგი დღესაც გრძელდება და ამის აღმოსაფხვრელად გადამჭრელი ღონისძიებანი უნდა განხორციელდეს.

¹⁰ სკაპ XXV ყრილობის მასალები, გვ. 76.

სერიოზულ გაუმჯობესებას მოითხოვს ვაჭრობაში საშუალო კვალიფიკაციის კადრების გამოყენება. ამჟამად მათი ხვედრითი წილი ვაჭრობის სამინისტროს სისტემაში სპეციალისტთა მთლიან რაოდენობაში 26,3, ხოლო სამომხმარებლო კოოპერაციაში 33,5 პროცენტს არ აღემატება. ჯერ კიდევ არაღმავმყოფილებელია საშუალო-სპეციალური განათლების მქონე კადრებით სავაჭრო საწარმოთა დაკომპლექტების დონე. ამ საქმეში არსებული სიძნელეები მნიშვნელოვანწილად ხელოვნურადაა შექმნილი, რომელიც არა იმდენად მათი მომზადების უკმარისობით, არამედ, უფრო მეტად, მათ გამოყენებაში არსებული ნაკლოვანებებითაა გამოწვეული. უმაღლესი განათლების მქონე კადრების მსგავსად, ტექნიკუმდამთავრებულთა დიდი ნაწილი მათთვის შეუფერებელ სამუშაოზეა გამოყენებული და ხშირად ექსპედიტორის, გამყიდველის, მზარეულის, მიმტანისა და სხვ. მასობრივი პროფესიის მუშაკთა ფუნქციებს ასრულებს. ასეთი კვალიფიკაციის მუშაკებს კი არ სჭირდებათ უმაღლესი და საშუალო-სპეციალური განათლება. მათ მოსამზადებლად არსებობს პროფესიულ-ტექნიკური და სხვა ტიპის სასწავლებლები, რომელთა კურსდამთავრებულები წარმატებით ართმევენ თავს მათზე დაკისრებულ მოვალეობას.

ამჟამად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება მომსახურების სფეროში ქალთა შრომის ფართოდ გამოყენებას. სამუშაოზე ჩვენს რესპუბლიკაში ამ დიდმნიშვნელოვან საკითხს ჯერ კიდევ სათანადო ყურადღება არ ექცევა. რესპუბლიკის ვაჭრობაში ქალთა ხვედრითი წილი დაბალია და იგი საგრძობლად ჩამორჩება საშუალო-საკავშირო და ბევრი რესპუბლიკის ანალოგიურ მაჩვენებელს. 1976 წელს საქართველოს სსრ ვაჭრობაში ქალთა ხვედრითი წილი 63,5 პროცენტს არ აღემატებოდა, ხოლო საშუალოდ კავშირში იგი უდრიდა 85 პროცენტს; მათ შორის: რსფსრ — 82,2, ლიტვის სსრ — 86,3, ლატვიის სსრ — 89,1 და ესტონეთის სსრ — 91,5 პროცენტს.

საჭიროა მომავალში მკვეთრად გადიდდეს ქალთა ხვედრითი წილი ვაჭრობის მუშაკების, პირველ რიგში, მასობრივი პროფესიების მუშაკთა საერთო რაოდენობაში. ამასთან სათანადო ყურადღება უნდა მიექცეს ხელმძღვანელ სამუშაოებზე, მოსახლეობის მომსახურების გადამწყვეტ უბნებზე მათ გაბედულ დაწინაურებას.

ვაჭრობის ნორმალური ფუნქციონირებისათვის მნიშვნელოვან როლს ასრულებს კადრების დენადობის შემცირება. აღსანიშნავია, რომ უკანასკნელ წლებში რესპუბლიკის ვაჭრობაში კადრების დენადობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა და 1976 წელს მან 16,5 პროცენტი შეადგინა. ეს გარკვეულწილად იმ ღონისძიებათა შედეგია, რომლებსაც საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტი ახორციელებს ვაჭრობის კადრების შერჩევისა და განაწილებაში წინააღმდეგობის შეცდომებისა და ნაკლოვანებების აღმოსაფხვრელად. ასეთი ღონისძიებები მომავალშიც განხორციელდება. ამასთან საჭიროა გატარდეს ღონისძიებათა კომპლექსი ვაჭრობისა და საზოგადოებრივი კვების საწარმოებში კადრების დამატება-შენარჩუნებისათვის. აქ, პირველ რიგში, იგულისხმება ვაჭრობის მუშაკთა შრომის ანაზღაურების გადიდება, მათი საბინაო-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესება, ვაჭრობაში მატერიალური და მორალური სტიმულირების მთელი ძალით ამოქმედება, რაც, საბოლოო ჯამში, თვით დარგის შეუფერხებელი განვითარების ინტერესებითაა ნაკარნახევი.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა

ლილია გუგუშვილი

საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის მელიორაციის განვითარება (1960—1965 წწ.)

საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის წინაშე დასახული ამოცანების წარმატებით გადაწყვეტისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის შემდგომ ინტენსიფიკაციას, სოფლისმეურნეობრივი კულტურების მოსავლიანობის ზრდას. ამ ღონისძიებათა წარმატებით განხორციელების საფუძველია ინტენსიფიკაციის ყველა ბერკეტის და მათ შორის, მელიორაციის სრულყოფილად განვითარება. 1961 წ. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის იანვრის პლენუმმა, სოფლის მეურნეობის შემდგომი აღმავლობის საკითხებზე მსჯელობისას, განსაკუთრებით გაამახვილა ყურადღება ირიგაციაზე. პლენუმის დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ გარანტირებული მოსავლის მიღების ერთ-ერთი საშუალებაა ირიგაცია: მიწის მორწყვისა და სხვა კომპლექსურ ღონისძიებათა განხორციელების შემდეგ შეიძლება გამოყენებული იქნეს მილიონობით ჰექტარი მიწა შუა აზიაში, რუსეთის ფედერაციის სამხრეთ ნაწილში, მარტისპირეთში, სამხრეთ უკრაინაში, ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში. დიდი ამოცანები დაისახა ირიგაციის დარგში, აგრეთვე, სკკპ პროგრამით. მასში მითითებულია, რომ სოფლის მეურნეობის სწრაფი აღმავლობისათვის საჭიროა „შესრულდეს საირიგაციო მშენებლობის ვრცელი პროგრამა გეგმიური რაიონებში მილიონობით ჰექტარი ახალი მიწების მორწყვის და გაწვლეთერებისათვის და არსებული სარწყავი მიწათმოქმედების აღმავლობისათვის“¹.

მელიორაციის შემდგომი განვითარების საკითხებს მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო სკკპ X XII ყრილობაზე, სადაც აღინიშნა, რომ მყარი, უბეი, განუხრელად მზარდი მოსავლის უზრუნველყოფისათვის ერთ-ერთი გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება მიწების მელიორაციულ სამუშაოებს. მართლაც, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით წარმატებით ხორციელდება მელიორაციის დარგში დასახული ამოცანები. ჩვენს ქვეყანაში სარწყავი მიწათმოქმედება გახდა სოფლისმეურნეობრივი წარმოების განვითარების მძლავრი წყარო. ამ მხრივ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1964 წლის თებერვლისა და 1965 წლის მარტის პლენუმებს, როდესაც, სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ინტენსიფიკაციის საკითხებზე მსჯელობისას, ყურადღება გაამახვილდა მორწყვაზე, მისი ეკონომიკური ეფექტურობის ამაღლების საკითხებზე. მარტის პლენუმმა ხაზგასმით აღნიშნა, რომ იმ რაიონებში, სადაც მრავალწლიან ნარგავებს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავიათ, აუცილებელია შემდგომი განვითარდეს ხილის, ყურძნის, ჩაის, სუბტროპიკული და ძვირფასი ტექნიკური კულტურების პროდუქციის წარმოება. ცხადია, ეს პირველ რიგში, საქართველოს ეხება, რადგან ზემოხსენებულ კულტურათა ძირითადი მწარმოებელი ჩვენი რესპუბლიკაა.

სარწყავი მიწები. საქართველოს სსრ მელიორაციის განვითარების სურათის ჩვენებისათვის ყურადღებას ვამახვილებთ სარწყავი მიწების სოფლისმეურნეობრივი გამოყენების საკითხზე. კერძოდ, ამ თვალსაზრისით განხილული გვაქვს საქართველოს ყველა სარწყავი რაიონი, კახეთის რაიონების გარდა, რადგანაც ეს რაიონი როგორც ერთ-ერთი წამყვანი სარწყავი ზონა ცალკე შესწავლის ობიექტია. მაგრამ საქართველოს სარწყავი მიწათმოქმედების მასალების განხილვამდე ვნახოთ, თუ როგორი მდგომარეობაა ამ მხრივ სსრ კავშირში მთლიანად. სარწყავი მიწის ფართობი მოკავშირე რესპუბლიკებში 1965

¹ საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის პროგრამა, თბ., 1973, გვ. 74.

წელს, 1960 წელთან შედარებით, ერთობ არათანაბარია: მათი მატების პროცენტი ყველაზე მაღალია მოლდავეთის სსრ-ში და შეადგენს 124,2%-ს, რსფსრ-ში — 113,5%-ს, უკრაინის სსრ-ში — 87,6%-ს, თურქმენეთის სსრ-ში — 17,8%-ს. 1960 წელს სარწყავქსელიანი მიწის ფართობი სსრ კავშირში იყო (ათას ჰექტარობით): 11 442, 1964 წ. — 11 952, 1965 წ. — 12 107. მოკავშირე რესპუბლიკებიდან ყველაზე დიდი სარწყავქსელიანი ფართობი უკავია რსფსრ-ს: იგი 1964 წელს გაიზარდა, 1960 წელთან შედარებით, 9,2%-ით, 1965 წ. — 12,8%-ით. უკრაინის სსრ-ში მატება შესაბამის წლებში იყო 48,8%, 76,6%: მოლდავეთის სსრ-ში — 77,1%, 114,2%; თურქმენეთის სსრ-ში — 12,5% და 16,7%.

ირიგაციულად მომზადებული სარწყავი ფართობი 1964 და 1965 წლებში შესაბამისად მატულობს: უკრაინის სსრ-ში — 46,3%-ით და 72,8%-ით; მოლდავეთის სსრ-ში — 71,4%-ით და 111,4%-ით; საქართველოს სსრ-ში — 1,7%-ით და 8,3%-ით. ირიგაციულად მომზადებული სარწყავი მიწების ყველაზე მეტი რაოდენობა (79,9%) მოკავშირე რესპუბლიკების კოლმეურნეობებში, საბჭოთა მეურნეობებსა და სხვა სახელმწიფოებრივ მეურნეობებში 1965 წელს სახნავ ფართობებზე მოდიოდა. რესპუბლიკაში, სადაც უპირატესად წარმოდგენილია ვენახები და სხვა მრავალწლიანი ნარგავები, გამოყენებულია მეტი სარწყავი მიწები, ვიდრე — იმ რესპუბლიკებში, სადაც ჰარბობს ნათესები; მაგალითად: ვენახსა და სხვა მრავალწლიან კულტურებს გამოყენებული სარწყავი მიწის ყველაზე დიდი ფართობი უკავია მოლდავეთის სსრ-ში — 38,8%; შემდეგ არის ტაჯიკეთის სსრ — 25,7%, საქართველოს სსრ — 22,9%. უნდა აღინიშნოს, რომ სარწყავი სისტემები, უწინარეს ყოვლისა, იმ კულტურების მოსარწყავად უნდა გამოიყენებოდეს, რომელთა მოყვანისათვისაც ბუნებრივ-ეკონომიკური პირობები უფრო ხელსაყრელია, რომელნიც მეტ მოსავალს იძლევიან და დიდი სახალხომეურნეობრივი მნიშვნელობა აქვთ.

საქართველოს სსრ-ში სარწყავი მიწის ფართობი ყოველწლიურად მატულობდა და, წლების მიხედვით, შეადგენდა (ჰექტარობით): 1960 წ. — 322 638, 1962 წ. — 344 460, 1964 წ. — 345 670, 1965 წ. — 348 392, ხოლო 1965 წ. სარწყავი ფართობი 7,6%-ით გაიზარდა, 1960 წელთან შედარებით, კერძოდ: ბოგდანოვკის რაიონში — 214,9%-ით, ბოლნისის — 41,6%-ით, თეთრი წყაროს — 79,6%-ით, ცხინვალის — 13,0%-ით, ზუგდიდის — 35,7%-ით, ქობულეთის — 11,6%-ით, ქედისა — 53,6%-ით და სხვ. ამავე დროს, იგი მნიშვნელოვნად შემცირდა ახალქალაქის, გორის, კასპის, მცხეთის, წულუკიძის, მაიაკოვსკის, თერჯოლის, ზესტაფონისა და სხვა რაიონებში. ამ რაიონებში სარწყავი მიწების შემცირების ერთ-ერთი მიზეზი გამოუყენებელი ფართობის ზრდა იყო. საკვლევი რაიონების უმრავლესობაში, სარწყავი მიწების ფართობის მატების მიუხედავად, მათი გამოყენების პროცენტი ნაკლებია. ცხადია, რამდენადაც ნაკლებია სხვაობა მთელ სარწყავ მიწებსა და გამოუყენებელ სარწყავ მიწებს შორის, იმდენად უკეთესადაა დაყენებული სარწყავი სისტემების ორგანიზაცია (მშენებლობა, ექსპლოატაცია და ა. შ.). სარწყავი მიწების არასრული გამოყენება იწვევს მათი პროდუქტიულობის შემცირებას, ამასთან, კაპიტალური დაზანდებით მთლიანად არ გამოიყენება.

საქართველოს სსრ სოფლისმეურნეობრივ წარმოებაში 1960 წელს შიდა-სამეურნეო საირიგაციო ქსელისა და ნაგებობათა არაუწიერი მდგომარეობის გამო არ გამოუყენებიათ 425 ჰა ფართობი; აქედან: დამლაშებული ნიადაგები

იყო 394 ჰა, დაჭობებული — 947 ჰა, ქვა-ლორდიანი და კირქვიანი — 1 336 ჰა, ბუჩქნარი — 974 ჰა; ხოლო 611 ჰა გამოუყენებელი დარჩა სხვადასხვა მიზეზის გამო. ყველაზე მეტი გამოუყენებელი მიწის ფართობი იყო შემდეგ რაიონებში: კასპის — 976 ჰა, გორის — 807 ჰა, ხაშურის — 106 ჰა, ადიგენის — 157 ჰა. აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ, 1957 წელთან შედარებით, 1960 წელს სოფლისმეურნეობრივ წარმოებაში გამოუყენებელი მიწების რაოდენობა შემცირდა და შეადგინა: 1957 წ. — 7 059 ჰა, 1960 წ. — 4 687 ჰა; ამასთან, 1960 წელს ნათესი ფართობი შემცირდა, ხოლო მრავალწლიანი ნარგავებისა და ბუნებრივი სათბი ფართობები გაიზარდა. აღნიშნულ წელს გეგმით გათვალისწინებული იყო 231,3 ათასი ჰექტარის მორწყვა, ფაქტიურად, იმავე წლის 1 ნოემბრისათვის მორწყული იყო 250,2 ათასი ჰა, ანუ მთელი სარწყავი ფართობის 99,5 პროცენტი. მორწყული ფართობი, 1957 წლის 1/XI-თან შედარებით, შემდეგ სურათს იძლევა (ათას ჰექტარობით):

	1957	1960
სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული ფართობი	312,5	317,9
აქედან — მოირწყო	231,4	230,2
მორწყული ფართობის ხვედრითი წილი (%)	74,0	72,4

როგორც ვხედავთ, მორწყული ფართობის ხვედრითი წილი 1960 წელს შემცირდა, — ეს კი განაპირობა ატმოსფერული ნალექების საკმაო რაოდენობამ.

1962 წელს რესპუბლიკის სოფლისმეურნეობრივ წარმოებაში გამოყენებული 336,8 ჰექტარიდან მოირწყო 252,7 ათასი ჰექტარი. მორწყული ფართობის ხვედრითი წილი შეადგენს 75,0%. აღნიშნულ წელს, 1960 წელთან შედარებით, გაიზარდა გამოუყენებელი მიწის ფართობი 2 882 ჰექტარით ანუ 61,4%-ით და შეადგინა 7 659 ჰექტარი; აქედან: 1 012 ჰა დამლაშებული და დაჭობებული მიწა იყო, ხოლო 6 557 ჰა არ იყო გამოყენებული სხვადასხვა მიზეზით. საკვლევი რაიონებიდან ყველაზე მეტი გამოუყენებელი ფართობი მოდის გარდაბნის რაიონზე — 4 610 ჰა; აქედან: დამლაშებულია 356 ჰა, დაჭობებული — 146 ჰა, ხოლო სხვადასხვა მიზეზის გამო — 410 ჰა. აგრეთვე გამოუყენებელი ფართობი იყო: გორის რაიონში — 738 ჰა, მარნეულის — 245 ჰა, ქარელის — 159 ჰა, სამტრედიის — 185 ჰა; დანარჩენ რაიონებში ან სულ არ აღირიცხება გამოუყენებელი სარწყავი ფართობი, ან მისი რაოდენობა უმნიშვნელოა.

1964 წელს 345,6 ათასი სარწყავი ფართობიდან სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული იყო 341,2 ათასი ჰა ანუ მთელი სარწყავი ფართობის 99%, გამოუყენებელი დარჩა 4,5 ათასი ჰა — ნაცვლად 7,6 ათასი ჰექტარისა 1962 წელს. გამოუყენებელი ფართობის უმეტესი ნაწილი მოდიოდა გარდაბნის რაიონზე, სადაც ახლად ჩამოყალიბებულმა საბჭოთა მეურნეობებმა ვერ შეძლეს ამ ფართობის ათვისება ორგანიზაციულ-სამეურნეო მიზეზების გამო, კერძოდ გარდაბნის რაიონში იგი შეადგენდა 3 619 ჰა-ს, იგივე მაჩვენებელი ადიგენის რაიონში იყო 157 ჰა, სამტრედიის — 185 ჰა, აჭარის ასსრ — 127 ჰა. 1964 წ. 1 ნოემბრის მდგომარეობით, სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული ფართობიდან მოირწყო 210,4 ათასი ჰექტარი, არ მორწყულა — 130,6 ათასი ჰექტარი; აქედან: ატმოსფერული ნალექების სიუხვის გამო (განსაკუთრებით — კახეთსა და დასავლეთ საქართველოში) — 109,3 ათასი ჰა, დროებითი ქსელის არადროული გაყვანის გამო — 11,0 ათასი ჰა, შიდასამეურნეო ქსელის არადროული რემონ-

ტის გამო — 1,2 ათასი ჰა, საცვებ წყაროში გვალვის დროს წყლის უქმარისობის გამო — 6,5 ათასი ჰა, ორგანიზაციულ-სამეურნეო და სხვა მიზეზით — 2,6 ათასი ჰა.

1965 წელს სარწყავი მიწის ფართობი შეადგენდა 348,3 ათას ჰა-ს; მათ შორის: სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული ფართობის ხვედრითი წილი იყო 98,7%, მაგრამ აქედან 42,2% ეკავა სათიბსა და საძოვარს, რომელთა მხოლოდ ნაწილი იყო გამოყენებული სოფლის მეურნეობის ძვირფასი კულტურებისათვის. 1965 წელს სათიბისა და საკარმიდამო ნაკვეთის ფართობი, 1964 წელთან შედარებით, შემცირდა და გაიზარდა ბაღის, ვენახის და სხვა მრავალწლიან ნარგავთა ფართობი 6,4 ათასი ჰექტარით. გამოყენებული ფართობის უმეტესი ნაწილი მდებარეობდა: გარდაბნის რაიონში — 3 386 ჰა, მარნეულის — 111 ჰა, გორის — 99 ჰა, კასპის — 70, წყალტუბოს — 132 ჰა. 1965 წელს გამოყენებული 343,6 ათასი ჰა სარწყავი ფართობიდან ფაქტიურად მოიწყო 231,7 ათასი ჰა, არ მოიწყო ვახუშტულზე ნალექების ჰარბი რაოდენობის გამო 91,8 ათასი ჰა; მაგრამ უმთავრესად კახეთის, ქართლის და დასავლეთ საქართველოს რაიონებში შეიძინა მუდმივი წყლის მოუწყვრეგებლობის გამო — 7,2 ათასი ჰა (ნაცვლად 11,0 ათასი ჰექტარისა — 1964 წელს), სარწყავ წყაროში წყლის ნაკლებობის გამო — 8,0 ათასი ჰექტარი, სხვადასხვა მიზეზით — 2,7 ჰექტარი.

ამრიგად, ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობაში სარწყავი მიწების მთლიანად გამოყენება არ ხერხდება. ეს ფაქტორი ძირითადად გაპირობებულია სარწყავი სისტემების არადროული მშენებლობის, ექსპლოატაციისა და ორგანიზაციულ-ტექნიკური მიზეზებით; ამასთან იგი იმას მიუთითებს, რომ სარწყავ მიწებს ყველგან არ ექცევა სათანადო ყურადღება, ყოველთვის არ იცავენ მორწყვის მკაცრ რეჟიმს. ყოველი ღონისძიება მიმართული უნდა იყოს სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული სარწყავი ფართობის მინიმუმამდე დასაცვანად. ამისათვის კი საჭიროა, უპირველეს ყოვლისა, რაც შეიძლება მეტი მუშაობა ჩატარდეს სარწყავი ქსელის წესრიგში მოსაყვანად, დროულად გაუკეთდეს სარწყავ სისტემებსა და არხებს კაპიტალური რემონტი, ჩატარდეს სწორი მოვლა და ექსპლოატაცია. საჭიროა, რაც შეიძლება შემცირდეს სხვაობა სარწყავ მიწასა და გამოყენებულ ფართობს შორის.

საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობის კომპლექსური განვითარება, მისი დარგების რაციონალური შეთანაწყობა და სოფლის მეურნეობის კულტურების სწორი გაადგელება, როგორც ცნობილია, დიდად არის დამოკიდებული სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებაზე, რის შედეგადაც შესაძლებელი გახდება მრავალწლიანი კულტურების, ბაღჩეულ-ბოსტნეულის, მარცვლეული კულტურებისა და სხვათა უხვი წარმოება. საქართველოს სსრ-ში საცვლევ პერიოდში მორწყულ ფართობზე მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მრავალწლიანი კულტურებს; მაგალითად: 1960 წ. — 36 542 ჰა, 1962 წ. — 46 696 ჰა, 1964 წ. — 49 002 ჰა, 1965 წ. — 63 255 ჰა. როგორც ვხედავთ, მრავალწლიანი კულტურათა მორწყული ფართობი ყოველწლიურად იზრდება: 1960 წელთან შედარებით, 1962 წელს იგი გაიზარდა 27,8%-ით, 1964 წ. — 34,1%-ით, 1965 წ. — 73,1%-ით. ამრიგად, მორწყული ფართობის ზრდის პროცენტი ყოველწლიურად მატულობს, რაც, საცვლევ რაიონების მიხედვით, ყველაზე მეტად შეიმჩნევა ახალციხის, გორის, მცხეთის რაიონებში; ხოლო დასავლეთ საქართველოს რაიონებიდან, ამ მხრივ, ყველაზე მაღალი მაჩვენებელი აქვთ: წყალტუბოს, სამტრე-

დღისა და ზესტაფონის რაიონებს. მართალია, მრავალწლიან კულტურათა ხვედრითი წილი მთლიან მორწყულ ფართობში ყოველწლიურად იზრდებოდა, მაგრამ იგი მაინც მცირე იყო საერთო მორწყულ ფართობში; ამიტომ ერთ-ერთი გადაუღებელი ამოცანა საკვლევ პერიოდში იყო მრავალწლიან ნარგავთა სარწყავი ფართობის გადიდება.

მარცვლეული კულტურების წარმოება იყო და არის სოფლისმეურნეობრივი წარმოების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პრობლემა, ამიტომ მის მორწყვას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება. მარცვლეული კულტურები ირწყვებოდა: 1960 წ. — 74 909 ჰა, 1962 წ. — 71 927 ჰა, 1964 წ. — 64 680 ჰა, 1965 წ. — 56 249 ჰა.

მრეწველობის განვითარების სწრაფმა ტემპმა და ქალაქის მოსახლეობის ზრდამ დღის წესრიგში დააყენა მისი მომარაგება იაფი და მაღალხარისხოვანი ბოსტნეულით, კარტოფილით, ხილით და სხვა პროდუქტებით. ამ ამოცანის წარმატებით გადაჭრა მნიშვნელოვანწილადაა დამოკიდებული მორწყვაზე. საქართველოს სსრ-ში ირწყვებოდა კარტოფილი და ბოსტნეულ-ბაღჩეული კულტურები: 1960 წ. — 12 292 ჰა, 1962 წ. — 11 766 ჰა, 1964 წ. — 12 343 ჰა, 1965 წ. — 5 239 ჰა.

მიწების მორწყვას ყოველთვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მეცხოველეობის საკვები ბაზის განმტკიცებისა და შემდგომი განვითარებისათვის; სულ რესპუბლიკაში ირწყვებოდა: სათიბი და საძოვარი 1960 წ. — 10 981 ჰა, 1962 წ. — 20 986 ჰა, 1964 წ. — 14 805 ჰა, 1965 წ. — 17 804 ჰა.

ჩვენი საკვლევი პერიოდის ზემოთ განხილული მასალებით ჩანს, რომ საქართველოში გარკვეული წარმატებებია მოპოვებული სარწყავი მიწების სრულად და რაციონალურად გამოყენებაში. შექმნილია მრავალნაირი მანქანა-იარაღების, კერძოდ, მიწის მოხრელი მანქანების მძლავრი პარკი. სარწყავი და დამშრობი არხების მშენებლობაში ფართოდ იყენებენ რკინა-ბეტონის კონსტრუქციებს, რომელთა დეტალები მზადდება ქარხნული წესით. მიუხედავად ამისა, არსებული მონაცემებიდან ჩანს, რომ საირიგაციო სისტემების მთელი სიმძლავრით ამოქმედება და სარწყავქსელიანი მიწების სრულად და რაციონალურად გამოყენება ჯერ კიდევ არადაამკაყოფილებლად ხორციელდებოდა. უზარისხოდ წარმოებდა არსებულ საირიგაციო ნაგებობათა რემონტი, წმენდა, სარწყავქსელიანი მიწების მოშანდაკება და სხვა მოსამზადებელი სამუშაოება, რის გამოც რესპუბლიკის კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში შემოწმებული 130,0 ათასი ჰა სარწყავქსელიანი მიწებიდან 1964 წელს არ მორწყულა 22,0 ათას ჰექტარზე მეტი მიწა, ანუ 17%. არადაამკაყოფილებლად ტარდებოდა სათავე-ნაგებობათა, მეურნეობათამორისი და შიდასამეურნეო არხების წესრიგში მოყვანის სამუშაოები. ზოგიერთ კოლმეურნეობასა და საბჭოთა მეურნეობაში წყლის არსებული რესურსები არასრულყოფილად გამოიყენებოდა; მაგალითად: 1964 წელს, მიუხედავად დიდი შესაძლებლობისა, ხაშურის საწარმოო სამმართველოს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში 5 156 ჰა ნათესიდან სრულებით არ მოურწყავთ 2 716 ჰა, ხოლო 4 000 ჰა ბადვენახიდან 3 000 ჰა; აჭარის ასსრ მეურნეობების 7 300 ჰექტარიდან 1963 წელს არ ჰქონდათ საირიგაციოდ მომზადებული 2 300 ჰა, ხოლო 1964 წელს — 1 500 ჰა; ირიგაციულად მომზადებული სარწყავქსელიანი მიწებზეც კი 1964 წელს არ ჩაუტარებიათ რწყვა 700 ჰექტარზე, — ამიტომ სასოფლო-სამეურნეო კულტურები გვაღვისაგან დიდად დაზიანდა.

11. „მანეთი“. ფილოსოფიის, სერია, 1978, № 1

ძალიან ხშირად სარწყავი ფართობი გამოუყენებელი რჩებოდა შიდასამეურნეო ქსელის მოუწყვრივებლობის გამო, ეს იმიტომ, რომ შიდასამეურნეო სარწყავი ქსელის საირიგაციო სამუშაოთა მექანიზაციის დონე დაბალი იყო, ამასთან, ცუდად დგებოდა შიდასამეურნეო წყალსარგებლობის გეგმები, ადგილი ჰქონდა სარწყავი მიწების არადანიშნულებისამებრ გამოყენებას. არსებული მდგომარეობის გამოსასწორებლად 1964 წლის 16 დეკემბერს ზემდგომმა ორგანოებმა მიიღეს დადგენილება, რომლითაც გათვალისწინებული იყო მომთხვენელობის გაძლიერება თითოეულ კოლმეურნეობასა და საბჭოთა მეურნეობაში, რათა სარწყავქსელიანი მიწები სრულად და რაციონალურად ყოფილიყო გამოყენებული. კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებს უნდა განეხორციელებიათ ქმედითი ღონისძიებანი, რომლებიც გამოიცხადდნენ 1965—1966 წლებში სახნავ-სათესად ვარგისი სარწყავქსელიანი მიწების ნასვენად ან ნაკლებ ეფექტური კულტურებისათვის გამოყენებას. გათვალისწინებული იყო აჭარის ასს რესპუბლიკაში კორტოხის მეურნეობათაშორისი არხის მშენებლობა, რომელიც უნდა დამთავრებულიყო 1966 წლის მორწყვის სეზონისათვის; აგრეთვე — სანიორის, დიდხევისა და აჯამეთის მაგისტრალური არხების სათავე-ნაგებობათა აღდგენის სამუშაოები 1965 წლისათვის; 1965—1966 წწ. ვანიტობანიერის სარწყავი სისტემის I რიგის მშენებლობა (3 200 ჰა-ზე) და სხვ.

ამ ოზობილი მიწები. სოფლის მეურნეობის პროდუქციის გადიდებისათვის მელორაციულ ღონისძიებათა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია დაჭაობებული და ჰარბტენიანი მიწების ამოშრობასა და მათ სრულ ათვისებას. ამ მხრივ, საირიგაციო მშენებლობის განვითარებასთან ერთად, სსრ კავშირში დიდი სამუშაოები ჩატარდა: 8 872,9 ათასი ჰა დაშრობილი მიწიდან 1965 წელს დახურული დრენაჟი გამოყენებულია 2 022,6 ათას ჰექტარზე (ნაცვლად 943,7 ათასი ჰექტარისა 1960 წელს), ხოლო დახურული დრენაჟის ხვედრითი წილი მთლიან დაშრობილ ფართობში შეადგენდა: 1960 წელს 12,1 პროცენტს და 1965 წელს 22,7 პროცენტს. როგორც ვხედავთ, უკანასკნელ წლებში დახურული დრენაჟის გამოყენებამ სულ უფრო მეტი გასაქანი ჰპოვა როგორც დაჭაობებული მიწების ამოშრობის ყველაზე უფრო პროგრესულმა საშუალებამ.

დამშრობქსელიანი მიწების ფართობი საქართველოს სსრ სახელმწიფო მეურნეობებსა და კოლმეურნეობებში ათას ჰექტარობით შეადგენდა:

	1960 წ.	1963 წ.	1965 წ.
სულ დამშრობქსელიანი მიწები	103,5	114,8	116,0
სოფლის მეურნეობის სახმარი მიწა	76,5	77,1	79,9
აქედან — სახნავი	37,2	38,3	38,7
დამშრობქსელიანი მიწები, რომლებიც უკავია ტყეს, ბუჩქნარს და სხვა არასოფლისმეურნეობრივი დანიშნულების მიწებს	27,0	37,7	36,1

1965 წელს დამშრობქსელიანი მიწის ფართობი სსრ კავშირში, 1963 წელთან შედარებით, გაიზარდა 1,2 ათასი ჰექტარით, ხოლო 1960 წელთან შედარებით — 12,5 ათასი ჰექტარით.

როგორც სსრ კავშირში მთლიანად, ისევე საქართველოში დიდი სამუშაოები ჩატარდა გაწყლიერებული მიწის ფართობების ამოშრობის საქმეში. გაყვანილია დასაშრობი ქსელები, რომელთა საშუალებითაც შესაძლებელი გახდა სოფლისმეურნეობრივ ბრუნვაში მოგვექცია ათასობით ჰექტარი წინათ გა-

მოუყენებელი მიწა. ცნობილია, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ძველთაგანვე განვითარებული იყო მორწყვა, ხოლო დასავლეთ საქართველოში, დაჭაობებული მასივების არსებობის გამო, აუცილებელი იყო ამოშრობითი სამუშაოების ჩატარება. აქედან გამომდინარე, შეეჩერდებით დასავლეთ საქართველოს რაიონებზე. საქართველოს სსრ რესპუბლიკაში დამშრობქსელიანი მიწების ფართობი 1960—1965 წლებში მატულობდა: 1960 წელთან შედარებით, 1963 წელს იგი გაიზარდა 11,1%-ით, ხოლო 1965 წელს — 12,6%-ით. რაიონებიდან მატების პროცენტი, 1960 წელთან შედარებით, 1963 წელს ყველაზე მაღალია: მახარაძის — 150,5%, ხობის — 56,1%, გეგეჭკორის — 46,4%, ზუგდიდის — 44,7%, გულაუთის — 59,0%, ჩხოროწყუს — 20,8%, სამტრედიის — 13,2%. იგივე მაჩვენებელი რაიონებში 1965 წელს მაღალი იყო: გეგეჭკორის — 46,4%, ზუგდიდის — 28,8%, წალენჯიხის — 62,1%, ჩხოროწყუს — 64,8%, მახარაძის — 164,4%, წყალტუბოს — 12,6%, სამტრედიის — 13,6%, ლანჩხუთის — 112,9%, ჩოხატაურის — 47,2%, გულაუთის — 74,3%. როგორც ჩანს, აღნიშნულ რაიონებში უფრო მაღალ დონეზე ტარდება დაჭაობებული ადგილების ამოშრობის სამუშაოები. საქართველოში სულ დამშრობქსელიანი გამოყენებული მიწები შეადგენდა: 1960 წ. — 72,6 ათას ჰა-ს, 1963 წ. — 96,6 ათას ჰა-ს, 1965 წ. — 75,2 ათას ჰა-ს. დასავლეთ საქართველოს რაიონებიდან, სადაც უფრო ჭარბადაა გამოყენებული დამშრობქსელიანი მიწების ფართობი, გამოირჩევა სამტრედიის, წულუკიძის, ზუგდიდის, ხობის, მახარაძის, ლანჩხუთის და გაგრის რაიონები. ამ რაიონებში მატების პროცენტი 1965 წელს გაცილებით მეტია, 1960 წელთან შედარებით, ვიდრე — დანარჩენ რაიონებში; მაგალითად, გაზრდილია: წყალტუბოს რაიონში — 3,5%-ით, წულუკიძის — 2,1%-ით, ხობის — 83,8%-ით, მახარაძის — 110,3%-ით, ლანჩხუთის — 69,7%-ით, ჩოხატაურის — 33,3%-ით, გაგრის — 54,7%-ით.

სოფლისმეურნეობრივ წარმოებაში 1965 წელს არ გამოუყენებიათ 4,7 ათასი ჰექტარი დაშრობილი მიწა, ნაცვლად 7,5 ათასი ჰექტარისა — 1963 წელს. ამ ფართობიდან 4,2 ათასი ჰექტარი არ იყო გამოყენებული ორგანიზაციულ-სამეურნეო მიზნით. მელიორაციული მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად 1963 წელს შესაძლებელი იყო დამატებითი ღონისძიებების გარეშე, 78,4 ათასი ჰექტარის გამოყენება, ხოლო 1965 წელს — 96,2 ათასი ჰექტარისა. შემცირდა იმ ფართობის რაოდენობა, რომელიც საჭიროებდა დამატებით ღონისძიებებს მელიორაციული მდგომარეობის გასაუმჯობესებლად. ასე, მაგალითად, ასეთი მიწები 1963 წ. შეადგენდა 36,4 ათას ჰექტარს, ხოლო 1965 წ. — 18,1 ათას ჰექტარს. ჩასატარებელ კულტურულ-ტექნიკურ სამუშაოთა მაჩვენებლები, 1963 წელთან შედარებით, გაუმჯობესდა 1965 წელს; მაგალითად, თუ 1963 წელს ბუჩქნარის გაწმენდა საჭირო იყო 9,0 ათას ჰექტარზე, 1965 წელს იგივე სამუშაო უნდა ჩატარებულიყო 5,1 ათას ჰექტარზე.

ჩვენი რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების თვალსაზრისით, უაღრესად მნიშვნელოვანია კოლხეთის დაბლობის ამოშრობისა და ათვისების საკითხი, რომლის ფართობი 220 ათას ჰექტარს აღემატება. 1965 წ. საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის მარტის პლენუმზე ახს. ლ. ი. ბრეჟნევა აღნიშნა, რომ „ჩვენი ქვეყნის სამხრეთ რესპუბლიკებსა და ოლქებში, სადაც მრავალწლიან ნარგავებს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს, საჭიროა კვლავაც განვახიზნოთ ხილის, ყურძნის, ჩაის, სუბტროპიკული და ძვირფასი ტექ-

ნიკუთრი კულტურების წარმოება². გამომდინარე ზემოთქმულიდან კოლხეთის დაბლობის ამოშრობისა და ათვისების საკითხს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

კოლხეთის დაბლობის დაჭობებული მიწები საჭიროებენ პიდროტექნიკური, აგრომელიორაციული, კულტურულ-ტექნიკური და საექსპლოატაციო სამუშაოების დიდი კომპლექსის განხორციელებას. კოლხეთის დაბლობის დაშრობისა და დაშრობილი მიწების სასოფლო-სამეურნეო ათვისების გარეშე შეუძლებელია აქ ინტენსიური მიწათმოქმედების შემდგომი განვითარება. ამ ზონის ნიადაგობრივ-კლიმატური პირობები მეტად ხელსაყრელია მრავალდარგოვანი სასოფლო-სამეურნეო განვითარებისა და მისი ინტენსიფიკაციის ღონის ამაღლებისათვის. ასათვისებელ მიწებზე გათვალისწინებულია ციტრუსის, ტუნგოს, დაფნის ნარგავების გაშენება; ბოსტნეული კულტურებისა და მეცხოველეობის განვითარებამ კი უნდა ვადაწყვიტოს შავი ზღვის სანაპიროს კურორტების ბოსტნეულთა და მეცხოველეობის პროდუქტებით უზრუნველყოფის საკითხი.

1959—1965 წლებში კოლხეთის დაბლობის 17 500 ჰექტარზე განხორციელდა მიწების მელიორაციული სამუშაოები. კოლხეთის დაშრობილი მიწების მრავალწლიანი ნარგავებისათვის ათვისების მიზნით, 1959 წლიდან დაიწყო ჩაისა და სუბტროპიკული კულტურების საბჭოთა მეურნეობების ჩამოყალიბება. დაშრობილი მიწები, რომლებიც ასათვისებლად გადაეცა საბჭოთა მეურნეობებს, მოითხოვდნენ დიდ მელიორაციულ სამუშაოებს. ამასთან, გეგმა ითვალისწინებდა ახალი კულტურების გაშენებას. 1963—1966 წლებში ჩამოყალიბდა 6 საბჭოთა მეურნეობა, ესენია: კოლხეთისა და ვანთაილის სუბტროპიკული, ხუმუშკურის, მზიურის, მერკულისა და კინდლის ჩაის საბჭოთა მეურნეობები, რომელთა მიწის საერთო ფართობი შეადგენდა 11 972 ჰექტარს. მეურნეობათა განვითარების დამტკიცებული პროექტების მიხედვით, ამ მეურნეობებში მრავალწლიანი კულტურებისათვის ათვისებული უნდა იქნეს სულ 7 518 ჰა დაშრობილი და წესრიგში მოყვანილი ფართობები. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზემოხსენებულ მეურნეობებში არ არის დამთავრებული სრული დაშრობა, მათი გაწმენდა ტყე-ბუჩქნარისაგან, ამოძირკვეული მასალის ფართობებიდან გატანა, ორმოების ამოვსება და ნიადაგის გასწორება, მელიორაციული არხებისა და საწრეტი ქსელის გაყვანა, დაშრობილი ნიადაგების ფიზიკური და ქიმიური თვისებების გაუმჯობესება. არ არის დამუშავებული და საბოლოოდ დადგენილი კოლხეთის მიწებზე გაშენებული მრავალწლიანი ნარგავების ათვისებისა და მოვლის სავალდებულო აგროტექნიკურ ღონისძიებათა გატარების წესებიც. კოლხეთის დაბლობის დაშრობილ მიწებზე, — რომლებიც ვადაეცა მეურნეობებს ასათვისებლად, მაგრამ მოითხოვდნენ დიდი მელიორაციული სამუშაოების წინასწარ ჩატარებას, — ყოველგვარი გეგმის გარეშე რგავდნენ ახალ ნარგავებს. ეს იწვევდა მათს არასაკმარის განვითარებას ან დაღუპვას; მაგალითად, ხუმუშკურის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში, წინასწარი პროექტისა და ნიადაგის კულტურულ-ტექნიკური სამუშაოების ჩატარების გარეშე, დარგულია ჩაი: 1963 წ. — 185 ჰა, 1964 წ. — 223 ჰა, 1965 წ. — 116 ჰა და ა. შ. ანალოგიური მდგომარეობა იყო მერკულის ჩაის საბჭოთა მეურნეობაში, სადაც კულტუ-

² საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცკ მარტის პლენუმი, სტენ. ანგარიში, თბ., 1966, გვ. 28—29.

რულ-ტექნიკური მოსამზადებელი სამუშაოების გარეშე დაირგო ჩაი: 1964 წ. — 293 ჰა, 1965 წ. — 163 ჰა და ა. შ.

კოლხეთის დაბლობის დაშრობისა და სასოფლო-სამეურნეო ათვისების საერთო-ეკონომიკური ეფექტის მიღწევა შესაძლებელი გახდება ღონისძიებათა სრული კომპლექსის მაღალხარისხიანად განხორციელებით, რაც საშუალებას მოგვცემს, რომ კოლხეთში ყოველწლიურად მიღებული იქნეს ხარისხოვანი ჩაის ფოთლის, ბოსტნეულის, ციტრუსის, დაფნის ფოთლის, რძის, ხორცისა და სხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების უხვი მოსავალი; აგრეთვე, ეს ხელს შეუწყობს მის გადაქცევას განვითარებულ საკურორტო ზონად. კოლხეთის დაბლობის დაშრობისა და ათვისების გადაუდებელი სამუშაოები უნდა განხორციელდეს სამ ეტაპად: პირველ ეტაპზე შესასრულებელია ძირითადი ჰიდრო-მელიორაციული სამუშაო მდინარეთა შორის არსებულ მასივებში, მეორე ეტაპზე — კულტურულ-ტექნიკური და აგრომელიორაციული სამუშაო მეურნეობათვის მიწების გამოყოფის შემდეგ, მესამე ეტაპზე კი — ნიადაგის გაკულტურების სამუშაოები³.

მორწყვის მიზანი, როგორც ცნობილია, სოფლისმეურნეობრივი კულტურების მოსავლიანობის გადიდებაა, ეს უკანასკნელი კი მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობის მაჩვენებელია. სარწყავ ფართობზე კულტურათა მოსავლიანობის დონე განსაზღვრავს ამ ფართობის გამოყენების ხარისხს: რაც უფრო მაღალია გამოყენებული ფართობის ხარისხი, მით უფრო კარგადაა გამოყენებული სარწყავი მიწა. რა თქმა უნდა, მოსავლიანობის მატება, გარდა მორწყვისა, დამოკიდებულია აგრეთვე, კლიმატურ პირობებზე, აგროტექნიკურ ღონისძიებებზე, სარწყავ სისტემათა ტექნიკურ დონეზე და სხვა ფაქტორებზე. მორწყვის ეკონომიკურ ეფექტურობაზე მსჯელობისას, ძირითად მაჩვენებლად უნდა ავიღოთ მოსავლიანობა და ვუჩვენოთ, თუ რამდენად მეტია იგი სარწყავ ფართობზე, ურწყავთან შედარებით. მორწყვის ეფექტურობა კარგად ჩანს სიმინდის (მარცვლად) მოსავლიანობის მაჩვენებლებიდან სარწყავ ფართობზე, ურწყავთან შედარებით, უკრაინის სსრ მაგალითზე; აქ მოსავლიანობა 1 ჰექტარზე 1961—1970 წლებში საშუალოდ შეადგენდა 72 ცენტნერს, ხოლო ურწყავზე — 14 ცენტნერს. ვნახოთ, როგორი სურათია ამ მხრივ საქართველოს სსრ-ში 1962—1965 წლების მიხედვით (იხ. ცხრილი 1).

მოტანილი მასალიდან ირკვევა, რომ განხილულ წლებში შაქრის ჰარხლის, ბოსტნეულისა და კარტოფილის საშუალო მოსავლიანობა მორწყულ ფართობზე მნიშვნელოვნად მაღალია; მაგრამ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოსავლიანობის დონე აქ მარტო მორწყვის ეფექტურობით არ განისაზღვრება, მასზე სხვა ფაქტორებიც მოქმედებენ. ჩვენი რესპუბლიკის კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში 1964 წლის მოსავლისათვის სარწყავ მიწებზე დათესილი იყო 163,2 ათასი ჰა; აქედან: მოირწყო მხოლოდ 94,5 ათასი ჰა ანუ სარწყავზე დათესილი ფართობის 57,9%, ხოლო 1965 წლის მოსავლისათვის სარწყავზე დათესილი 168,9 ათასი ჰექტარიდან მორწყულია 88,8 ათასი ჰა ანუ სარწყავზე

³ ვაზ. „კომუნისტი“, 1975, 25/XI.

საქართველოს სსრ კოლმეურნეობებში სოფლისმეურნეობრივი კულტურების საშუალო მოსავლიანობა (ცენტნერობით)⁴

ცხრილი 1

კულტურები	1962 წ.		1964 წ.			1965 წ.	
	ფაქტურულ მორწყულ ფართობზე	დანარჩენ ფართობზე	ფაქტურულ მორწყულ ფართობზე	ურწყავ ფართობზე	დანარჩენ ფართობზე	ფაქტურულ მორწყულ ფართობზე	დანარჩენ ფართობზე
საშემოდგომო მარცვლეული	11,2	9,4	10,6	9,3	11,5	10,1	8,7
სიინილი სრულ სიმწიფეში	16,0	13,6	13,4	15,2	16,6	19,9	15,5
შაქრის ჭარხალი საჭიოხნი	225,0	151	244	108	157	380	196
ბოსტნეული	64	44	71	56	48	79	54
კარტოფილი	104	61	111	88	75	106	68

დათესილი ფართობის 52,4%⁵. ამრიგად, რესპუბლიკის კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობების სარწყავ მიწებზე 1964 წელს არ მორწყულა 68,7 ათასი ჰექტარი ნათესები, 1965 წელს — 80,1 ათასი ჰექტარი. 1964 წელს მორწყულ ფართობზე საშუალო მოსავლიანობის შემდეგ სურათს იძლევა (იხ. ცხრილი 2).

სოფლისმეურნეობრივი კულტურების საშუალო მოსავლიანობა საქართველოს სსრ კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში 1964 წ. (ცენტნერობით)⁶

ცხრილი 2

კულტურები	კოლმეურნეობები		საბჭოთა მეურნეობები	
	სარწყავზე	ურწყავზე	სარწყავზე	ურწყავზე
შემოდგომის ზორბალი	10,6	9,3	14,5	9,5
შემოდგომის ჭერი	11,2	10,1	14,3	9,3
სიინილი მარცვალად	19,4	15,2	15,6	13,9

როგორც ცხრილიდან (2) ჩანს, ჩამოთვლილი სოფლისმეურნეობრივი კულტურების მოსავლიანობა სარწყავზე მეტია, ვიდრე — ურწყავზე. მაგრამ ეს განსხვავება დიდი არ არის, რაც სხვადასხვა ფაქტორებითაა გაპირობებული. ზოგიერთ რაიონში სასისტემო სამმართველოები სათანადო ყურადღებას არ იჩენდნენ შიდასამეურნეო სარწყავი და დამშრობი ქსელის ტექნიკური მდგომარეობისადმი: ამასთან, „წყალსარგებლობის გეგმები კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობებისათვის უმთავრესად დგება სასისტემო სამმართველოების მუშაკების მიერ მეურნეობათა აგრონომებისა და სხვა სპეციალისტების მონაწილეობის გარეშე, უმეტესად სტანდარტულად რწყვის არსებული ტიპობრივი რეჟიმის მიხედვით, ნიადაგების ფიზიკური თვისებების გაუთვალისწინებლად და ამის გამო წყალსარგებლობის გეგმების არსებობა მეტწილად

⁴ ცხრილი შედგენილია საქართველოს სსრ ცენტრალური სტატისტიკური სამმართველოს მასალების მიხედვით, ფ. 3792, დ. 3—28, პ. 5.

⁵ საქართველოს სსრ ორცხა, ფონდი, 1687, ან. 1, ს. 242, ფ. 31.

⁶ იქვე, გვ. 32.

ფორმალურ ხასიათს ატარებს⁷. ირლევოდა რწყვის წესები და ვადები, არ იყო შექმნილი მრწყველთა ჯგუფები, რის გამოც არ ტარდებოდა სადღეღამისო რწყვა; არ იყო დანერგილი მრწყველთა შორის მატერიალური დაინტერესების ღონისძიებანი, მაგალითად, ხაშურის რაიონის ზემო ქართლის სახელობის კოლმეურნეობის ტერიტორიაზე ტაშისკარის გამანაწილებელი მაგისტრალური არხიდან წყლის მიწოდება ხდებოდა ხელოვნური ზღუდარების მოწყობით იმის გამო, რომ დიუკერის მეორე ხაზის მშენებლობა არ ჩატარებულა; ამავე კოლმეურნეობის ტერიტორიაზე ტაშისკარის სარწყავი სისტემის დახურული ქსელის ნაწილი მოუვლელობის შედეგად დასილული და გამოსული იყო ხმარებიდან. — ამის გამო თვითნებურად გაყვანილი იყო ღია არხები, რამაც გამოიწვია სარწყავ ფართობებზე ეროზიის დაწყება.

წყალსარგებლობის მდგომარეობის გამოსწორებისა და რწყვის ეფექტურობის ამაღლების მიზნით, საქართველოს სსრ სოფლის მეურნეობისა და საქართველოს სსრ მელიორაციისა და წყალთა მეურნეობის სამინისტროებმა მიიღეს ღონისძიებანი. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა სარწყავ სისტემათა სათავე ნაგებობების, გამანაწილებელი მაგისტრალური არხებისა და მათზე განლაგებულ ჰიდროტექნიკურ ნაგებობათა მოწესრიგებას იმ მიზნით, რათა უზრუნველყოფილი იქნეს საჭირო რაოდენობის წყლის გატარება; ამასთან, ყურადღება მიექცა სარწყავი ქსელის მოწესრიგებას, ნიადაგების მოშანდაკებამოსწორებას, სადღეღამისო რწყვას; გამოვლინდა რწყვის ვადებისა და ნორმების დარღვევის ფაქტები.

მორწყვის ეკონომიკურ ეფექტურობაზე მსჯელობისას ჩვენ ვეხებით შემოდგომის სიბრზლის მოსავლიანობის მაჩვენებლებს სარწყავ ფართობზე, ურწყავთან შედარებით, სათანადო რაიონების მიხედვით. 1964 წელს ბოლნისის რაიონში, ურწყავ ფართობთან შედარებით, სარწყავზე მიღებულა 2,2 ცენტნერით მეტი მარცვალი, შესაბამისი მაჩვენებლებია: თეთრ წყაროში — 2,1, გორში — 4,6, ხაშურში — 3,1, ახალციხეში — 6,1, მთლიანად სამხრეთ ოსეთის ავტონომიურ ოლქში — 42 (ზნაურში — 3,5, ლენინგორში — 2,0). სიმინდი ფაქტიურად მორწყულ ფართობზე, მთელ მიწებთან შედარებით, 1965 წ. მოდიოდა (ცენტნერობით) მეტი: ხაშურის რაიონში — 12,9, ქარელის — 6,54, გორის — 1,7, კასპის — 1,3, დუშეთის — 8,5, თეთრი წყაროს — 1,6, მიაჯოვსკის — 7,6, ზესტაფონის — 4,7, თერჯოლის — 1,3, საჩხერის — 16,2, აჭარის ასსრ-ში — 5,8 (ხელოს — 2,05, ქედის — 4,48). ამასთანავე, 1 ცენტნერი მშრალი მარცვლის თვითღირებულება დაბალია ფაქტიურად მორწყულ მიწებზე მთელ მიწებთან შედარებით. მონაცემები გვიჩვენებს, რომ მორწყვის შედეგები სიბრზლთან შედარებით სიმინდის მაგალითზე უფრო კარგად ჩანს, მაგრამ ესეც არ არის საკმარისი მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობის ნათესაყოფად.

მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობა ჩვენი რესპუბლიკის პირობებში უფრო ნათლად ჩანს ბოსტნეული კულტურების მიხედვით, მაგალითად: 1964 წელს ბოსტნეულით დაკავებულ ერთ ჰექტარზე, ურწყავთან შედარებით, სარწყავი ფართობი იძლევა საკმაო ეკონომიკურ ეფექტს, საკვლევი რაიონებიდან სარწყავზე მიღებულა მეტი მოსავალი (ცენტნერობით): ბოლნისში — 23,0, დუშეთში — 58,7, გორში — 38,3, ხაშურში — 35,0, ზნაურში — 20,8, ლენინ-

⁷ საქართველოს სსრ ოცსა, ფონდი, 1687, ან. 1, ს. 242, ფ. 3.

გორში — 31,3, წყალტუბოში — 8,2, მახარაძეში — 23,9, წულუკიძეში — 12,2; საშუალოდ ყველა რაიონში ერთად 17,1 ცენტნერთი მეტი ბოსტნეულია მიღებული თითოეულ ჰექტარზე. ამავე დროს, სიღნაღის, თეთრი წყაროს, მცხეთის და საჩხერის რაიონებში სარწყავ ფართობზე, ურწყავთან შედარებით, მიღებულია ბოსტნეულის ნაკლები მოსავალი.

ამრიგად, საქართველოს უმრავლეს კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებში მორწყვისა და, აგრეთვე, აგროღონისძიებათა დროულად გატარების შედეგად მიღებულია მაღალი მოსავალი; ამასთან, სარწყავ ფართობზე გეგმით გათვალისწინებულზე მეტ მოსავალს იღებენ. მაგრამ აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ხშირად ეს სხვაობა უმნიშვნელოა. ეს მდგომარეობა გამოწვეულია იმით, რომ საკვლევ პერიოდში წყალმოსარგებლე მეურნეობებში ჯერ კიდევ დაბალ დონეზეა სარწყავი მეურნეობის ორგანიზაცია; დაბალია აგროტექნიკურ ღონისძიებათა დონე; სათანადოდ არ იყენებენ სარწყავ ტექნიკას, დაწვიმებით მორწყვას; დაბალია სოფლისმეურნეობრივ კულტურათა დაგეგმვის დონე; ჯეროვანი ყურადღება არ ექცევა აგრომელიორატორებისა და ჰიდრომელიორატორების მომზადებასა და სხვ. ზემოთ აღნიშნულ ნაკლოვანებათა დაძლევის, ჩვენი რესპუბლიკის სარწყავი მიწების უფრო ეფექტურად გამოყენებისა და მორწყვის ეკონომიკური ეფექტურობის ამაღლების საქმეში გადამწყვეტი როლი შეასრულა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1966 წლის მაისის პლენუმის დადგენილებამ, რომელიც მელიორაციის მძლავრი განვითარების ახალ ეტაპს ითვალისწინებს.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ეკონომიკისა და სამართლის ინსტიტუტმა

В. А. НЕНАДЫШИН

ПРИНЦИПЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РАЗМЕЩЕНИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Основной Закон СССР принятый в канун 60-летия Великой Октябрьской революции охарактеризовал советское общество как «...общество зрелых социалистических отношений, в котором на основе сближения всех классов и социальных слоев, юридического и фактического равенства всех наций и народностей, их братского сотрудничества сложилась новая историческая общность людей — советский народ». За истекшие десятилетия Советский Союз добился огромных успехов в решении сложнейших политических, социальных, экономических, культурных задач общественного развития. Материальной базой поистине грандиозных достижений является сложившийся на территории всей страны единый, охватывающий все звенья общественного воспроизводства народнохозяйственный комплекс.

Одним из крупнейших завоеваний советского народа было решение национального вопроса. Генеральный секретарь ЦК КПСС товарищ Л. И. Брежнев на майском (1977 г.) Пленуме ЦК отметил: «Все наши республики, в том числе и те, которые ранее отставали в экономическом и культурном отношении, достигли теперь высокого уровня развития. Одновременно экономика каждой республики превратилась в неразрывную часть единого народнохозяйственного комплекса». Важнейшим условием обеспечивших претворение в жизнь программы партии по национальному вопросу является государственная региональная политика, одним из элементов которой выступает социалистическое размещение общественного производства.

В условиях социализма размещение общественного производства выполняет двоякую роль: с одной стороны, только на основе рационального размещения производительных сил и оптимальной территориальной организации хозяйства в масштабах крупных экономических районов, союзных и автономных республик, территориально-производственных комплексов и промышленных узлов возможно максимальное повышение эффективности всего общественного производства; с другой — рациональное размещение производства является важнейшим средством решения многих социальных задач, стоящих как перед страной в целом, так и перед каждым отдельным регионом.

Две эти функции размещения производства взаимозависимы, между ними существует тесная диалектическая связь. Рост производства на какой-либо территории СССР, повышение его экономической эффективности ведет к увеличению уровня благосостояния населения, способствует решению многих политических, культурных, социальных и других задач общественного развития. В свою очередь, их решением обеспечивается гармоничное развитие главной производительной силы общества — трудящегося, и тем самым, повышение эффективности его труда и всего общественного производства.

В целом эти основные задачи, решаемые при размещении производительных сил, рассматриваемые в широкой перспективе на протяжении значительного периода времени, в условиях социализма не про-

творечат друг другу¹. Но на определенных этапах развития экономической и социальной эффект размещения могут не совпадать. В этих случаях возникает проблема выбора между достижением максимальной экономической эффективности и размещением конкретных социальных проблем развития, стоящих перед определенным регионом. Очередность решения тех или иных задач (экономических, политических, социальных, национальных) определяется в зависимости от объективных условий, действующих в масштабах всего народного хозяйства и часто лежащих вне экономической плоскости. Это обстоятельство всегда учитывалось в практике планирования развития производительных сил на разных этапах исторического развития нашей страны. Государственная политика в области размещения общественного производства базируется на социалистических принципах размещения, некоторые из которых были сформулированы еще классиками марксизма-ленинизма.

Принципы размещения представляют собой основные научные положения и правила деятельности, выработанные из анализа системы закономерностей размещения в соответствии с мерой их познания, которыми Коммунистическая партия и Советское государство руководствуются в своей практической деятельности по региональному развитию страны². Вместе с тем, кроме экономических, принципы размещения выражают объективную необходимость практического решения политических, социальных, культурных, национальных и других задач общественного развития. Проведение принципов размещения в жизнь, обеспечивается общегосударственным централизованным планированием развития всего народного хозяйства. Многие из них были заложены еще в ленинский план электрификации России (ГОЭЛРО). По мере роста народного хозяйства, разработки теории размещения социалистического производства, накопления опыта планирования развития и размещения производительных сил система принципов была существенно уточнена и дополнена. В настоящее время практика планирования руководствуется следующими важнейшими принципами:

- размещение производства обеспечивающее полную занятость населения и рациональное использование трудовых ресурсов;
- размещение производства с учетом проведения социалистической национальной политики;
- планомерное усиление территориального разделения труда на основе рациональной специализации и комплексного развития всех экономических районов и республик;
- более равномерное размещение с целью рационального использования экономических и природных ресурсов всех районов и республик, повышения эффективности их хозяйства и дальнейшего сближения уровней их экономического развития;
- размещение производства с целью постепенного преодоления существующих различий между городом и деревней;

¹ Существующая и постоянно растущая дифференциация уровней экономического развития и благосостояния населения различных районов даже развитых капиталистических стран (Италия, США, ФРГ, Англия и др.) доказывают невозможность устранения этого противоречия в условиях капиталистической экономики.

² «Принципы не исходный пункт исследования, а его заключительный результат, — писал Ф. Энгельс, — принципы не применяются к природе и человеческой истории, а абстрагируются из них; не природа и человечество сообразуется с принципами, а наоборот, принципы верны лишь постольку, поскольку они соответствуют природе и истории» (Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20, с. 34).

— размещение производства сдерживающее быстрый рост крупных городских агломераций и стимулирующее развитие малых и средних городов;

— размещение производства обеспечивающее укрепление оборонного потенциала страны и потребности гражданской обороны;

— размещение производства гарантирующее выигрыш во времени и ускорение темпов развития;

— размещение производства обеспечивающее охрану и воспроизводство окружающей природной среды;

— размещение производства с учетом международного социалистического разделения труда.

Хотя в основе системы принципов размещения социалистического производства лежат закономерности размещения, между ними все же нельзя ставить знака равенства. Закономерности размещения, так же как и все другие экономические законы, являются объективными и неизменными категориями. Изменяться могут только возможности общества использовать закономерности размещения в соответствии со степенью их познания и уровнем развития производительных сил. Это положение объясняет единство системы закономерностей для всех стран, вставших на путь социалистического развития.

Совокупность принципов, включающих не только экономические, но и политические, социальные, национальные и другие задачи, решаемые при размещении производства, отражает специфику региональной политики конкретной страны и поэтому может быть весьма различна в каждой из них. Другим существенным отличием принципов от закономерностей, обусловленным огромным воздействием социально-политических аспектов на размещение социалистического производства, является их высокая динамичность.

Так, на первых этапах социалистического развития нашей страны существовал принцип требовавший опережающего развития отсталых в прошлом районов и ликвидации фактического социально-экономического неравенства народов СССР. Это объяснялось тем, что, например, в 1926 г. максимальный разрыв по уровню производства промышленной продукции на душу населения между районами СССР достигал 38-кратного предела. Неравномерное развитие экономических районов и республик, доставшееся в наследство от капитализма, требовало проведения такой региональной политики, которая позволила бы в короткий исторический период ликвидировать социально-экономическое неравенство народов СССР. Учет этого принципа в практике планирования развития производительных сил обусловил размещение в ранее отсталых районах крупных промышленных предприятий. При этом первоначально в некоторых случаях подобное размещение было экономически не эффективно; но по мере роста промышленного потенциала отсталых районов и формирования национальных высококвалифицированных кадров, эффективность этих производств резко возрастала. Уже в 1965 г., при общем увеличении промышленного производства на душу населения в 39 раз, разрыв между экономическими районами сократился до 3,4 раза. Значительно увеличился экономический потенциал ранее отсталых союзных республик Закавказья, Средней Азии и Казахстана; автономных республик Поволжья и Северного Кавказа. Если за период с 1913 г. по 1977 г. промышленное производство в целом по СССР увеличилось в 146 раз, то в Казахстане — в 227 раз, Армении — в 307 раз, Киргизии — в 316 раз. За десятилетие 1965—1975 гг. рост промышленного производства в целом по РСФСР

составил 211%; а, например, Мордовская, Чувашская и Удмурдская АССР увеличили его на 302, 304 и 303% соответственно.

За последнее время на территории отсталых ранее районов и республик была создана многоотраслевая промышленность, получило дальнейшее развитие сельское хозяйство, существенно повысился уровень жизни и культурный уровень населения. Это привело к тому, что в докладе «О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик Л. И. Брежнев сказал: «На основе ленинской национальной политики, ценой напряженного труда всего советского народа мы добились того, что столь обычное для старой России понятие, как отсталая национальная окраина, перестало существовать», — поэтому, как отметил далее Л. И. Брежнев: «Теперь, когда задача выравнивания уровня экономического развития национальных республик у нас в основном решена, мы имеем возможность подходить к экономическим вопросам прежде всего с точки зрения интересов государства в целом, повышения эффективности всего народного хозяйства СССР — разумеется с учетом специфических интересов союзных и автономных республик»³.

Такое развитие привело к тому, что противоречие между экономической эффективностью размещения производства и социально-политической необходимостью ускоренного развития ранее отсталых территорий было в основном ликвидировано, а на смену ему пришло требование дальнейшего выравнивания уровней экономического развития районов. В связи с этим, принцип ускоренного экономического развития ранее отсталых районов и республик был заменен принципом более равномерного размещения производства с целью рационального использования экономических и природных ресурсов всех районов, повышения эффективности их хозяйства и дальнейшего сближения уровней их экономического развития. В этих условиях важнейшая закономерность размещения производства при социализме, т. е. требование наиболее эффективного его размещения по районам страны с точки зрения интересов всего народного хозяйства, приобретает все большее и большее значение.

Если ликвидация экономической отсталости некоторых районов и республик позволила в основном снять противоречие между экономическими и социально-политическими требованиями к размещению производства в масштабах всего народного хозяйства, то на уровне территориально-таксономических единиц типа областного производственного комплекса, промышленного узла эти вопросы во многих случаях еще ждут своего решения. Подобное положение объясняется как историческими причинами развития и объективно обусловленной зависимостью уровня благосостояния населения от структуры, объема и эффективности общественного производства на определенной территории, так и тем, что социальным аспектам при планировании размещения производительных сил уделялось до настоящего времени недостаточное внимание.

Этим, главным образом, объясняется обострившаяся в последние годы проблема развития малых и средних городов. Как правило, малые и средние города уступают крупным по уровню транспортной обеспеченности, развитию энергосетей, водопровода, канализации и всех других элементов производственной и социальной инфраструктуры. В сочетании с недостаточно развитой строительной базой, что ве-

³ Брежнев Л. И. Ленинским курсом. Речи и статьи, т. 4, М., Политиздат, 1977, стр. 54, 93—94.

дет к повышению единовременных затрат в связи с необходимостью создания новых мощностей практически на пустом месте, это вызывает сдерживающие тенденции их роста.

Большая экономическая эффективность промышленного производства в крупных городах способствовала тому, что их рост принял гипертрофированные размеры и привел к возникновению некоторых территориальных и социальных диспропорций. Территориальные диспропорции выражаются в том, что многие крупные города-областные центры концентрируют до 80—90% всего промышленного производства соответствующих областей. Одновременно в малых и средних городах те же области создают серьезные социальные трудности, обусловленные низкими темпами роста, недоиспользованием имеющийся в наличии рабочей силы, неудовлетворением спроса на рабочие места со стороны оканчивающей школу молодежи, что зачастую вызывает неоправданные миграции трудоспособного населения, особенно — молодых возрастов.

Ускоренный рост малых и средних городов путем размещения в них новых промышленных предприятий является именно тем средством, которое способствует более эффективному использованию трудовых ресурсов и разрешению других социальных проблем. Создание новых предприятий должно соответствовать величине и структуре трудовых ресурсов малых и средних городов. Опыт такого строительства показывает, что наиболее эффективно бывает создание небольших высокоспециализированных предприятий, как правило, филиалов крупных заводов расположенных в областном центре. Недочет этого требования в практике планирования размещения производительных сил ведет к отрицательным экономическим и социальным последствиям.

Экономические последствия обусловлены не только трудностью и значительным растягиванием сроков строительства крупных предприятий в малых городах, но и тем, что они с первого дня своего существования попадают в тяжелое положение из-за нехватки рабочей силы. Предприятиям приходится завозить рабочую силу из других районов, что, с одной стороны, требует больших дополнительных затрат на переселение, жилищно-бытовое и культурное строительство, а с другой стороны, часто создает большие половозрастные диспропорции, следствием которых являются новые социальные проблемы и большая текучесть рабочей силы. Именно этими обстоятельствами обусловлено действие принципа размещения производства, который требует сдерживания бурного роста крупных городов и городских агломераций, и ускоренного развития малых и средних городов.

Образование мировой социалистической системы государств и быстрое развитие процесса экономической интеграции потребовали решения многих сложных вопросов развития каждой страны входящей в СЭВ, в том числе и в области размещения общественного производства. Этот процесс закономерно привел к появлению нового принципа размещения, отражающего задачу такого пространственного развития каждой социалистической страны, которое в наибольшей степени обеспечивало бы международное разделение труда между ними. Учитывая ведущую роль экономики СССР в развитии социалистической экономической интеграции, огромную территорию, а также большую дифференциацию районов по экономическим и природным условиям, можно утверждать, что этот принцип оказывает наибольшее воздействие на размещение производства в нашей стране.

Значительно увеличившиеся в последнее десятилетие отрицательные последствия воздействия общества на природу, обусловленные быстрыми темпами роста производства (особенно промышленности), увеличением количества городских поселений и многими другими причинами, резко обострили экологические проблемы. Охрана и восстановление окружающей природной среды превратилась, в настоящее время, в одну из основных задач общественного развития. Важным условием ее решения выступает рационализация размещения производительных сил и оптимизация территориальной организации хозяйства. Это обстоятельство явилось главной причиной, потребовавшей такого размещения производства, которое бы гарантировало охрану и восстановление окружающей природной среды, т. е. превратилось в принцип размещения общественного производства.

Таким образом, можно констатировать, что принципы размещения при социализме, выражая основные задачи региональной политики государства, направленной на решение конкретных проблем социально-экономического развития всех районов, позволяют судить о рациональности тех или иных плановых решений⁴. Принципы размещения определяют качественное содержание территориального планирования и находят свое выражение во всех планах (годовых, пятилетних, перспективных) развития народного хозяйства, а наиболее важные из них нашли отражение в законодательных актах Верховного Совета СССР, Постановлениях ЦК КПСС и Совета Министров СССР.

---

⁴ При решении экономико-математических отраслевых, региональных, межотраслевых, межрайонных задач развития и размещения производительных сил принципы размещения как правило выступают в качестве системы ограничений.

В. Г. ПАПАВА

О НЕКОТОРЫХ СВОЙСТВАХ МАТРИЦ РАСШИРЕННОЙ МОДЕЛИ МЕЖОТРАСЛЕВОГО БАЛАНСА

Целью данной статьи является выявление некоторых свойств матрицы расширенной статической модели межотраслевого баланса.

Широко известная статическая модель межотраслевого баланса производства и распределения продукции $X = AX + Y$ (где X — вектор-столбец валовых выпусков продукции, Y — вектор-столбец конечной продукции, A — матрица коэффициентов прямых затрат) не учитывает обеспеченность производства рабочей силой и основными производственными фондами. Расчитанные по этой модели планы не являются обоснованными со стороны этих ресурсов. Так как действительный процесс производства невозможно осуществить без их участия, то следовательно они должны включаться в модель путем ее соответствующего расширения. Вопрос состоит в том, каким образом должно произойти это «включение». Из-за статического характера модели, трудовые ресурсы считаются постоянными (что вполне реально, если учесть тот краткий период — один год, для которого и строятся такие модели), что дает права условно считать их «невоспроизводимыми» ресурсами и включать в модель в качестве ограничения. Что же касается основных производственных фондов, то, в модели есть возможность (насколько это соответствует ее статическому характеру) отразить процесс их воспроизводства.

Такие модели межотраслевого баланса в экономико-математической литературе именуется расширенными статическими моделями. Именно такой и является модель, разработанная Гранбергом А. Г. [1,2], к рассмотрению которой приступаем¹.

Для расширения модели межотраслевых связей производства и распределения продукции включением зависимостей, характеризующих воспроизводство основных производственных фондов, все конкретные виды продукции делаются на ряд групп, с выделением фондосоздающих отраслей [2, с. 54]².

I группа — продукты, используемые как предметы труда и предметы потребления. К этой группе продуктов относятся различные виды сырья, материалов, топлива, энергии, полуфабрикатов, производственных услуг и т. д. Все они по натурально-вещественной форме никак не могут использоваться в качестве средств труда. Продукцию этой группы перенумеруем через индекс k ($k = 1, 2, \dots, K$).

II группа — продукты, используемые как предметы труда, предметы потребления и средства труда, для которых коэффициент пе-

¹ Подобные модели исследуются также Смаховым Б. М. [3, 4] и Клоцвогом Ф. Н. [5].

² В подобных моделях слова «отрасль» и «продукция» употребляются как синонимы.

ревода абсолютного ввода основных производственных фондов в среднегодовой ввод $\lambda_g > 0$ ($g = K + 1, \dots, Q$). К этой группе, в основном, относится продукция машиностроения (электродвигатели, генераторы, металлорежущие станки и др.), которые использованы как в качестве самостоятельных средств труда, так и, в порядке комплектации, расходуются в производстве других, более сложных видов продукции. Некоторые виды этой продукции могут использоваться и как предметы потребления. Примечательной особенностью этой группы продуктов можно считать то, что они в качестве предметов труда не могут выступать при изготовлении продукции I группы.

III группа — продукты, используемые как средства труда, предназначенные для расширения парка основных производственных фондов в этом периоде ($\lambda_q > 0$, $q = G + 1, \dots, Q$), и как предметы потребления (непроизводственные основные фонды).

IV группа — те же по назначению виды продуктов, что и из III группы, которые не могут использоваться в этом же периоде для расширения основных производственных фондов, из-за длительности срока, необходимого на монтаж и т.п. ($\lambda_h = 0$, $h = Q + 1, \dots, H$). Значит, потребность производства по данным видам средств труда полностью покрывается без созданных в этом же периоде средств труда. Следовательно, данную группу основных фондов, также, как и трудовые ресурсы, можно относить к «невоспроизводимым» ресурсам³.

V группа — продукты, используемые только как предметы потребления ($m = H + 1, \dots, n$). К этой группе продуктов относятся готовые изделия, не подлежащие никакой дальнейшей переработке, и идущие на удовлетворение личных потребностей.

С целью отдельного учета вводимых основных фондов, конечную продукцию представим так [1, с. 8]:

$$Y = Z + \tilde{X}, \quad (1)$$

где Z — вектор-столбец продукции, конечное использование которой, в рамках данного периода, не предназначено для расширенного воспроизводства основных производственных фондов;

$\tilde{X}$ — вектор-столбец ввода основных производственных фондов (произведенных в этом же периоде и в этой же стране).

Подставим (1) в межотраслевой балансовой модели производства и распределения продукции

$$X = AX + Z + \tilde{X}. \quad (2)$$

Уравнение баланса основных производственных фондов имеет следующий вид:

$$\lambda_s \tilde{x}_s = \sum_{i=1}^n d_{si} x_i - w_s \quad (s = K + 1, \dots, Q),$$

³ Несмотря на то, что по своему назначению продукты этой группы являются основными фондами, из-за того, что они относятся к «невоспроизводимым» (в данном периоде и в данной стране) ресурсам, соответствующие им отрасли не считаются фондосоздающими.

где $\tilde{x}_s$ — ввод s -го вида основных производственных фондов (произведенных в этом же периоде и в этой же стране);

d_{st} — коэффициент потребности в s -м виде средств труда, для выпуска единицы t -й продукции (коэффициент прямой фондоемкости);

w_s — „непроизведенные“ ресурсы s -го вида основных производственных фондов в среднегодовом исчислении, рассчитываемая так: „действующие средства труда на начало года“ + „среднегодовой импорт основных производственных фондов“ + „среднегодовые поступления средств труда из запасов“ — „среднегодовое возмещение выбытия основных производственных фондов“.

В матричной форме данные балансовые уравнения примут следующий вид:

$$\lambda \tilde{X} = D' X - W', \quad (3)$$

где λ — диагональная матрица из коэффициентов λ_s , размерностью $(Q-K) \times (Q-K)$;

D' — матрица коэффициентов фондоемкости (прямой фондоемкости), рассчитанных по тем видам средств труда, для которых $\lambda_s > 0$, размерностью $(Q-K) \times n$;

W' — вектор-столбец „непроизведенных“ ресурсов средств труда.

Кроме этих условий, расширенная модель межотраслевого баланса включает ограничения по «невоспроизводимым» ресурсам основных производственных фондов и по трудовым ресурсам. Так:

$$D'' X \leq W'', \quad (4)$$

где D'' — матрица коэффициентов прямой фондоемкости, рассчитанная по „невоспроизводимым“ ресурсам средств труда ($\lambda_h = 0$);

W'' — вектор-столбец «непроизведенных» ресурсов «невоспроизводимых» средств труда.

Так же

$$tX \leq L, \quad (5)$$

где t — вектор-строка из коэффициентов прямой трудоемкости;

L — трудовые ресурсы производственной сферы, количественно измеренные в тех-же единицах, что и величины трудовых затрат.

Рассмотрим как следует рассчитывать взаимосбалансированные планы по модели (2) — (5). С этой целью обратимся к методу последовательной взаимоувязки решений межотраслевого баланса производства и распределения продукции и межотраслевого баланса основных производственных фондов [1, с. 14; 2, с. 65]⁴. Но прежде введем матрицы λ^* и D^* :

⁴ Наряду с данным методом расчета взаимосбалансированных планов существуют и другие: метод одновременного решения систем межотраслевых балансов продукции и основных производственных фондов, и метод общего решения расширенной системы межотраслевого баланса производства и распределения продукции, которые, конечно-же, приводят к одним и тем-же конечным результатам [1, с. 18, 19; 2, с. 69, 71].

$$\lambda^* = \begin{pmatrix} E_1 & 0 & 0 \\ 0 & \lambda & 0 \\ 0 & 0 & E_2 \end{pmatrix}_{n \times n} \quad \text{и} \quad D^* = \begin{pmatrix} 0 \\ D \\ 0 \end{pmatrix}_{n \times n} \quad (6)$$

где E_1 и E_2 — единичные подматрицы соответственно $K \times K$ и $(n-Q) \times (n-Q)$ размерностей;
 0 — нулевые подматрицы соответствующих размерностей. (6) можно представить и в более развернутом виде:

$$D^* = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ D_1 & D & D_2 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad (7)$$

где D_1 и D_2 — подматрицы соответственно $(Q-K) \times K$ и $(Q-K) \times (n-Q)$ размерностей) прямой фондоемкости тех видов продукции, которые, не могут быть использованы в качестве средств труда;
 D — подматрица размерностью $(Q-K) \times (Q-K)$, из коэффициентов прямой фондоемкости тех видов продукции, которые являются средствами труда, и которых возможно использовать в этом же периоде.

Используя (6) и (7), (3) можно представить в более общем виде⁵:

$$\lambda^* \tilde{X} = D^* X - W'. \quad (8)$$

Согласно методу последовательной взаимоувязки решений межотраслевого баланса производства и распределения продукции и межотраслевого баланса основных производственных фондов, сперва из (2) находятся объемы производства валовой продукции, при заданной конечной продукции Z и $\tilde{X} = 0$:

$$X = (E - A)^{-1} Z = BZ = N, \quad (9)$$

где B — матрица коэффициентов полных затрат ($B = E - A$)⁻¹).

С учетом (9), (2) можно представить и так

$$X = B(Z + \tilde{X}) = BZ + B\tilde{X} = N + B\tilde{X}. \quad (10)$$

Подставляя (10) в (8), можно определить $\tilde{X}$

$$\lambda^* \tilde{X} = D^*(N + B\tilde{X}) - W = D^*B\tilde{X} - (W' - D^*N).$$

Введем обозначение $D^*B = F^*$, где F^* является матрицей полной фондоемкости (размерностью $n \times n$). Тогда,

$$\lambda^* \tilde{X} = F^* \tilde{X} - (W' - F^*Z).$$

Обозначим $F^*Z - W' = V$. Следовательно,

$$\lambda^* \tilde{X} = F^* \tilde{X} + V,$$

⁵ В (8) векторы $\tilde{X}$ и W дополняются (до размерности $n \times 1$) нулевыми значениями для тех отраслей, которые не являются фондосоздающими, чем и достигается соответствие размерностей матриц и векторов, для осуществления над ними алгебраических операций.

откуда

$$\tilde{X} = (\lambda^* - F^*)^{-1} V. \quad (11)$$

Затем, путем подстановки (11) в (10) определяется конечное значение вектора валовых выпусков:

$$X = N + B(\lambda^* - F^*)^{-1} V.$$

На всех этапах расчета, по (4) и (5) проверяется обеспеченность полученных вариантов со стороны «невоспроизводимых» ресурсов.

Следует заметить, что в действительности прирост основных производственных фондов в целом измеряется положительной величиной; последнее обеспечивается тем, что «возможность выполнения запланированной производственной программы связана с необходимостью интенсивного расширенного воспроизводства большинства видов средств труда» [2, с. 66].

Вектор F^*Z показывает полную потребность народного хозяйства в основных производственных фондах⁶ для выпуска запланированной конечной продукции Z . Если из него вычесть вектор «непроизведенных» ресурсов средств труда W' то тогда вектор $V = F^*Z - W'$ будет показывать потребность производства в недостающих средствах труда, которых необходимо произвести в этом же периоде (и в этой же стране), для обеспечения получения запланированной конечной продукции Z .

Следовательно, учитывая вышесказанное об интенсивном расширенном воспроизводстве средств труда, можно заключить, что, в принципе, $V \geq 0$. Такого соотношения можно добиться (путем уменьшения среднегодового импорта или ввода из запасов средств труда) и в тех случаях, когда полная потребность в некоторых средствах труда меньше чем «непроизведенные» ресурсы соответствующих видов.

Неотрицательность вектора $V \geq 0$ в свою очередь, означает, что неотрицательность элементов матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ является достаточным условием неотрицательности вектора ввода $\tilde{X}$ (см. (11)).

Таким образом, для того, чтоб расчеты по модели (2) — (5) были бы реальными, необходимо найти то условие при выполнении которого матрица $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ была бы неотрицательной. А для этого целесообразно исследовать матрицу $(\lambda^* - F^*)$, с точки зрения ее принадлежности к классам матриц Адамара и Метцлера, свойства которых наиболее хорошо изучены⁷.

Подобную проблему поставил Гранберг А. Г., который, исследуя неотрицательность матрицы $(\lambda - F)^{-1}$ (здесь F является матрицей, размерностью $(Q - K) \times (Q - K)$, составленной из коэффициентов полной фондоемкости тех видов продукции, которые в этом же периоде используются в качестве средств труда)⁸, писал: «абсолютные величины и знаки коэффициентов матрицы $(\lambda - F)^{-1}$ имеют очень боль-

⁶ Заметим, что вектор F^*Z , в отличие от подобного вектора F^*Y (рассчитываемого по модели $X = AX + Y$), не учитывает потребность народного хозяйства в производстве тех средств труда, которые в этом же периоде были бы необходимы, опять-таки, для производства природной части средств труда $\tilde{X}$, что, в свою очередь, объясняется выделением $\tilde{X}$ от Y , для более полного отражения в модели процесса воспроизводства.

⁷ Необходимо заметить, что к матрицам Адамара и Метцлера относится матрица $(E - A)$ [6, с. 181].

⁸ Далее покажем, что если будут найдены условия неотрицательности матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$, то их выполнение обеспечит и неотрицательность матрицы $(\lambda - F)^{-1}$.

шое значение для решений расширенной модели межотраслевого баланса, определяя направление и степень влияния различных факторов» [2, с. 74], что, в свою очередь, требует изучения свойств матрицы $(\lambda - F)$, для чего «... важно установить, является ли она частным случаем так называемых Н-матриц (матриц Адамара — В. П.) и М-матриц (матриц Метцлера — В. П.)...» [1, с. 25; 2, с. 75].

Конкретизируя поставленную задачу, можно сказать, что весь вопрос заключается в нахождении того условия, относительно коэффициентов (коэффициентов прямых затрат, коэффициентов прямой фондоемкости, коэффициентов перевода абсолютного ввода основных производственных фондов в среднегодовой ввод) модели (2) — (5), при выполнении которого матрица $(\lambda^* - F^*)$ относилась бы к матрицам Адамара и Метцлера.

Прежде чем приступить к разрешению поставленной задачи, рассмотрим некоторые соотношения, имеющие значение для доказательства того факта, что матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ и $(\lambda - F)^{-1}$ одновременно бывают неотрицательными⁹. Это даст право, условия неотрицательности матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ распространить и на матрицу $(\lambda - F)^{-1}$.

Матрицу F^* представим так-же, как и матрицу D^* (см. (7)):

$$F^* = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ F_1 & F & F_2 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix},$$

где F_1 и F_2 — блок-матрицы (соответственно $(Q - K) \times K$ и $(Q - K) \times (n - Q)$ размерностей полной фондоемкости тех видов продукции, которые не являются средствами труда.

Тогда:

$$(\lambda^* - F^*) = \begin{pmatrix} E_1 & 0 & 0 \\ -F_1 & (\lambda - F) & -F_2 \\ 0 & 0 & E_2 \end{pmatrix}.$$

На основе формулы Фробениуса обращения блочных матриц [7, с. 59—61] найдем матрицу $(\lambda^* - F^*)^{-1}$:

$$(\lambda^* - F^*)^{-1} = \begin{pmatrix} E_1 & 0 & 0 \\ (\lambda - F)^{-1} F_1 & (\lambda - F)^{-1} & (\lambda - F)^{-1} F_2 \\ 0 & 0 & F_2 \end{pmatrix}. \quad (12)$$

Необходимым и достаточным условием неотрицательности матрицы $(\lambda - F)^{-1}$, является неотрицательность матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$.

Необходимое условие вытекает из того, что, если $(\lambda - F)^{-1} \geq 0$, то и $(\lambda - F)^{-1} F_1 \geq 0$ и $(\lambda - F)^{-1} F_2 \geq 0$, и следовательно, из (12) $(\lambda^* - F^*)^{-1} \geq 0$.

⁹ Говоря о матрицах $(\lambda - F)^{-1}$ и $(\lambda^* - F^*)^{-1}$, необходимо учесть и условия их существования. В частности, необходимым и достаточным условием существования $(\lambda - F)^{-1}$ является существование $(\lambda^* - F^*)^{-1}$, что легко доказывается на основе равенства определителей этих матриц: $|\lambda - F| = |\lambda^* - F^*|$.

Достаточное-же условие доказывается тем, что неотрицательность $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ означает неотрицательность всех ее столбцов, и в том числе от $(K + 1)$ до Q ; следовательно и $(\lambda - F)^{-1} \geq 0$.

При изучении условий неотрицательности матрицы $(\lambda - F)^{-1}$, следует заметить, что все диагональные элементы матрицы $(\lambda - F)$ должны быть положительными. Так, для матрицы $(\lambda - F)$ с неположительными недиагональными элементами, положительность диагональных элементов является необходимым условием для того, чтобы $(\lambda - F)^{-1} \geq 0$.
То же самое относится, конечно-же и к матрице $(\lambda^* - F^*)^{-1}$.

А теперь покажем, что, если коэффициенты a_{ij} , d_{ij} λ_j^* удовлетворяют условия:

$$\sum_{i=1}^n d_{ij} < (1 - a_{ij}) \lambda_j - \sum_{\substack{i=1 \\ i \neq j}}^n a_{ij} \lambda_i \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad (13)$$

то тогда матрица $(\lambda^* - F^*)$ относится к классу матриц Адамара.

По определению, к классу матриц Адамара относятся те матрицы, абсолютная величина каждого диагонального элемента которых превосходит сумму абсолютных величин недиагональных элементов того же столбца (столбцовая мажоранта) или той же строки (строчная мажоранта) [8, с. 344]. Для матрицы $(\lambda^* - F^*)$ условие Адамара, с учетом положительности диагональных элементов, можно записать так:¹⁰

$$\sum_{i=1}^n f_{ij} < \lambda_j^* \quad (j = 1, 2, \dots, n). \quad (14)$$

Таким образом, необходимо показать, что, если имеет место (13), то справедливо и (14).

Введем обозначение $u_j = \sum_{i=1}^n d_{ij}$ ($i = 1, 2, \dots, n$); пусть U является

вектор-столбцом из u_j , а λ' вектор-столбцом из λ_j^* : $U = (u_1, u_2, \dots, u_n)^T$, $\lambda' = (\lambda_1^*, \lambda_2^*, \dots, \lambda_n^*)^T$ (верхний знак T показывает транспонирование векторов $UN\lambda$). С учетом этих обозначений, (13) можно записать и так:

$$U < (E - A)^T \lambda.$$

Так как $B \geq E \geq 0$ (а для неразложимой матрицы A , $B > E$) [6, с. 184], то тогда

¹⁰ Для фондосоздающих отраслей (14) преобразится так:

$$\sum_{i=K+1}^Q f_{is} < \lambda_s \quad (s = K + 1, \dots, Q)$$

Данное соотношение как бы отражает то экономическое положение, согласно которому, «процесс расширенного воспроизводства тем эффективнее (и при прочих равных условиях интенсивнее), чем больше λ_s и меньше фондоемкость производства основных фондов» [2, с. 75].

$$B^T U < B^T (E - A)^T \lambda' = [(E - A)^{-1}]^T (E - A)^T \lambda' = [(E - A)^T]^{-1} \cdot (E - A)^T \lambda'$$

т. е.

$$B^T U < \lambda',$$

или же

$$\sum_{r=1}^n u_r b_{rj} < \lambda_j^* \quad (j = 1, 2, \dots, n). \quad (15)$$

Подставляя в (15) значение u_r , получим

$$\sum_{i=1}^{n'} \sum_{r=1}^n d_{ir} b_{rj} < \lambda_j^* \quad (j = 1, 2, \dots, n). \quad (16)$$

Но, так как $F^* = D^* B$, то подставляя значение $f_{ij} = \sum_{r=1}^n d_{ir} b_{rj}$ в (16),

получим (14), что и хотели доказать.

Если $\lambda_1^* = \lambda_2^* = \dots = \lambda_n^* = 1$, что экономически означает тот факт, что все основные производственные фонды вводятся в начале года, то тогда матрица $(\lambda^* - F^*)$ относится к классу матриц Адамара, когда выполняется условие

$$\sum_{i=1}^n d_{ij} < 1 - \sum_{i=1}^n a_{ij} \quad (j = 1, 2, \dots, n).$$

Заметим что

$$\sum_{i=1}^n a_{ij} < 1 \quad (j = 1, 2, \dots, n),$$

так как матрица $(E - A)$ относится к классу матриц Адамара.

Пусть $(\lambda^*)^{-1} = \Theta$, тогда $(\lambda^* - F^*)^{-1} = (E - F^* \Theta)^{-1} \Theta$. Элементы η_{ij} диагональной матрицы Θ определяются так:

$$\eta_{ij} = \begin{cases} \frac{1}{\lambda_j^*}, & i=j \\ 0, & i \neq j \end{cases}$$

Для матрицы $(E - F^* \Theta)$ условие (14) будет таково:

$$\frac{1}{\lambda_j^*} \sum_{i=1}^n f_{ij} < 1 \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad (17)$$

На основе вышедоказанного положения, (17) тоже будет равносильным (13).

Из свойств матриц Адамара известно, что матрица с столбцовой мажорантой не имеет характеристического корня, абсолютная величина которого превышала бы наибольшую сумму абсолютных величин

элементов матрицы по столбцам [8, с. 350 — 351]. Если к тому-же учесть и (17), то выходит, что матрица $F^* \Theta$ не имеет характеристического корня больше единицы. А это означает, что и определитель и все главные миноры матрицы $(E - F^* \Theta)$ неотрицательны [7, с. 368].

Так как матрица $(\lambda^* - F^*)$ получается от матрицы $(E - F^* \Theta)$ умножением на диагональную матрицу $\lambda^* \geq 0$, то исходя из простейшего свойства определителя (вынесения общего множителя), знаки определителя и всех главных миноров матрицы $(\lambda^* - F^*)$ будут такими же, что и для матрицы $(E - F^* \Theta)$, и следовательно определяются условием (13).

Таким образом, можно сформулировать следующее положение: если выполняется (13), то тогда матрица $(\lambda^* - F^*)$ относится к классу матриц Метцлера с положительными диагональными и неположительными недиагональными элементами, имеющие неотрицательные определитель и все главные миноры.

Важно заметить, что из свойств матриц Адамара и Метцлера известно что, если, матрица относится к классу этих матриц, то и любая главная подматрица так же относится к классу этих матриц. Так как $(\lambda - F)$ является главной подматрицей $(\lambda^* - F^*)$, то следовательно, при выполнении (13) и матрица $(\lambda - F)$ относится к классу матриц Адамара и Метцлера.

После того, как установили условие, когда матрицы $(\lambda^* - F^*)$ и $(\lambda - F)$ относятся к классу матриц Адамара и Метцлера, то для исследования неотрицательности матриц $(\lambda^* - F^*)^{-1} \geq 0$ и $(\lambda - F)^{-1} \geq 0$, можно применить все известные теоремы матриц этих классов, в большинстве которых будут фигурировать условия типа (13).

В заключении отметим, что по словам Гранберга А. Г., «при некоторых «благоприятных» соотношениях этих величин (коэффициентов перевода абсолютного ввода средств труда в среднегодовой ввод и коэффициентов фондоемкости производства основных фондов — В. П.) элементы матрицы $(\lambda - F)^{-1}$ (а также и матрицы $(\lambda^* - F^*)^{-1}$ — В. П.) становятся неотрицательными» [2, с. 75]. Именно таким — «благоприятным» и является соотношение типа (13).

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гранберг А. Г. О методах расчета планового межотраслевого баланса по расширенной модели. Сб. «Проблемы баланса межотраслевых связей». М., МИНХ им Г. В. Плеханова, 1964.
- 2 Гранберг А. Г., Проценко О. Д. Включение баланса основных фондов в модель межотраслевого баланса. Сб. «Экономико-математический анализ производства и потребления». М., «Экономика», 1969.
- 3 Смехов Б. М. Планирование капитальных вложений. М., Госпланиздат, 1961.
- 4 Смехов Б. М., Уринсон Я. М. Методы оптимизации народнохозяйственного плана. М., «Экономика», 1976.
- 5 Клоцвог Ф. Н. К вопросу о плановом межотраслевом балансе. Сб. «Очерки по современной советской и зарубежной экономике», вып. 1. М., Госпланиздат, 1960.
- 6 Аганбегян А. Г., Гранберг А. Г. Экономико-математический анализ межотраслевого баланса СССР. М., «Мысль», 1968.
- 7 Гантмахер Ф. Р. Теория матриц. М., «Наука», 1967.
- 8 Ланкастер К. Математическая экономика. М., «Советское радио», 1972.

სამართალი

კონსტანტინე ზოკუჩავა

საბჭოთა ავტონომიის წიგნიერითი საკითხი

საბჭოთა სახელმწიფო სამართლის მეცნიერების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრობლემას წარმოადგენს მრავალეროვანი ქვეყნის სახელმწიფო წყობილება, რომელშიც მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს საბჭოთა ავტონომიას. ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ საბჭოთა კავშირის ახალ კონსტიტუციაში ცალკე თავები დაეთმო ავტონომიურ საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკას, ავტონომიურ ოლქსა და ავტონომიურ ოკრუგს; ჩამოყალიბებულია მათი სამართლებრივი მდგომარეობის ძირითადი პრინციპები, რაც 1936 წლის კონსტიტუციაში არ იყო ასე მკვეთრად გამოყოფილი.

საბჭოთა იურიდიულ ლიტერატურაში დიდი ყურადღება ეთმობა ავტონომიის ცნებისა და პრინციპების განსაზღვრას, ავტონომიური რესპუბლიკის სამართლებრივ მდგომარეობას და მის განსხვავებას მოკავშირე რესპუბლიკის სტატუსისაგან; მაგრამ ამ საკითხებში ავტორთა შეხედულებანი მნიშვნელოვნად განსხვავებულია. ასე, მაგალითად: დ. ლ. ზლატოპოლსკი საბჭოთა ავტონომიის განიხილავს, როგორც „სახელმწიფო ხელისუფლების დამოუკიდებელ განხორციელებას საბჭოთა სოციალისტური ეროვნული სახელმწიფოს ან სახელმწიფო ერთეულის მიერ... იმ კომპეტენციის ფარგლებში, რომელიც დადგენილია მოკავშირე რესპუბლიკის ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოების მიერ მოცემული ავტონომიური ერთეულის მონაწილეობით“¹.

ფიქრობთ, ასეთი განსაზღვრა არასრულია, რადგან არ მოიცავს ისეთ ნიშნებს, როგორცაა: ავტონომიური ერთეულის მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობა, მისი კულტურისა და ყოფის თავისებურება. საბჭოთა ავტონომია წარმოადგენს ეროვნული საკითხის გადაწყვეტის ერთ-ერთ ფორმას ჩვენს ქვეყანაში და ამიტომ ეს ნიშნები აუცილებლად უნდა იყოს ასახული ავტონომიის ზოგად განსაზღვრაში.

იურიდიულ ლიტერატურაში მოცემული საბჭოთა ავტონომიის დეფინიციებიდან ყველაზე სრულად, ჩვენი აზრით, ავტონომიის ბუნებასა და არსს ასახავს ის, რომელსაც გვათავაზობს კ. დ. კორკმასოვა: იგი საბჭოთა ავტონომიის განმარტავს, როგორც „ხალხთა სუვერენობის სამართლებრივ გამოხატულებას, რომელიც იურიდიულად რეგლამენტირებულია სსრ კავშირისა და მოკავშირე რესპუბლიკის ხელისუფლების მიერ სახელმწიფო ხელისუფლების დამოუკიდებლად განხორციელების სახით და რომლის ფარგლები განპირობებულია განსაზღვრულ ტერიტორიაზე კომპაქტურად მცხოვრები მოსახლეობის კულტურის, ყოფის, ეროვნული შემადგენლობის სპეციფიური თავისებურებით“².

საბჭოთა სახელმწიფოებრიობის პრაქტიკაში ავტონომიის ორი სახეა ცნო-

¹ Д. Л. Златопольский. Государственное право СССР, М., «Юридическая литература», 1967, стр. 269.

² К. Д. Коркмасова. Национальная государственность в СССР, изд. Ростовского университета, 1970, стр. 80.

ბილი. იურიდიულ ლიტერატურაში სხვადასხვა ავტორები მათ სხვადასხვანაირად ახასიათებენ: ი. ნ. უმანსკი და დ. ლ. ზლატოპოლსკი ავტონომიას ყოფენ პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ ავტონომიად; ა. ი. ლეპიოშკინი და კ. დ. კორკმასოვა კი — სახელმწიფო-პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ავტონომიად.

ავტონომიის დაყოფა სახელმწიფო-პოლიტიკურ და ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურ ერთეულებად უფრო მართებულად მიგვაჩნია, რადგან ავტონომიის ცნებაში ასახული უნდა იყოს მისი პოლიტიკური ბუნება. სწორად აღნიშნავს კ. დ. კორკმასოვა, რომ საბჭოთა ავტონომიის ყოველი ფორმა აღმოცენდება მხოლოდ მაშინ, როდესაც ეროვნულ-ტერიტორიული ეკონომიკური ერთეული გამოიყოფა როგორც პოლიტიკური ერთეული³.

ჩვენს ქვეყანაში ავტონომიის უმადლეს ფორმას წარმოადგენს ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა, რომელსაც იურიდიულ ლიტერატურაში ყველა ავტორი ერთსულოვნად მიიჩნევს მოკავშირე რესპუბლიკის შემადგენლობაში შემავალ სოციალისტურ სახელმწიფოდ, სადაც სახელმწიფო ხელისუფლება ხორციელდება ავტონომიურ საწყისებზე. მაგალითად, ზ. გ. ენიკეევას მიხედვით, ასრ არის „სოციალისტური სახელმწიფო, რომელიც შედის სუვერენული მოკავშირე რესპუბლიკის შემადგენლობაში საკანონმდებლო თვითმმართველობის საწყისებზე“⁴. ავტონომიური რესპუბლიკა სოციალისტური სახელმწიფოა და ხასიათდება სახელმწიფო სტატუსის სხვადასხვა იურიდიული ნიშნებით. ა. მ. ხალილოვს ასეთ ნიშნებად მიაჩნია შემდეგი:

- 1) ავტონომიურ რესპუბლიკას აქვს თავისი კონსტიტუცია;
- 2) ავტონომიურ რესპუბლიკას აქვს სახელმწიფო ხელისუფლებისა და მმართველობის უმაღლესი ორგანოები;
- 3) ავტონომიური რესპუბლიკა, ავტონომიურ საწყისებზე სახელმწიფო ხელისუფლების განხორციელებისას, სარგებლობს გარკვეული დამოუკიდებლობით;
- 4) ავტონომიურ რესპუბლიკას აქვს თავისი ტერიტორია, რომელიც არ შეიძლება შეიცვალოს მისი თანხმობის გარეშე;
- 5) ავტონომიურ რესპუბლიკას აქვს მოქალაქეობა;
- 6) ავტონომიურ რესპუბლიკას აქვს გერბი, დროშა და დედაქალაქი⁵.

ზ. გ. ენიკეევა ავტონომიური რესპუბლიკის — როგორც სოციალისტური სახელმწიფოს — დამახასიათებელ ნიშნად თვლის, აგრეთვე, საკუთარ კანონმდებლობას⁶. ამასთან დაკავშირებით, მას აკრიტიკებს ა. მ. ხალილოვი იმ მოტივით, რომ კანონმდებლობა თავისთავად არ განსაზღვრავს ავტონომიური რესპუბლიკის სახელმწიფოებრივ ბუნებას, თუკი არ არსებობენ სხვა ნიშნები. ჩვენი აზრით, ეს კრიტიკა არ არის საფუძველს მოკლებული, რადგან, თუ ცალკე აღებული თითოეული ნიშანი — კონსტიტუცია, ხელისუფლებისა და მმართველობის უმაღლესი ორგანოები, ტერიტორია, გერბი, დროშა და დედაქალაქი — ერთგვარ წარმოდგენას გვაძლევს, რომ საქმე ენება სახელმწიფო-ტერიტორიულ ერთეულს, დამოუკიდებელი კანონმდებლობა საერთოდ არ წარ-

³ К. Д. Коркмасова. Указанная работа, стр. 81.

⁴ З. Г. Еникеева. Автономная республика Советского Социалистического государства, изд. «Юридическая литература», Москва, 1964, стр. 8.

⁵ А. М. Халилов. РСФСР социалистическое федеративное государство, издательство Казанского государственного университета, 1967, стр. 101.

⁶ З. Г. Еникеева. Указ. работа, стр. 26.

მოადგენს სახელმწიფო ხელისუფლების პრეროგატივას და არ მიგვანიშნებს სახელმწიფოს არსებობაზე.

რაც შეეხება მოქალაქეობის ინსტიტუტის არსებობას, უნდა აღვნიშნოთ: მართალია, ავტონომიური რესპუბლიკების კონსტიტუციებში ჩაწერილია, რომ ავტონომიური რესპუბლიკის ყოველი მოქალაქე არის ერთდროულად იმ მოკავშირე რესპუბლიკის მოქალაქეც, რომლის შემადგენლობაში შედის მოცემული ავტონომიური რესპუბლიკა და ამავე დროს იგი სსრ კავშირის მოქალაქეა, მაგრამ ეს სულაც არ მიგვანიშნებს იმას, თითქმის ავტონომიურ რესპუბლიკებს აქვთ საკუთარი მოქალაქეობა.

სსრ კავშირის მოქალაქეობის შესახებ 1938 წლის კანონის პირველი მუხლი მიგვითითებს: მოკავშირე რესპუბლიკის ყოველი მოქალაქე არის ამავე დროს სსრ კავშირის მოქალაქე⁷. როგორც ვხედავთ, ამ კანონში არაფერია ნათქვამი ავტონომიური რესპუბლიკის მოქალაქეობის შესახებ. სსრ კავშირის ახალი კონსტიტუციის 33-ე მუხლში აღნიშნულია: „სსრ კავშირში დაწესებულია ერთიანი საკავშირო მოქალაქეობა, მოკავშირე რესპუბლიკის ყოველი მოქალაქე სსრ კავშირის მოქალაქეა. საბჭოთა მოქალაქეობის შექენისა და დაკარგვის წესს განსაზღვრავს კანონი სსრ კავშირის მოქალაქეობის შესახებ“.

ამგვარად, საკავშირო აქტებით პირდაპირ არის გათვალისწინებული მოკავშირე რესპუბლიკის მოქალაქეობა. არსებითად ლოგიკურია ერთი ვარემოება: როცა ამა თუ იმ სახელმწიფო წარმონაქმნს თავისი მოქალაქეობა აქვს, მას იმისი უფლებაც უნდა ჰქონდეს, რომ თავის მოქალაქეობაში მიიღოს ესა თუ ის პირი; წინააღმდეგ შემთხვევაში — მოქალაქეობაში მიღების უფლების ვარემო — წარმოუდგენელია ასეთი მოქალაქეობის არსებობა. ყველა საკავშირო აქტში (სსრ კავშირის კონსტიტუცია, 1938 წლის კანონი მოქალაქეობის შესახებ), აგრეთვე, მოკავშირე რესპუბლიკების კონსტიტუციებში ჩაწერილია მოკავშირე რესპუბლიკის უფლება მიიღოს პირი თავის მოქალაქეობაში, რაც ავტომატურად ნიშნავს საერთო-საკავშირო მოქალაქეობაში მიღებას.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე, შეგვიძლია გავაკეთოთ დასკვნა, რომ ავტონომიურ რესპუბლიკებს მოქალაქეობა ფაქტიურად არ გააჩნიათ; ამიტომ მოქალაქეობის აღნიშვნა როგორც ავტონომიური რესპუბლიკის სახელმწიფო სტატუსის დამახასიათებელი ნიშნისა არასწორად მიგვაჩნია.

საბჭოთა იურიდიულ ლიტერატურაში ერთიანი აზრი არ არის არც იმის შესახებ — აქვს თუ არა ავტონომიურ რესპუბლიკას სახელმწიფო სუვერენიტეტი. საბჭოთა სახელმწიფო სამართლის სპეციალისტების უდიდესი ნაწილი უარყოფს ავტონომიური რესპუბლიკის სახელმწიფო ხელისუფლების სუვერენულ ხასიათს. ეს შეხედულება ძირითადად ემყარება შემდეგ საუფძველს:

1. მართალია, ავტონომიური რესპუბლიკის კონსტიტუციას ღებულობს ავტონომიური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭო, მაგრამ მას სავალდებულო წესით ამტკიცებს იმ მოკავშირე რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭო, რომლის შემადგენლობაშიც შედის მოცემული ავტონომიური რესპუბლიკა;

2. ავტონომიურ რესპუბლიკას არა აქვს უფლება გამოვიდეს სსრ კავშირის შემადგენლობიდან;

3. მოკავშირე რესპუბლიკის კომპეტენცია უფრო ფართოა.

ამ მხრივ აღსანიშნავია ა. ი. ლეპიოშინის აზრი: იგი თვლის, რომ „ავტონომიური რესპუბლიკის კონსტიტუციაში უნდა იყოს მითითებული, რომ ავტონომიური რესპუბლიკის კონსტიტუცია უნდა იყოს დადგენილი სსრ კავშირის კონსტიტუციის საფუძველზე“.

⁷ О гражданстве Союза Советских Социалистических Республик, Закон от 19 августа 1938 г., Ведомости Верховного Совета СССР, 1938, № 11.

ნომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა არ წარმოადგენს სუვერენულ სახელმწიფოს, — უპირველეს ყოვლისა იმიტომ, რომ მისი სახელმწიფო ხელისუფლების ფარგლები მოხაზულია იმ მოკავშირე რესპუბლიკის მიერ, რომლის შემადგენლობაშიც იგი შედის⁸. ეს შეხედულება, ჩვენი აზრით, უმართებულოა, რადგანაც სოციალისტური ფედერაციის პირობებში სახელმწიფო სუვერენიტეტის ბუნება არ იცვლება იმით, რომ საკავშირო სახელმწიფოსთან ერთად, სახელმწიფო სუვერენიტეტი აქვთ, აგრეთვე, მოკავშირე რესპუბლიკებს. იგი არ შეიცვლება იმიტომაც, თუ სახელმწიფო სუვერენიტეტი სპეციფიკური ფორმით ექნება ავტონომიურ რესპუბლიკასაც, რომელიც შედის მოკავშირე რესპუბლიკის შემადგენლობაში.

იურიდიულ ლიტერატურაში გვხვდება სხვა მოსაზრებაც, კერძოდ, კ. დ. კორკმასოვა თვლის, რომ „ავტონომიური საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკა, წარმოადგენს რა სახელმწიფოს, არ შეიძლება არ გააჩნდეს სახელმწიფო სუვერენიტეტი სპეციფიკური, არასრული მოცულობით“⁹. ეს შეხედულება, ჩვენი აზრით, ყველაზე უფრო მისაღებია, რადგანაც, თუ ავტონომიურ რესპუბლიკას არ ექნება სახელმწიფო სუვერენიტეტის ელემენტები, მისი გარდაქმნა მოკავშირე რესპუბლიკად შეუძლებელი იქნება. სსრ კავშირის სახელმწიფო მშენებლობის ისტორიიდან კი ცნობილია, რომ დღეისათვის არსებული თხუთმეტი მოკავშირე რესპუბლიკიდან ექვსი შექმნილია ავტონომიური რესპუბლიკის — მოკავშირე რესპუბლიკად გარდაქმნის შედეგად.

მართალია, კ. დ. კორკმასოვას შეხედულება ავტონომიური რესპუბლიკის სახელმწიფო სუვერენიტეტის შესახებ სწორად მიგვაჩნია, მაგრამ ვერ დავეთანხმებით მის აზრს, რომ ავტონომიურ რესპუბლიკებს არ გააჩნიათ სსრ კავშირის შემადგენლობიდან გამოსვლის უფლება იმ ობიექტური მიზეზის გამო, რომ ისინი ყოველი მხრიდან გარშემორტყმულნი არიან სსრ კავშირის შემადგენლობაში შემავალი რესპუბლიკებითა და ოლქებით¹⁰. ეს მოსაზრება არ შეიძლება მოყვანილი იქნას ობიექტურ მიზეზად, რადგანაც იგი არ გამოდგება ყველა ავტონომიური რესპუბლიკისათვის (აჭარა და აფხაზეთი).

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ სსრ კავშირის 1936 წლის კონსტიტუციით გათვალისწინებული იყო მოკავშირე რესპუბლიკის ხელისუფლების უმაღლესი ორგანოს მიერ ავტონომიური რესპუბლიკების კონსტიტუციის დამტკიცება. სსრ კავშირის ახალ კონსტიტუციაში არაფერია ნათქვამი ამის შესახებ. ეს ფაქტი, ჩვენი აზრით, მიუთითებს ავტონომიური რესპუბლიკების უფლებების ერთგვარ გაფართოებას.

ლ. ი. ბრეჟნევი აღნიშნავდა: „საბჭოთა ხალხის სოციალურ-პოლიტიკური ერთიანობა სულაც არ ნიშნავს ეროვნულ განსხვავებათა გაქრობას. ლენინური ეროვნული პოლიტიკის თანმიმდევრულად განხორციელების მეოხებით ჩვენ, სოციალიზმი რომ ავაშენეთ, ამავე დროს — ისტორიაში პირველად — წარმატებით გადავწყვიტეთ ეროვნული საკითხი“¹¹.

⁸ А. И. Лепешкина. Советский федерализм, М., 1977, стр. 216.

⁹ К. Д. Коркмасова. Указ. работа, стр. 128.

¹⁰ К. Д. Коркмасова. Указ. работа, стр. 126.

¹¹ ვახეთი „თბილისი“, 1977 წლის 5 ოქტომბერი.

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

რ. ბალანჩივაძე, აღმნიანი, თავისუფლება, პასუხისმგებლობა. რედაქტორი ბ. ზოვარიშვილი. გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1976, 155 გვ.

თანამედროვე ფილოსოფიაში ერთ-ერთ უაღრესად საინტერესო და ამავე დროს რთულ პრობლემას აღმნიანის პრობლემა წარმოადგენს: რა არის აღმნიანი? რა ადგილი უკავია მას საშუაროში? საიდან მოვიდა და საით მიდის იგი? ეს კითხვები მნიშვნელოვანი და აქტუალურია აღმნიანთა საზოგადოების ყოველი ნორმალური წევრისათვის. აღმნიანის რაობის შესახებ ცოდნის მნიშვნელობას თითქოს საგანგებო მტკიცება არც კი ესაუბრება. მაგრამ მოხდა ისე, რომ აღმნიანის არსის პრობლემა სხვათა ფილოსოფოსებს შორის მწვავე დავის საფუძველი გახდა. სადავო და საკამათოა არა ის, რომ საკვლევი აღმნიანის არსის პრობლემა, არამედ ის, თუ რა არის აღმნიანის არსი; იგი ერთმა მეცნიერებამ უნდა იკვლიოს თუ რამდენიმემ; რომელია ის მეცნიერება (თუ მეცნიერებანი), რომელმაც საყუთრივ აღმნიანის არსი უნდა იკვლიოს; რა არის აღმნიანის არსის ფუნდამენტური ნიშანი (თუ ნიშნები); როგორია აღმნიანის შესახებ კერძო მეცნიერებებისა და აღმნიანის არსის მამობელი მეცნიერების ურთიერთდამოკიდებულება. ეს და კიდევ ბევრი სხვა კითხვა საინტერესოდ, კვალიფიკურად და ფართო მკითხველისათვის გასაგები ენით განხილულია ახლახანს გამოსულ დოკ. რ. ბალანჩივაძის წიგნში — „აღმნიანი, თავისუფლება, პასუხისმგებლობა“.

სარცენჯო წიგნის მოწანია, აღმნიანის პრობლემასთან დაკავშირებული ფუნდამენტური საკითხების განხილვასთან ერთად, აჩვენებს აღმნიანის არსის შესახებ ცოდნის მნიშვნელობა კომუნისმის მშენებელი ახალი აღმნიანის ფორმირებისათვის, — ეს უკანასკნელი მომენტი განსაკუთრებით საყურადღებოა, რადგან იგი ჩვენში აღზრდის თემაზე დაწერილი შრომების უმრავლესობას აკლია ან უმნიშვნელოდ არის მათში წარმოდგენილი. გასაგები უნდა იყოს ის ამბავი, რომ აღზრდის წარმატება ბევრად არის დამოკიდებული იმაზე, თუ რა ვიცით აღსაზრდელის ანუ აღმნიანის არსის შესახებ. ავტორის მიერ წარმართული მუშაობის ეს მხარე მისასლმებელი და ყოველმხრივ მხარდასაჭერია.

აღმნიანის არსის შემსწავლელი მეცნიერება თანამედროვე ბურჟუაზიულ ფილოსოფიაში — „ფილოსოფიური ანთროპოლოგია“ სახელწოდებით — აქტუალური ფილოსოფიური საკითხი იყო. XX საუკუნემ მაინც ახალი სიტყვა თქვა ამ მიმართულებით. ეს სიხალე „გამოვლინდა თუნდაც იმაში, რომ ამ საუკუნემ იგრძნო აღმნიანის აღრიხდელო კვლევის უკმარისობაც და უვარგისობაც. პირველად ჩვენმა საუკუნემ გამოთქვა შემფოთება აღმნიანის შესახებ ცოდნის არაჩვეულებრივი სიმცირის გამო და პირველად მან დაუწყო ძიება იმ მიზეზებს, რამაც დაამუხრუპა აღმნიანის შემცენების საქმის წინსვლა“ (გვ. 6). ბურჟუაზიული ფილოსოფოსების აზრით, აღმნიანის შესახებ თანამედროვეობამ ყველა ეპოქაზე მეტი იცის, მაგრამ იმის შესახებ, თუ რა არის აღმნიანი, ყველაზე ცოტა იცის (გვ. 7).

ბურჟუაზიულ სამყაროში აღმნიანის პრობლემის ინტენსიურ კვლევას ავტორი სამართლიანად უკავშირებს ეპოქის კრიზისის განვითარებას. ეს კრიზისი საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა ასპექტს შეეხო, განსაკუთრებით კი — მსოფლმხედველობის სფეროს. „ვეროპული კრიზისის“ გამოწვევი მიზეზებიდან ავტორი წინ წამოსწევს ე. წ. ტექნიკურ გაუცხოებას. ეს უკანასკნელი იმგვარ ვითარებას გამოხატავს, როდესაც აღმნიანი ტექნიკის უბრალო დანამატად იქცევა, სპეციფიკურ-აღმნიანური უნარების განვითარება არსებითად შუკოლდება; საქმე იქამდეც კი მიდის, რომ აღმნიანის მთელი უმბეღურების მიზეზად ტექნიკა ცხადდება (გვ. 9). ბურჟუაზიულ მოაზროვნეთა ამგვარ თვალსაზრისს თავისი წინაპარი ყუდა. ეს იყო XVIII საუკუნის ცნობილი განმანათლებელი-ფილოსოფოსი ჟან-ჟაკ რუსო. ჟუსო რუსო ლაპარაკობდა მეცნიერებისა და ხელოვნების სხედისწერო როლზე აღმნიანის განვითარებაში, მაგრამ იგივე პოზიცია ჩანს აღმნიანის ცხოვრებაში ტექნიკის როლის მიმართაც. რ. ბალანჩი-

ეაქმე საგულდაგულოდ არჩევს რუსოს ტრაქტატს — „უწყობდა თუ არა ხელს მეცნიერებისა და ხელოვნების აღორძინება ზეიშობრივ განწმენდას?“. რუსოს ძირითადი დებულება აქ იმაში მდგომარეობდა, რომ მეცნიერებასა და ხელოვნების განვითარებამ ადამიანს დააკარგინა ბუნებრივი თავისუფლება და უშუალოა, აღჭურვა იგი ხელოვნური მანერებით და, საბოლოო გაშში, ადამიანი ძნელად გასაგები გახდა. რუსოს თვალსაზრისს ავტორი ასე აფასებს: „რუსოს სწორად დაასახიათა ფეოდალური საზოგადოების რღვევისა და კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ჩასახვის ეპოქის ზეიშობრივი ღებრადაციის სურათი“ (გვ. 14).

თუ რუსოს დროს ტექნიკა ის-ის იყო ფეხს იდგამდა, XX საუკუნე მეცნიერებასა და ტექნიკაში აღინიშნა ნამდვილი რევოლუციით. ამავე დროს მეცნიერულ-ტექნიკურმა რევოლუციამ ადამიანებს ახალი თავსატეხი გაუჩინა: ბუნებაში ტექნიკის უგეგმო და უსისტემო ჩარევამ თან მოიტანა ადამიანის სასიცოცხლო გარემოს (ბიოსფეროს) გაქუქყანება, საფრთხე დემუქრა უშუალოდ ადამიანის სიცოცხლეს. ასეთ ვითარებაში მწვავედ დადგა ადამიანის ბუნებასთან, მეცნიერულ-ტექნიკურ რევოლუციასთან დამოკიდებულების საკითხი. როგორც ავტორი წერს: „ძიხვდა ბურჟუაზიული მიზნების მრავალი წარმომადგენელი, რომ დაშვებულა საბედისწერო შეცდომა — დავიწყებულა ის, ვისი დავიწყება არამც და არამც არ შეიძლება, ვინც უნდა ყოფილიყო მიზანთა-მიზანი და ვისი სამსახურად უნდა ეცისბა ტექნიკას — ადამიანი!“ (გვ. 20). მიზანთა და საშუალებათა სისტემაში ტექნიკამ და ადამიანმა როლები გაცვალეს: ტექნიკა — მიზნად იქცა, ადამიანი — საშუალებად; პირიქით კი უნდა ყოფილიყო. ამგვარმა ვითარებამ ბურჟუაზიული ფილოსოფია აიძულა სხვაგვარად შეესხა ადამიანისათვის, უფრო ფხიშლად შეეფასებინა ტექნიკის განვითარებით გამოწვეული სოციალური შედეგები. შეეცადნენ, გაეთვალისწინებინათ, თუ რას მოუტანდა ადამიანს ტექნიკის ახალი დარგების განვითარება, — ადამიანის პრობლემა ყურადღების ცენტრში დადგა.

როდესაც მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის უარყოფითი სოციალური შედეგებს განიხილავენ ჩვენს ფილოსოფიურ ლიტერატურაში, ძირითადად ეს ხდება კაპიტალისტურ ურთიერთობათა ანალიზის საფუძველზე. ასეთი მიმართებისას ზოგჯერ რჩება შთაბეჭდილება, თითქმის მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის უარყოფითი შედეგები მხოლოდ კაპიტალისტურ სისტემას ახასიათებდეს და სოციალისტურ სამყაროს ოდნავადაც არ ენებოდა; გამოიღოს, თითქმის მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუცია ეროვნული ან რეგიონალური მოვლენა იყოს და არა — საკუბარო. ჩვენი აზრით, სრულიად ჭანსალი და მართებული ავტორის პოზიცია, — რომლის მიხედვითაც, ტექნიკური რევოლუციის მავნე შედეგები გარკვეული ზომით ყველა საზოგადოებაში ვლინდება, რამდენადაც მეცნიერულ-ტექნიკური პროგრესი თანამედროვე საზოგადოებრივი განვითარების ერთ-ერთი აუცილებელი პირობაა. აქ ვადაშეწყვიტოთ თვითონ საზოგადოებრივი წყობა. სოციალისტურ წყობაში წყობა მოხსნა ან მინიმუმამდე დაიყვანოს მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციით გამოწვეული უარყოფითი შედეგები (ტექნიკური გაუცხოება, გარემოს გაქუქყანება და სხვ.), ამიტომ „მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციის არა თუ დღევანდელი ვითარება, არამედ მისი შემდგომი აღმავლობა და წინსვლაც კი არ იქნება საშიში კაცობრიობისათვის, თუ იგი შეერწყმება სოციალისტური წყობის უპირატესობებს“ (გვ. 22). სოციალისტური წყობის უპირატესობათა განხილვისას, ავტორი კიდევ უფრო კონკრეტულად აჩვენებს, თუ როგორ, რა გზით შეუძლია სოციალისტურ სახელმწიფოს მეცნიერულ-ტექნიკური რევოლუციით გამოწვეული უარყოფითი შედეგების თავიდან აცილება ან მათი მინიმუმამდე დაყვანა (გვ. 23—24).

ადამიანის არსის შემსწავლელი მეცნიერების ძიებასთან დაკავშირებით, რომელსაც ეძღვნება ნაშრომის პირველი თავი — „ადამიანი როგორც ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის საკვლევი საგანი“ — ავტორის მიერ განხილულია მრავალი საკითხი, მოყვანილია არგუმენტები ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის როგორც ადამიანის არსის შემსწავლელი ერთადერთი მეცნიერების სასარგებლოდ. რაკი საბჭოთა ფილოსოფიაში ამ საკითხთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს, ამიტომ შეიძლება ვთქვათ, ალბათ, საინტერესო იქნება ის საბუთები, რომელთა ძალითაც ფილოსოფიური ანთროპოლოგია წარმოგვიდგება ადამიანის არსის შემსწავლელ ერთადერთ მეცნიერებად. ძირითადი არგუმენტები, რომლებსაც ავტორი ემყარება, შემდეგია:

1. მეცნიერების უფლება არსებობაზე საკვლევი საგნის არსებობით მტკიცდება. საკვლევი საგანი განსაზღვრავს, აგრეთვე, კვლევის მეთოდს და ამ მეთოდის თავისებურებასაც. უნდა არსებობდეს გარკვეული შესაბამისობა კვლევის საგანსა და მეთოდს შორის. ამ შესაბამისობის დარღვევის ნიშნად ავტორი განიხილავს ემპირიულ ფსიქოლოგიას და ბიპევიორიზმს. პირ-

ველში ფსიქიკის საკვლევადი მომარჯვებული იყო სუბიექტური მეთოდი (თვითდაკვირვების მეთოდი), რომელმაც ერთხანს გარკვეული წარმატებაც მოუტანა ემპირიულ ფსიქოლოგია, მაგრამ შემდეგ ფსიქოლოგია აშკარა კრახის წინაშე დადგა (გვ. 31), რადგან ნათელი გახდა, რომ ფსიქიკის რთული ფენომენის შესწავლა მხოლოდ სუბიექტური მეთოდით შეუძლებელი იყო; იგი შეიცვალა მისი საპირისპირო ობიექტური მეთოდით, ხოლო ამ უკანასკნელის „გაუნვიერხალებამ“ შეუძლებელი გახდა ფსიქიკურის როგორც განცდის კვლევა და ფსიქოლოგიის ძველი საგნის სრული გაუქმება გამოიწვია (გვ. 33). ამრიგად, მეცნიერების წამდელი საგნის გაუქმება არის საკვლევ საგანსა და კვლევის მეთოდს შორის გარკვეული შესაბამისობის დარღვევის შედეგი. აქედან გამომდინარეობს, აგრეთვე, ისიც, რომ, თუ საკვლევ საგანი ერთია, მას ერთი მეცნიერება უნდა პატრონობდეს.

2. თვალსაზრისს — „ერთ საკვლევ საგანს — ერთი მეცნიერება“ — გარკვეული დაბრკოლება ხვდება. ფიქრობენ, რომ სწორად ერთ საგანს რამდენიმე მეცნიერება სწავლობს. მაგ., ადამიანს სწავლობენ ბიოლოგია, ფიზიოლოგია, ფსიქოლოგია და სხვა სპეციალური მეცნიერებები. მაშასადამე, ფაქტური ვითარების მიხედვით, სულაც არაა აუცილებელი ერთ საგანს ერთი მეცნიერება სწავლობდეს. რ. ბალანჩივაძე დამაჯერებლად აკრიტიკებს ასეთ თვალსაზრისს და მითითებს, რომ მისი დამცველნი ერთმანეთისაგან არ ასხვავებენ რეალურ საკვლევ საგანს (გვ. 40). თუკი კარგად დავაკვირდებით, წერს ავტორი, ადამიანის შესახებ თითოეული სპეციალური მეცნიერების კვლევის საგანს, აღმოჩნდება, რომ ადამიანი არცერთი მათგანისათვის საკვლევ საგანი არ არის (გვ. 41). მაგალითად, ბიოლოგია, ადამიანს როგორც პრობლემას კი არ იკვლევს, არამედ სწავლობს ადამიანში სასიცოცხლო პროცესების მიმდინარეობას, სიცოცხლის კანონზომიერებას; ფსიქოლოგია იკვლევს ადამიანის ფსიქიკურ ცხოვრებას და არა თვითონ ადამიანს და ა. შ. ამ აზრით, სპეციალური მეცნიერებები ადამიანის მხოლოდ ცალკეულ მხარეებს, მის თვისებებს სწავლობენ და არა თვითონ ადამიანს, ადამიანის არსს.

3. თავის დროზე ფილოსოფიასა და კერძო მეცნიერებებს შორის შეიქმნა ისეთი ურთიერთობა, როდესაც მეცნიერებებმა სინამდვილის ყველა მხარე დაინაწილეს, ფილოსოფია კი თითქოს უსაგნოდ დარჩა. მაგრამ ფილოსოფიას საკვლევ საგანი არ დაუკარგავს; ფილოსოფია სწავლობდა თვითონ სინამდვილეს, სინამდვილეს როგორც ასეთს (გვ. 45); რამდენადაც სინამდვილის შემსწავლელ სპეციალურ მეცნიერებებთან არსებობა არ აუქმებს და ვერ გააუქმებს ფილოსოფიას, ასეთე ადამიანს (როგორც რეალური საგნის) შემსწავლელ სპეციალურ მეცნიერებებთან არსებობა თვითონ ადამიანის შესახებ ერთი მეცნიერების აუცილებლობას ვერ მოხსენის.

4. რაკი მთელი სინამდვილე სპეციალურ მეცნიერებებს აქვთ დანაწილებული, ამიტომ წოგჯერ ფიქრობენ, რომ ფილოსოფიას ისლა დარჩენია, ცალკეულ მეცნიერებებთან მონაცემი შეაჭამოს, გაამთლიანოს, — ასეთ შემთხვევაშიც ფილოსოფია უქმდება. ამგვარი მცდარი საზაროვნო ვითარების მიზეზს ავტორი ხედავს „მთელისა“ და „ერთიანის“ ცნებათა განურჩევლობაში. „მთელი“ ნაწილებისაგან შემდგარს ნიშნავს, „ერთიანი“ კი არ იზრება როგორც ნაწილებისაგან შემდგარი. ფილოსოფია იკვლევს სინამდვილეს არა როგორც მთელს, არამედ როგორც ერთს, ერთიანს. შესაბამისად, ადამიანს როგორც მთელს მრავალი სპეციალური მეცნიერება იკვლევს, მაგრამ ადამიანს როგორც ერთს — არცერთი მათგანი, ამიტომ მას თავისი პატრონი უნდა ჰყავდეს; ასეთი „პატრონი“, ასეთი მეცნიერება შეიძლება იყოს მხოლოდ ფილოსოფია და ეს მეცნიერება უნდა იყოს „ფილოსოფიური ანთროპოლოგია“.

ავტორი საპრობლემოდ ეკამათება ყველა იმით, ვინც გაურბის სახელწოდების — „ფილოსოფიური ანთროპოლოგია“ — ხმარებას. „ფილოსოფიური ანთროპოლოგია“, წერს ავტორი, ნეიტრალური ტერმინია. ყველაფერი დამოკიდებულია იმაზე, თუ რა შინაარსს ჩაეძებთ მასში (გვ. 58). უარის თქმა ფილოსოფიურ ანთროპოლოგიაზე იმის გამო, რომ იგი ბურჟუაზიული ფილოსოფიიდან, ბურჟუაზიული საშეაროდან მოვიდა, სრულიად მცდარია (იქვე). მართლაც, თუ ამ ლოგიკას გავყვებით, მაშინ ბევრ ჩვენთვის ძვირფას და მნიშვნელოვან ტერმინზე ხელი უნდა ავიღოთ. ფილოსოფიურ ანთროპოლოგიაზე, მაშასადამე, ადამიანის არსის შესწავლაზე უარის თქმა, გაცილებით დიდი ჩამორჩენა იქნება, ვიდრე ჩამორჩენა ეკონომიკის რენელიმე დარგში (გვ. 59).

ადამიანის შესახებ სპეციალურ მეცნიერებებსა და ფილოსოფიურ ანთროპოლოგიას შორის დამოკიდებულება, ავტორის მიხედვით, შეიძლება წარმოვიდგინოთ, გავიაროთ როგორც ზოგადისა და კერძოს ურთიერთდამოკიდებულება, რაც მარქსიზმს ასე ესმის: ყოველ ერთ-

ულში არის ზოგადი და ყოველი ზოგადი გლინდება ერთელის საშუალებით (გვ. 68). არა დაპირისპირება, — წერს ავტორი, — ადამიანის კერძომეცნიერული და ფილოსოფიური კვლევისა, არამედ მათი გაერთილანება უნდა დავსახოთ ადამიანის რაობის კვლევის ყველაზე ეფექტურ გზად. როგორი შეიძლება იყოს ეს „გაერთილანება“ ამ როგორ წარმოუდგენია კონკრეტულად იგი ავტორს, — ეს ცალკე სამიგებელი საკითხია. მაგრამ ეს გზა, — ამასი უნდა დავეთანხმეთ ავტორს, — მარქსისმიხასთვის ყველაზე უფრო შესატყვისი ჩანს.

ჩვენი ცხოვრების თანამედროვე ეტაპზე ფილოსოფიური ანთროპოლოგიის საჭიროებას ბევრი ფაქტორი განაპირობებს. ამთვან, ავტორის აზრით, „მთავარია ის დიდი ყურადღება, რომ დღეს კომუნისმის მშენებელი ახალი ადამიანის ფორმირების საქმეს ექცევა“ (გვ. 65). კომუნისმის მშენებლობის განადიოზული ამოცანები და გეგმები დღეს პირდაპირ მოითხოვენ ადამიანის არსის ცოდნას. სარეცენზიო წიგნი ადამიანის არსის უფრდამენტურ ნიშნებად წარმოადგენილი და განილულია თავის უფლებება და პასუხისმგებლობა.

წიგნის მეორე თავში „ადამიანი, თავისუფლება, პასუხისმგებლობა“ — თავისუფლების პრობლემა განხილულია ნატურალიზმისა და ანტინატურალიზმის დაპირისპირების კონტრასტულ ფონზე. ნატურალიზმის ნიშნად ავტორი განიხილავს მე-18 საუკუნის მექანისტურ მატერიალიზმს, რომლის მიხედვით, სამყაროში ყველაფერი მიზეზობრივად არის გაპირობებული და ამ კანონზომიერებებიდან გამონაკლისს არც ადამიანი წარმოადგენს. ამ აზრით, ადამიანი ბუნების სხვა ნივთებისა და მოვლენებისაგან არაფრით განსხვავდება; იგი მიზეზობრივ ქაჭვის ერთ-ერთი რგოლია. ადამიანის ნატურალიზაციის მოთხოვნა თავის ლოგიკურ დასასრულამდე მიიყვანა ლამეტრემ, რომელმაც წამოაყენა შეხედულება „ადამიანი-მანქანა“. მექანისტური მატერიალიზმის წარმომადგენელთა (მელეციუსის, ლამეტრი) შრომების სერიოზული ანალიზის საფუძველზე წამოყენება ადამიანის ნატურალიზაციის ყველაზე საბედისწერო შეცდომა: უკუღმეღმყოფა ადამიანის თავისუფლებისა და პასუხისმგებლობისა, სპეციფიკურ-ადამიანური ნიშნების არსებობისა და ცხოველისაგან ადამიანის თვისებრივი განსხვავებულობისა (გვ. 76).

ნატურალიზმი ადამიანს თუ დეტერმინიზმის მონად აქცევდა, მას პქტივობასა და თავისუფალ მოქმედებას ართმევდა; ანტინატურალიზმი ცდილობს ადამიანის თავისუფლება თავისებურად დასახუთოს. ანტინატურალიზმი, მიუთითებს ავტორი, არსებითად ის თვალსაზრისია, რომელსაც თანამედროვე ბურჟუაზიული ფილოსოფიური ანთროპოლოგია და ევჯისტენციალიზმი ავითარებს (გვ. 77). ანტინატურალიზმი დუალიზტური კონცეპციაა. დუალიზმი ყოფს ადამიანს სხეულისა და სულის სუბსტანციებად, ამასთან, პრინციპულად უპირისპირებს მათ ერთმანეთს. ავტორი სამართლიანად მიუთითებს, რომ ადამიანის ორ ნაწილად გაითშვის ღრის თვითონ ადამიანი ყურადღების გარეშე რჩება, რადგან ფილოსოფიისათვის ადამიანი სწორედ ერთი და ერთიანია (გვ. 80).

ანტინატურალიზმის ძირითადი დებულება იმაში მდგომარეობს, რომ ადამიანი მუდამ ქმნადლობაში იმყოფება, მუდმივად ახორციელებს თავის თავს; ადამიანის არსი წინასწარ დაუდგენელია ან, როგორც სარტრი იტყვოდა, „ადამიანის არსებობა წინ უსწრებს მის წარს“ (გვ. 81). ამ უპანსენილი დებულების დასაცავად ანტინატურალიზმს ანგარიში უნდა გაესწორებინა ადამიანის ყველა მანამდე ალარებულ დეტერმინანტებთან (ღმერთი, ბედისწერა, სოციალური გარემო, არაცნობიერი). ავტორი ცალ-ცალკე განიხილავს ღმერთს, ბედისწერას, არაცნობიერს — როგორც დეტერმინანტებს და მიუთითებს, რომ ანტინატურალიზმის მხრიდან მათი კრიტიკა არსებითად სწორი იყო. მაგრამ ისინი აქ არ შეჩერებულან. მათ ადამიანის მადეტერმინებების ფუნქცია ჩამოართვენ სოციალურ გარემოსაც და, რაკი ადამიანი არაფრით არა განსაზღვრული, იგი ახლოტურად თავისუფალა. მარქსიზმი უპირისპირდება თავისუფლების ამგვარ გაგებას. მარქსისტული პოზიციიდან ავტორი აკრიტიკებს თავისუფლების შესახებ ანტინატურალიზტების თვალსაზრისს და ნათლად აჩვენებს, რომ სოციალური გარემო როგორც დეტერმინანტი ერთადერთია; რომ თავისი სპეციფიკურობის გამო, მას ამავე დროს შეუძლია ადამიანის თავისუფლების არსებობის უზრუნველყოფა. ადამიანის არსი, მარქსიზმის მიხედვით, საზოგადოებრივ ურთიერთობათა ერთობლიობაში მდგომარეობს. სოციალური გარემო როგორც დეტერმინანტი უცხო რამ კი არაა ადამიანისათვის, არამედ ეს სწორედ მისი გარემოა ან, სხვათადად რომ ვთქვათ, სოციალური გარემო — ეს თვითონ ადამიანია. ადამიანის თავისუფლება მის სოციალურობაშია, საზოგადოებრიობაშია; შესახამისად, ადამიანის თავისუფლების პირდაპირ საწინააღმდეგოა ეგოიზმისა და ინდივიდუალიზმის მახინჯი ფორმები, რომლებიც სრულად არ ითვლისწინებენ „სხვას“, „უცხოს“ — მის პატივისცემაზე რომ აღარაფერი ვთქვათ.

რ. ზალანჩიავის შრომაში, კ. მარქსის „1844 წლის ეკონომიურ-ფილოსოფიური ხელნაწერების“ ანალიზის საფუძველზე, კარგად არის ნაჩვენები, თუ როგორი შეიძლება ან როგორი უნდა იყოს ადამიანური ცხოვრება და როგორი სახეს იღებს იგი ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში გაუცხოებული შრომის პირობებში (გვ. 94).

მარქსში, აღნიშნავს რ. ზალანჩიავი, მის უხვავს არა მარტო თავისუფლების აუცილებლობას ადამიანისათვის, არამედ ამ თავისუფლების გამოყენების აუცილებლობასაც; თავისუფლება მიზნისეული თავისუფლებაა (გვ. 99). ადამიანის პასუხისმგებლობა დაკავშირებულია სწორედ მიზნისეულ და არა უმიზნო თავისუფლებასთან. მარქსიზმში ისე დატოვა სოციალური გარემო დეტერმინანტი, რომ ადამიანის თავისუფლება არ გაუშვებია. თუ ადამიანი თავისუფალია, მაშინ გამართლებულია მისი აღზრდის შესახებ მსჯელობაც. სარეცენზიო ნაშრომის ბოლო, მესამე თავში — „ახალი ადამიანის ფორმირების აქტუალური საკითხები“ — განხილულია მოთხოვნები ბუნება; აქ წინ არის წამოყვანილი სპეციფიკურ-ადამიანური მოთხოვნილებები. შრომაში პოპულარულად და ამავე დროს დამაჩერებლად განიხილება ადამიანის სოციალისტური ტიპის და ადამიანის კაპიტალისტური ტიპის ძირითადი ნიშნები, ნაჩვენებია პირველის რიგი უპირატესობანი მეორის მიმართ.

სარეცენზიო ნაშრომში კარგად არის ასახული რესპუბლიკის პარტიული ორგანიზაციის ბრძოლა მკენე გადმონათებისა და ეროვნული ტრადიციების დამახინჯებათა წინააღმდეგ. საკმაო ადგილი ეთმობა შრომაში პროტექციონიზმის წინააღმდეგ ბრძოლის აუცილებლობას. ავტორის აზრით, ახალი ადამიანის აღზრდა წარმოადგენელია დასახელებულ მანკერ მოვლენათა მიმართ შეურიგებლობის გარეშე: „იყო ახალი ადამიანი, ნიშნავს იყო ყოველგვარი მკენე გადმონათებისა და დამახინჯებული ტრადიციებისგან თავისუფალი ადამიანი, გახასიათებდეს მაღალი შრომითი და საზოგადოებრივი აქტიურობა, იყო შინა ქვეყნის ნამდვილი პატრიოტი და ამავე დროს ნამდვილი ინტერნაციონალისტი“ (გვ. 131).

დოქ. რ. ზალანჩიავის წინამდებარე შრომაში განხილულია სკკპ XXV ყრილობისა და საქართველოს კომპარტიის XXV ყრილობის მასალები, ნაჩვენებია მათი უდიდესი მნიშვნელობა საქმეთა ადამიანის იდეურ-პოლიტიკური და ზნეობრივი აღზრდის, ხელმძღვანელების ტიპის ჩამოყალიბების საქმეში და სხვ.

ახეთია სარეცენზიო ნაშრომის ძირითადი ასპექტები. შრომის მეცნიერულობა და პოპულარობა ერთმანეთს კარგად შეესატყვისებთან. თუმცა ავტორის მსჯელობა საერთოდ ზუსტი და დახვეწილია, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ნაშრომის 38-ე და 39-ე გვერდებზე მის მსჯელობას მეტრ სიზუსტე და გარკვეულობა სჭირდება.

სარეცენზიო ნაშრომის მიხედვით, ადამიანის ფუნდამენტურ ნიშნებად მიჩნეულია თავისუფლება და პასუხისმგებლობა. თავისუფლების პრობლემის ავტორისეული ანალიზი თითქმის მოლიანად ჩრდილავს პასუხისმგებლობის პრობლემას და ამ უკანასკნელის ფუნდამენტურობა აღარა ჩანს: მარტო იმის თქმა, რომ თავისუფლება არის პასუხისმგებლობის პირობა, ნიშნავს ეთიკის მიერ დიდი ხნის წინათ მოპოვებული დებულების გამეორებას. ფილოსოფიურმა ანთროპოლოგიამ უნდა გვიჩვენოს პასუხისმგებლობის არსი, რომლის ცოდნა გამოადგება ეთიკასაც, ესთეტიკასაც, იურისპრუდენციასაც და ბევრ სხვა საზოგადოებრივ (მუშანტიარულ) მეცნიერებას.

რ. ზალანჩიავის ნაშრომი შესაფერის ადგილს იკავებს იმ წიგნების სერიაში, რომლებიც უშუალოდ ემსახურებიან ფილოსოფიის პრაქტიკულ ცხოვრებასთან მისვლის ამოცანას. ეს პრობლემა ჩვენს ქვეყანაში კომუნისტების მშენებლობის გზაზე სულ უფრო აქტუალური ხდება, ვინაიდან საქმე ენება კომუნისტების მშენებლობაში უარყოფის მისვლის აქტიურ, შეგნებულ, თავისუფალ, ნებაყოფლობითი ჩაბმას. კომუნისტების მშენებლობის ყველა მშრომელის დვილ საქმედ ქცევა შეუძლებელია ისე, თუ ფილოსოფიამ წინაწარ თავისებურად არ „გადაამუშავა“ პრაქტიკული სინამდვილე. რ. ზალანჩიავის წიგნი პრაქტიკული სინამდვილის იმგვარი „გადაამუშავების“ აუცილებლობაზე ლაპარაკობს, რომელმაც აქტიურად უნდა შეუწყოს ხელი კომუნისტების მშენებელი ახალი ადამიანის ფორმირების საქმეს. სწორედ ამიტომ მივყარნია, რომ სარეცენზიო ნაშრომი უდავოდ დადებითი მოვლენაა ჩვენს ფილოსოფიურ ლიტერატურაში. იგი კარგ სამსახურს გაუწევს ადამიანის არსისა და ადამიანის აღზრდის საკითხებთან დაინტერესებულ შეიხოვებს.

გაბრიელი შუშანაშვილი

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

632/2

ფასი 1 მან.

Индекс 76 196

